

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOLOGICA 4/2018

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

PHILOLOGICA 4/2018

JAN PEKELDER and WILKEN ENGELBRECHT (eds.)

CHARLES UNIVERSITY
KAROLINUM PRESS
2018

Editors: prof. dr. Jan Pekelder (Univerzita Karlova / Sorbonne Université)
prof. dr. Wilken Engelbrecht (Univerzita Palackého / Katolicki Uniwersytet
Jana Pawła II)

Reviewers: prof. dr. Ludo Beheydt (Université Catholique de Louvain)
prof. dr. Dirk de Geest (Katholieke Universiteit Leuven)
prof. dr. Joop van der Horst (Katholieke Universiteit Leuven)

<http://www.karolinum.cz/journals/philologica>

© Charles University, 2018
ISSN 0567-8269 (Print)
ISSN 2464-6830 (Online)

INHOUD

Voorwoord	7
Ludo Beheydt (Louvain-la-Neuve): European influence of Dutch and Flemish art. Cultural mobility	9
Benjamin Bossaert (Bratislava): Histoire croisée als onderbouw bij onderzoek naar primitieve rebellen – casus Jan de Lichte van Louis Paul Boon (Vlaanderen) en Juraj Jánošík van Andrej Melicherčík (Slowakije)	35
Sonya Dimitrova (Veliko Tarnovo): Liminaliteit en identiteit in de romans van Tommy Wieringa Joe Speedboot, Caesarion en Dit zijn de namen	45
Małgorzata Dowlaszewicz (Wrocław): De grenzen van receptie. De vele wegen van de middelnederlandse literatuur naar Polen	55
Albert Gielen (Praha): Het “zien” als basis voor het wezen van het fenomeen van het dubbelkunstenaarschap. Filosofen over “zien” in taal en andere kunsten.	65
Michal Homola (Bratislava): Vertalers en tolken met visuele beperking. Specifieke problemen en mogelijke oplossingen	75
Veronika Horáčková (Brno): Tussen vertaling en adaptatie. Een kritische analyse van vertalingen van Nederlandse romans in het Tsjechisch en Duits in de eerste helft van de twintigste eeuw.	85
Chris Joby (Poznań): De invloed van het Nederlands op de syntaxis en de woordenschat van het Japans	93
Markéta Kluková (Olomouc): Patronen in omissie en substitutie van lidwoorden in de Tsjechische T2- en VT-verwerving van het Nederlands.	103
Michal Kořenář (Reading & Praha): Prins of boswachter? Interpretatie van subjectanaforen in het Nederlands als tweede taal.	113
Marta Kostecká (Brno): Het Tsjechisch Nederlands in de oren van Nederlandse en Vlaamse modertaalsprekers	131

Gert Loosen (Debrecen): Mits vindt zichzelf opnieuw uit. Het gelexicaliseerde ja, mits als nieuwe gebruiksvorm	139
Beata Popławska (Lublin): Lexicale vergelijkingen met dieren in het Nederlands, Frans en Pools	149
Jan Urbaniak (Wrocław): Vermakelijkheid en bezorgdheid. De representatie van het vrijheidsbegrip in Ironisch-Comisch Woordenboek (1797–1798) van Arend Fokke Simonsz	161
Katarzyna Wiercińska (Poznań): Op zoek naar perceptieverschillen bij directief taalgebruik in het Pools en het Nederlands: een onderzoeksvoorstel	169

VOORWOORD

Deze uitgave bevat een selectie van de bijdrages aan het Zesde Centraal-Europese Doctorandi- en Habilitandicolloquium Nederlandse Taal en Cultuur dat van 7 tot 10 maart 2018 is gehouden aan Univerzita Karlova te Praag. Doel van het colloquium was jonge neerlandici werkzaam aan Centraal-Europese universiteiten methodologische en vakinhoudelijke ondersteuning te bieden op de lange weg naar het doctoraat of de habilitatie. Het colloquium dat georganiseerd werd door de vakgroep Nederlands van voornoemde universiteit is een initiatief van Comenius, de Vereniging voor Neerlandistiek in Centraal-Europa, en financieel en materieel mogelijk gemaakt door de Nederlandse Taalunie, de Belgische Ambassade, de Vlaamse Vertegenwoordiging, de Nederlandse Ambassade en last but not least onze eigen Filosofische Faculteit. Namens de neerlandici van Centraal-Europa willen wij deze overheden en instellingen van harte danken dit colloquium als een wetenschappelijke en culturele prioriteit te hebben aangemerkt. De hier gepresenteerde bijdrages bestrijken diverse facetten van de neerlandistiek: taalkunde, letterkunde, vertaalkunde en cultuurgeschiedenis. Afgezien van de keynote van professor Beheydt zijn alle artikelen afkomstig van Centraal-Europese neerlandici. Het gaat met name om onderzoeksverslagen van work in progress in het kader van een doctoraat of een habilitatie. Deze bundel geeft daarmee een mooi beeld van de wetenschappelijke bedrijvigheid op het gebied van de neerlandistiek in de ruime zin des woords in dit deel van de wereld. Wij wensen u veel lees- en studieplezier.

Wilken Engelbrecht & Jan Pekelder

EUROPEAN INFLUENCE OF DUTCH AND FLEMISH ART CULTURAL MOBILITY

LUDO BEHEYDT

ABSTRACT

The future for European interdisciplinary culture studies lies in the recognition of the dynamics in European culture. If European citizens are to identify with Europe, a familiar European culture has to be offered to them. That familiarity will not be found in a national history or national culture studied in isolation, nor will it be found in European history or culture. Europe does not have a common cultural identity, a shared web of significance. A way out of this dilemma is conceiving European culture as the result of a continuous cross-pollination. Such a view is presented here in an exemplary approach to art, looking at Flemish and Dutch art as a meeting point of cultural influences.

Key words: European culture; cultural mobility; cultural identity; Flemish and Dutch art

Introduction

In the European context a new *Cultural narrative for Europe* is urgently needed. If we want European citizens to identify with Europe, recognition of the dynamics in European culture is an absolute necessity. Neither the narrow national look at art, nor the cosmopolitan generalizing view is an adequate approach. It is an obsolete nationalistic stalemate to look at the art of the Low Countries as an isolated essentialist cultural production. The current rigid compartmentalization of cultures as stable, timeless and recognizable is an academic myth. But it is as simplistic and mythical to look at European art as an integrated unitary artistic expression. There is no stable, timeless and recognizable European art either. A way out of these overly narrow visions is conceiving European art as the result of a continuous cross-pollination, a fascinating encounter of legacies, in which cultural identities find their way in diversifying artistic influences.

The challenge for a new cultural narrative for Europe, therefore, will be that of striking the right balance between recognition of today's cultural super-diversity and the respect for the cultural identity of the heritage of local cultures. To adequately address this paradox Stephen Greenblatt (Greenblatt, 2010, 3–4) proposed to fully acknowledge

the **cultural mobility** of each and every culture, that is, “the vitally important dialectic of cultural persistence and change” (2010, 2), which he considers as the ceaseless process of ‘cultural mobility’. In terms of a European cultural policy development, taking account of cultural mobility would imply recognizing and acknowledging the constraints of cultural continuity that define cultural identity, while at the same time revealing the dynamics in cultural identity and the process of hybridization caused by diversified encounters between cultures (Burke, 2009).

The basic dialectic between rootedness and change, between fixity and dynamics, which according to Greenblatt forms the essence of universal cultural mobility, challenges both the assumption of cultural stability and the belief in total cultural relativism. In an effort to reorient European cultural studies in accordance with recognition of cultural mobility, we approvingly refer to Greenblatt’s outline of a five-point set of basic principles to guide our new look at Netherlandish art.

These principles are (Greenblatt 2010: 250–253):

“First, mobility must be taken in a highly literal sense. [...]

Second, mobility studies should shed light on hidden as well as conspicuous movements of peoples, images, texts and ideas. [...]

Third, mobility studies should identify and analyze the ‘contact zones’ where cultural goods are exchanged. [...]

Fourth, mobility studies should account in new ways for the tension between individual agency and structural constraint. [...]

Fifth, mobility studies should analyze the sensation of rootedness.”

Operating with this set of principles as guidelines for a new approach to European culture will lead to a totally new look at national art, which is more in line with today’s super-diverse European societies and, at the same time, offers a better access to the specific patterns of meaning that identify European cultural communities. It will be shown in an exemplary case of the development of ‘Netherlandish art’ (in the early modern period, 1450–1650) for a European audience, that applying these principles will have far reaching consequences for the new artistic narrative about art in Europe.

1. Mobility in the literal sense

A systematic elaboration for Netherlandish art of the five principles of the *Mobility Studies Manifesto* (2010) advanced by Greenblatt, leads us, first of all, to the literal sense of mobility. Only by taking account of the actual patterns of mobility of artists, will it be possible to explain the metaphorical movement of influences, from superficial to fundamental, from local to global, from resistance to acceptance.

Mobility of Netherlandish artists was already common from the middle of the fifteenth century on. The famous Flemish primitive Rogier van der Weyden (1399–1464) was the first artist to have undertaken the journey to Italy. He went to Rome in the Jubilee Year 1450 where his emotional work was admired by the local painters and he immediately greatly influenced Italian painting. Hints of interest among Italian painters are evident even before this visit: the use of oil by Piero della Francesca about 1448–1450 during his

stay at the court of Ferrara and by the Ferrarese painter Cosmè Tura in the late 1450s suggests study of the technique of Rogier van der Weyden, whose famous triptych of the *Deposition* (Figure 1) was present at the humanist court of Leonello d'Este as we know from its eulogistic description by the antiquary Ciriaco d'Ancona in 1449. But certainly in Florence painting *alla fiamminga* became trendy and an emulation of Netherlandish visual qualities of Jan Van Eyck's and Rogier Van der Weyden's work, such as the eye for minute detail and the technical virtuosity, changed the way of Florentine painting thoroughly (Nuttall 2004).

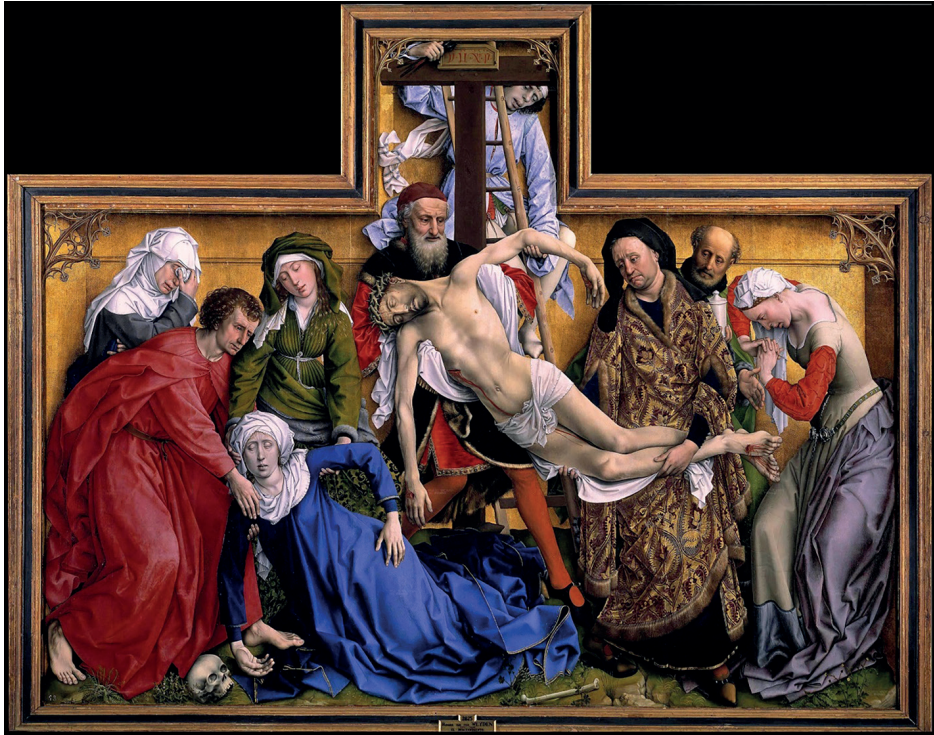

Figure 1. Rogier van der Weyden – *The Deposition* (1435) – Museo del Prado, Madrid

Not only Florentine painting though! Van der Weyden's and Van Eyck's fame were so overwhelming in Italy that some Italian masters started to paint in the Netherlandish fashion. The Sicilian Antonello da Messina is probably the most typical example. No other Italian artist of the 15th century responded in such a direct fashion to the Flemish primitives. His work is so overtly Flemish that the sixteenth century connoisseur Marcantonio Michiel attributed some of his works to Flemish primitives. The meticulously descriptive realism and the strong coloristic character of his portraits, for instance, convincingly prove direct Netherlandish influence.

From the 15th century on, journeys to Italy became very popular among Netherlandish artists, who often finished their formation by a trip to Rome, Florence, Venice, ... to get personally acquainted with the great Italian art of the Renaissance. Of course, such journeys also highly influenced the Northern painters. Thus, with Van der Weyden we notice

in a work like *The Entombment of Christ* a remarkable influence of the Italian elegance he had discovered in the work of Fra Beato Angelico, but which does, nevertheless, never overwhelm his genuine Netherlandish characteristics such as the expressive realism of the faces and the asymmetry in the composition (Hoogewerff 1947). On the other hand, the presence of Van der Weyden in Italy has incited the duchess of Milano, Bianca Maria Visconti, in 1463, to send the young painter Zanetto Bugatto from Milan to Van der Weyden's studio in Brussels for three years to get him acquainted with the Flemish technique of oil painting (Kemperdick 1999: 136). As, however, Van der Weyden died in 1464 Bugatto spent the next two years in the studio of Hans Memling by whom he got so thoroughly influenced in his portraiture painting that some art historians still claim that his portrait of *Lodovico Sforza* was painted by Memling (Figure 2). His Flemish influenced portraits and landscape backgrounds reflect, indeed, the blend of Netherlandish and Italian styles that interested his Milanese patron. Thus, two-way mobility has caused mutual influence, which continued all through the Renaissance and was already acknowledged by Carel van Mander in his 'Book of Painters' (*Schilder-Boeck*) as early as 1604, when he wrote that Italy sent its painters to Flanders "so as to suckle at new breasts in Flanders", but at the same time recognized that the Dutch painter Jan Schoorel "brought from Italy insight in the best way of painting".

The assimilation of Italian influences by some Netherlandish artists in the early modern times became so strong that they got designated as 'Italianists' or 'Romanists', names which originally had a disapproving connotation (Dacos 1995: 14). Admittedly, Italian mannerism and 'Romanism' had a great impact on Netherlandish painting of the 16th century. Many painters from the Low Countries did their 'Grand Tour' in Italy and

Figure 2. Zanetto Bugatto – *Portrait of Lodovico Sforza*

Figure 3. Michiel Coxie – *St. Luke Altarpiece*
(detail) – National Gallery Prague

Raphael – *Portrait of Agnolo Doni* – Palazzo
Piti, Florence

familiarized themselves with the innovations of the Italian Renaissance. The groups of *Fiamminghi a Roma*, young artists that went to Rome to finish their education as painters, stood in sheer admiration before Raphael's *Stanze del vaticano* and Michelangelo's *Vaults in the Sistine Chapel*. Raphael had become the example par excellence of perfect universal harmony and Michelangelo had become the ideal of expressive human beauty. So, Netherlandish painters came to Rome to study this new art and wanted to become the 'Flemish Raphael', like Michel Coxie, or the 'Flemish Michelangelo', like Frans Floris Devriendt. Michiel Coxie (1499–1592) was one of the most influential painters in the sixteenth-century Netherlands. If he was eventually dubbed the 'Flemish Raphael', it just goes to show how highly rated he was by his contemporaries. Already during his lifetime he was compared to the great Italian renaissance artist Raphael and some even saw him as his equal. And as you may notice in the comparison of one of his works with a portrait by Raphael he was clearly inspired by the clear and harmonious design of Raphael's classical elegance (Figure 3).

The Antwerp painter Frans Floris Devriendt, in turn, was more attracted by the strong expression of human beauty in great compositions with perfectly designed human bodies as we know them from Michelangelo's ceiling of the Sistine Chapel. He followed Vasari's advice to "strive to imitate Michelangelo in all things". Still, although Frans Floris knew about anatomy, perspective and disegno he clearly lacked Michelangelo's mastery to create convincing perfect human forms and to design boldly simple conceptions of scenes. Even if his *Fall of the Rebel Angels* (1554) (Figure 4) imposes by its technical virtuosity, it is disenchanting by a lack of genius. The Mannerist contorted bodies are never convincing in the overall disegno.

Figure 4. Frans Floris Devriendt – *Fall of the Rebel Angels* (1554) – Royal Museum of Fine Arts, Antwerp

Figure 5. Pieter Bruegel the Elder – *The fall of the Rebel Angels* (1562) – Royal Museums of Fine Arts of Belgium, Brussels

No lack of genius on the other hand in the work of Pieter Bruegel the Elder who also made his 'Journey to Italy', but who did not want to impress by imitation of the Italians. On the contrary. If we consider his elaboration of the same theme of *The Fall of the Rebel Angels* (1562) (Figure 5), we are enchanted by the straightforward Flemish gift for fantastic and visionary art. In the great grotesque chaos a circle of light is coming down to the darkness of hell presenting us with the demonic atrocity of damnation. The appalling menagerie of hybrid monsters is chaotically at war with the Saint Michael.

Was not Bruegel influenced by his 'Grand Tour' through Italy then? He certainly was, as he brought us great landscape drawings and engravings from his journey. But he was no imitator. He is the perfect example of cultural mobility, as he skillfully integrated what he had seen in Italy into his genuinely Flemish work. In *The Fall of Icarus* (Figure 6), for instance, he created a world landscape that presents a foreground with a truly Flemish view, a Brabantic hill slope on which a farmer is ploughing, continues ploughing, despite the great mythological drama that is happening, the Fall of Icarus, a drama that takes place unnoticed. The great mythological event is reduced here to a tiny leg disappearing in the water. The painting reminds us of a Flemish proverb (of the sort imaged in other works by Bruegel): "And the farmer continued to plough..." (En de boer ... hij ploegde voort) pointing out the futility of the great mythological drama's in comparison to the never ending seasonal work of the ordinary man. Genuinely Flemish in spirit and yet touched by Italian influence, for in the depth of the landscape we discover a wonderful Italian bay of Messina. Thus, Bruegel has created a new type of landscape which has deeply influenced European landscape painting later on.

Figure 6. Pieter Bruegel the Elder – *Landscape with the Fall of Icarus* (1558) – Royal Museum of Fine Arts of Belgium, Brussels

Bruegel was the genial exception and in that he differed from many of his contemporaries who were infatuated with the luster of Rome. A typical example is Jan Gossaert (1478–1532), who is often considered as the first Renaissance artist or ‘Romanist’ from the Low Countries and who went to Italy in 1508 as a member of the entourage of Prince Philip of Burgundy. Gossaert was fascinated by the great Roman sculptures he discovered in the Courtyard of the Sassi family and in the Palazzo dei Conservatore in Rome (Ainsworth 2010) and introduced an innovative Italian sculptural approach in Netherlandish painting, but he remained loyal to the extraordinary meticulous style inherited from the Van Eyck tradition. In *Saint Luke painting the Virgin* (ca. 1520) (Figure 7) (Prague, Narodni Museum), for instance, he faithfully follows the Flemish verism and the almost gothic plasticity of Van der Weyden, lending the virgin Mary a sculptural volume and a warm sensuality, but he situates this typical Flemish scene in an Italianate spatial structure with striking effects of perspective foreshortening. The integration of Italian innovations in the Flemish tradition certainly had an impact on the cultural identity of Netherlandish art, but did not wash it away. Despite the obvious Italian influence, Jan Gossaert remained recognizably tied to the Netherlandish tradition (Beheydt 2002).

In general, the mobility of the artists did not annihilate their recognizable cultural identity, it only contributed to their cultural mobility. Even if Netherlandish artists got employed in Italy, they developed their identity in artistic interaction with their new environment and they influenced the receiving Italian culture. Thus, when Federico da Montefeltro received the Flemish master Justus of Ghent (‘Giusto da Guanto’) in 1473 at the court of Urbino, the Fleming did not ‘Italianize’ completely. Paula Nuttall elucidated his process of cultural mobility aptly and concisely as follows:

Figure 7. Jan Gossaert – *Saint Luke painting the Virgin* – National Museum, Prague

“The experience of working in the rarefied artistic ambience of Urbino itself had a catalytic effect on Justus; his style underwent a rapid transformation, acquiring an increasing Italianate monumentality, a grace, an understanding of perspective, and an assimilation of renaissance architectural forms, without any loss of native virtuosity or verisimilitude.” (Nuttall 2004: 4)

In the context of a European look at Netherlandish art, it is fascinating to study this process of continuous cross-pollination due to actual mobility of artists. A typical example of outspoken cultural mobility with mutual influence on the native culture and on the foreign culture is the famous Utrecht School with the leading artist Gerard (or Gerrit) van Honthorst, in Italy also named Gherardo delle Notti, who within a traditional Nether-

Figure 8. Gerrit van Honthorst – *The adoration of the Shepherds* (1622) – Wallraf-Richartz Museum, Cologne

landish iconography, introduced a composition technique totally inspired by Caravaggio (Judson, 1959). *The Adoration of the Shepherds* (Figure 8) signed by Honthorst in 1622 at a glorious moment in his career, is an iconic example of the harmonic reconciliation of the stark chiaroscuro's of Caravaggio on the one hand, and the typical Dutch gift for subtle effects of light on the other hand, not unlike those of Johannes Vermeer.

Honthorst enjoyed a stay in Italy where he got acquainted with the work of Caravaggio and subscribed almost immediately to Caravaggio's revolution. His earliest work in Italy still reveals all the raw strength of a young northern artist overwhelmed by Caravaggio's naturalism and his strong *clair-obscur*. In 1620 Honthorst returned from Italy to his home town Utrecht as a celebrated painter, and introduced an artistic innovation that was immediately successfully taken over by an Utrecht group of Netherlandish painters: the Caravaggesque nocturne with life-size half-length figures.

As you may notice in *the Adoration of the Shepherds* this Caravaggesque *chiaroscuro* was eminently suited to directly involve the spectator with the miracle of the Holy Night, as the spectator gets taken up in this mysterious circle of light. The figures also share Caravaggio's realism. The child is the sole light source. His radiance illuminates the realistic faces of Mary, Joseph and the shepherds, evoking intensive emotions: the quiet bliss of the parents, the joyful awe and humble reverence of the shepherds. This

Figure 9. Anton van Dyck – *Portrait of George Villiers* (1635) – Huntington Library

Thomas Gainsborough – *Blue boy* (ca. 1770) – Royal Collection – Windsor Castle

painting harmoniously fuses the Northern sensibility for subtle light shades with the caravaggesque tendency to stark chiaroscuro. The artificially lit scenes do not share the caravagessque harshness but show a typical Dutch intimacy. Such stark naturalistic chiaroscuro light scenes soon influenced Netherlandish painting and contributed the dissemination of Caravaggio's style in Holland through the Utrecht School, consisting principally of Honthorst himself, Dirck van Baburen (c. 1590–1624), Hendrik Terbrugghen (1588–1629) and Jan van Bijlert (1597–1671). They introduced the dramatic chiaroscuro and established new stylistic and iconographic models that were soon imitated by other artists and contributed to Netherlandish cultural mobility.

Of the Flemish artists of the early modern period that due to their factual mobility exerted the greatest influence on European art, Pieter Paul Rubens and Anton van Dyck are certainly the most important. Both extensively moved from court to court in Europe and developed their artistic identity in continuous interaction with their respective artistic environments, yet leaving an enduring mark on the receiving cultural identity thus contributing to the cultural mobility.

I only take the example of Anton Van Dyck, who was a restless traveler and worked in Italy, the Spanish and the republican Netherlands, to finally arrive in England as the court painter of Charles I. Although Van Dyck spent only seven years in England, he caused a revolution in British portrait painting which was to find deep resonance well into the 20th century. Especially in the 18th century his elegant style and several of the new genres (children, 'friendship' pairs) he introduced were followed by the most successful portrait painters, such as William Hogarth (1732–1750), Thomas Gainsborough (1727–1788), Joshua Reynolds (1723–1792) and Thomas Lawrence (1769–1830). Gainsborough's famous '*Blue boy*' (ca. 1770) is even a direct homage to Van Dyck and clearly

reminds us of Van Dyck's *George Villiers, 2nd Duke of Buckingham* (1635) in pose and dress (Figure 9), just as Joshua Reynolds' portrait of George Seymour Conway (1771) shows us the young lord in a typical Van Dyck silk costume. Undeniably, Van Dyck's artful fiction, graceful postures, casual glamour, cultivated ease and his shimmering drapery marked British portraiture for centuries and contributed to what later has been called 'the English look', the negligent charm of the English upper class. As Martin Gayford (2009, 21st January, *The Telegraph*) so aptly remarked: "With a change of outfit, Van Dyck's Dorothy, Viscountess Andover and her Sister Elizabeth, Lady Thimbleby (c1637) would be perfectly at home in the pages of [today's quintessential glossy British magazine] *Country Life*".

2. Conspicuous movements of texts, images and ideas

It is not only the actual mobility of artists that causes cultural mobility, the movements of works, images and ideas certainly contributes to the dynamic character of cultural identity as well. Paula Nuttall (2004), for instance, has convincingly shown, how during the quattrocento Italians came into contact with Netherlandish pictorial models – through drawings, model books, prints, and certain Netherlandish paintings that were displayed in Florence in accessible locations. She also subtly analyzed the modes of

Figure 10. Hugo van der Goes – *Portinari triptych* (1475) – Uffizzi, Florence

response of Italian artists – ranging from obvious imitation, to appropriation, selective borrowing and creative personal interpretation – thus revealing the dialectic between rootedness and mobility and the accompanying hybridization.

The influence of the Flemish primitives was not only exerted in Italy. Already in the fifteenth century work by Jan van Eyck and Rogier van der Weyden also deeply influenced painting in Central Europe. German painters, for instance, came into contact with the work of Rogier van der Weyden through the display of the famous *Columba triptych* with *The Adoration of the Magi* (ca. 1455) in the Columba church in Cologne. And from the end of the 15th century on, due to the growing influence of successful prints as intermediaries, German art was greatly inspired by popular motives and image compositions of the Flemish primitives.

Display of important works in accessible locations, such as churches, has proven enormously important for the influence of Flemish art. Hugo van der Goes' *Portinari Triptych* (Figure 10), for instance, which was ordered in Bruges by the Florentine expat Medici banker Tommaso Portinari and sent to Florence in 1475 for the Arcispedale di Santa Maria Nuova, caused a shock among Italian painters. This impressive *Adoration* must have seemed very uncanny to the Italian painters, because the perspective is so wrong according to Italian Renaissance principles, as the groups of people are placed in the composition each with their own perspective. In line with the Burgundian religious view of art, the relation in height between the groups is not dictated by geometric perspective, but by religious perspective: the most important groups have the most outspoken spatial importance.

Very strikingly Flemish in this painting was, moreover, the introduction of the common people. The unshaven shepherds are terribly naturalistically-depicted country people. These all too realistic rustic characters have impressed and seduced the Italian court painters.

So we can notice how, when Domenico Ghirlandaio painted his *Adoration* in 1485 for the Cappella Sassetti in Santa Trinità in Florence (Figure 11), he masterfully combined the classical spirit so dear to the Italians, with the newly discovered rude realism of the Netherlandish master. The shepherds in his *Adoration* are clearly modelled after the example of Hugo van der Goes' shepherds. Yet, despite its Flemish influence, Ghirlandaio's *Adoration* has not become a Flemish painting.

Apart from the Netherlandish influence in Europe, there is of course the foreign influence on Netherlandish art which is an equally important contribution in the cultural mobility. Here too, it will certainly be necessary to begin by looking at the conspicuous influence of incoming foreign images such as the Italian Renaissance engravings and prints. The reproduction in print of famous paintings made it possible for artists in the Low Countries to come into contact with foreign art. The boom of print production during the Renaissance has had a tremendous influence on Netherlandish painting (Landau & Parshall 1994). Italian prints based on the work of Raphael or Michelangelo familiarized many Netherlandish painters with Italian art, even if they themselves had not made the customary trip to Italy.

Thus, the Italian engraver Marcantonio Raimondi, who produced engravings of the works of Raphael that were massively spread in the Low Countries (Figure 17), caused the Dutch painter Lucas van Leyden to introduce nudes into his works and to dramatize

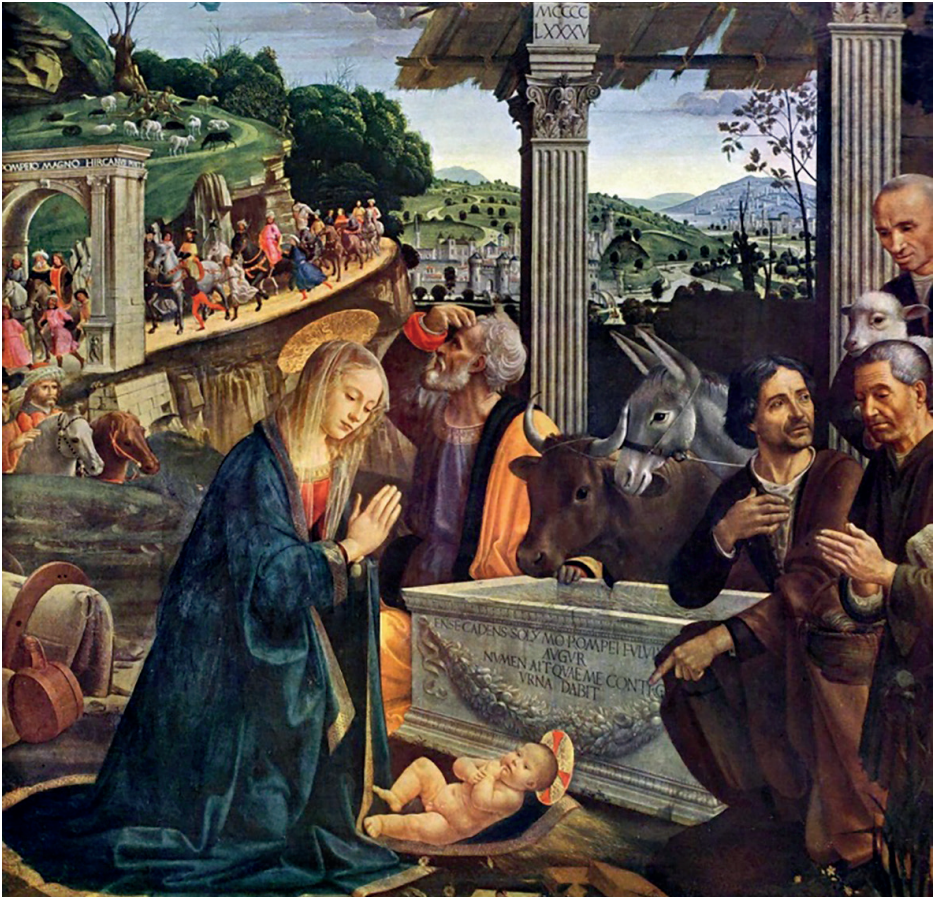

Figure 11. Domenico Ghirlandaio – *Adoration of the Shepherds* (1485) – Sassetti Chapel panel, altarpiece, Florence

action in his paintings in the Italian way. But, again, the influence was reciprocal. Marcan-tonio Raimondi, in turn, copied part of a landscape from a print by Van Leyden.

On top of such overt borrowings, there were also more disguised forms of borrowing and hybridization, inspired by deliberate hiding and insubordination. A notorious exam-ple is Pieter Bruegel the elder, who took over familiar catholic themes such as *The Census at Bethlehem* or *The Preaching of St. John the Baptist*, that were acceptable traditional sub-jects under the catholic Spanish reign, but he incorporated disguised insubordinate and subversive signs of rebellious mobility in reaction to Spain's religious regime of repression (Beheydt 2002: 97–99). He thus turned the innocent Biblical scene of the *Preaching of St. John the Baptist* (1566) into a hardly disguised subversive 'Hagenpreek' (hedges sermon), the type of clandestine sermon held by the Protestant reformers of that time (Figure 12).

Conversely, in the seventeenth century, when under the Protestant Dutch Republic Catholic imagery became suspicious, Catholic themes were nevertheless appropriated and accommodated by painters, again causing cultural hybridization. Thus, for instance,

Figure 12. Pieter Bruegel the Elder – *The Preaching of Saint John the Baptist* (1566) – Museum of Fine Arts, Budapest

a deathbed scene of the Holy Mary, which had profound Catholic connotations, showing the Virgin Mary, a figure largely marginalized in Protestant belief, was recuperated by the ‘Protestant’ artist Rembrandt van Rijn in a mixing process that resulted in the etching *The Death of the Virgin* (1639). This disquieting presence of a Catholic subject that was hardly acceptable to Dutch Protestant eyes, illustrates that Rembrandt subversively acknowledged the place of the Virgin Mary in the Catholic visual practice and the contemporary Catholic theology of his age (Barker, 2010). It also demonstrates that fundamental hybridization dynamics of cultural mobility and “the creativity of reception and the renegotiation of meaning” (Burke 2009: 107) take place in encounters.

Transculturation is not always overt and is not unidirectional either. The cultural mobility in Netherlandish art worked both ways. Netherlandish artists influenced foreign artists, but foreign artists also influenced Netherlandish artists. In the perspective of A New European Narrative for culture, it is crucially important to pay attention to the intricate and continuous cross-pollination of the diversity of cultures in Europe and to discover that the processes of interaction, although sometimes highly complex and profound, have not washed away the cultural identities.

3. ‘Contact zones’ where cultural goods are exchanged

In connection with painting, identifying and analyzing the ‘contact zones’ where cultural goods are exchanged will direct the focus to places where intercultural contact is intensified and fertile. One such contact zone was certainly the **print shop** (Landau & Parshall, 1994).

Around 1548 the Flemish painter Hieronymus Cock (1517/8–1570) came back from Italy and founded with his wife Volxcken Diercx *In de Vier Winden* (At the Four Winds),

Figure 13. Print shop 'In de vier winden' – Joannes and Lucas van Doetecum
after Hans Vredeman de Vries

a print shop in Antwerp, which became a meeting point for artists from the Netherlands and Italy and where humanists and art lovers from all over Europe met one another. Cock published innovative prints (by Bruegel, Giorgio Ghisi a.o.) of great renaissance masters like Raphael, Bronzino, Vasari, Floris, Lombard and Heemskerck. The flourishing print commerce of Hieronymus Cock highly contributed to the spreading of the Italianate renaissance style in Northern Europe. Appreciation for classical antique architecture, for instance, was greatly promoted by prints like the architectural fantasy by Hans Vredeman de Vries, showing us Cock's print shop in an idealized print by Joannes and Lucas van Doetecum after Hans Vredeman de Vries, *Imaginaire gezicht op een straat met het huis In de Vier Winden* (*Imaginary view on a street with the house At the Four Winds*), from the series *Scenographiae sive perspectivae*, 1560 (Figure 13). Cock is standing in the gate of his shop and his wife is posing behind the sales counter. The text says: "let the cook (Cock), cook to the benefit of the people" ("laet de Cock coken om volcks wille"), thus punning on the name of the shop owner.

Thousands of prints from the best engravers of Europe thus found their way into the Netherlands and played a key role in the breakthrough of new artistic ideas. The Italian engraver Giorgio Ghisi, for instance, worked for Cock. He engraved, among other prints, a great *School of Athens* (1550) (Figure 14) after the famous *School of Athens* from the *Stanze del Vaticano* by Raphael.

Figure 14. Giorgio Ghisi – *The School of Athens*, print (1550) after Raphael

Figure 15. Jan Steen – *The Wedding at Cana* (ca. 1670) – National gallery of Ireland, Dublin

This engraving clearly influenced Jan Steen's *Wedding at Cana* as De Groot (1952: 81) has convincingly indicated. But although the architecture, the composition and the posture of the figures (e.g. attitude of the broadly posing farmer) have been influenced by the Ghisi print, Steen transformed Raphael's solemn and dignified image into a popular Dutch wedding scene (Figure 15).

In his composition Steen might also have been influenced by the great monumental painting of *The wedding at Cana* (1562–63) by Paolo Veronese as Stechow (1972: 73) suggested, a painting Steen might have been familiar with.

The contact zones were really centers of exchange, where fruitful transculturation took place, also radiating from the genuine Netherlandish art. Thus the Netherlandish work of Hieronymus Bosch or Pieter Bruegel the Elder also found its way abroad. The famous Flemish artist Pieter Bruegel the Elder worked for Hieronymus Cock's print shop and it is known that in his day he first made his name among the general public as a designer of prints. Commissioned by the owner of the Antwerp print shop, Bruegel produced more than sixty drawings which were cut in copper by the best engravers of his time. The work comprised distinctly marked Flemish work (comparable to the work of Hieronymus Bosch e.g.: *Big fish eat little fish*), also popular Flemish work (*Skaters on the ice*) or moralizing prints (*Seven virtues*, *Seven deadly sins*), as well as landscapes from his 'Grand Tour' to Italy. Cock set about making Bruegel a star artist and spreading Netherlandish influence by diffusing his prints throughout Europe.

Not only print shops were centers of cultural exchange, **courts** too were often highly prolific sources of cultural mobility. For Italy, I already mentioned the court of Leonello d'Este in Ferrara, a meeting point of humanist scholarship and Italian and Netherlandish artists, but also a place where Netherlandish works of art could be admired. Testimonies of humanists of fifteenth-century courts in Italy of, among others, Naples (Summonte), Ferrara (Ciriaco d'Ancona), Venice (Marcantonio Michiel) testify not only to the presence of Netherlandish art at Italian courts but also to its influence on Italian artists and to its exceptional artistic merit. The quattrocento courts and their immediate networks were certainly major causes of cultural mobility.

The same holds true, of course, for the famous Habsburg court of Emperor Rudolf II, in Prague around 1600, whose patronage of several Netherlandish artists (among them the 'Rembrandt among the sculptors', Adriaen de Vries, but also Carel van Mander) lay at the basis of a very international 'Stylish style', a European mannerism that soon became very popular. Especially the virtuosic works made by the Netherlandish court painter Bartolomeus Spranger (1546–1611) helped to spread Mannerism from the court of Rudolf II all over Europe. Rudolf's preference for allegorical and mythological themes with an erotic flavor can be noticed in Spranger's *Angelica and Medor* for instance, which shows the typical mannerist complicated and contorted poses only attained by well-trained gymnasts. The elegant and undulating lines of their sophisticated poses were soon imitated in the rest of Europe.

Apart from print shops and courts, from the sixteenth century on, **picture galleries** ('Picture Galleries', like *The Picture Gallery of Cornelis van der Geest*, 1628 by Willem van Haecht) with collections of foreign and local paintings became international meeting places where agents prospected with 'connoisseurs' and functioned as 'mobilizers' between commanders' expectations and artists' competences. Analyzing the responses to

these influential contact zones reveals patterns of accommodation, compromise, rejection and opinionated stubbornness related to the tension between cultural persistence and change.

4. Tension between individual agency and structural constraint causing cultural mobility

Accounting for the tension between individual agency and structural constraint, could easily be done by investigating the changing social position of the artists in response to changing circumstances in society. There was indeed a striking artistic mobility to be noticed in response to the change in social position of the painters in the course of the 15th to the 17th century.

In the fifteenth century, painters like Jan van Eyck or Rogier van der Weyden largely responded to the contemporary taste of the court and the church, though at the same time exhibiting their individual talents (Beheydt 2015). Van Eyck primarily satisfied the Burgundian need for display of wealth and luxury, whereas Van der Weyden responded to the societal urge for devout drama. Thus, Van Eyck, when asked to portrait the Bur-

Figure 16. Frans Hals – *Marriage Portrait of Isaac Massa and Beatrix van der Laen* (1622) – Rijksmuseum, Amsterdam

gundian chancellor Rolin, depicts the wealthy chancellor kneeling before the Virgin and Child in all his splendor. The ostentatious figure of the donor, dressed in gold brocade and furs, like a prince, betrays his desire to be seen as a high-ranking court dignitary. The picture presents us with a *sacra conversazione*, a “holy conversation” between the Holy Mary and the mighty donor. Van Eyck helped to disseminate this genre, which was to become very popular in Italy.

In the 17th century, with the rise of the modern merchant society in the Dutch Republic, artists started to work for a market and responded more and more to the bourgeois taste of their public, painting intimate bourgeois interiors, decorative still-lives, family portraits and local landscapes. The new society thus caused a radical artistic mobility, changing court taste into bourgeois taste. A fine example of the new bourgeois taste that caught painting would be the portrait of *Isaac Massa and his Wife Beatrix van der Laen* (Figure 16), the extremely rich Amsterdam grain trader, painted by Frans Hals in 1621. This merchant is conspicuously portrayed as a smartly dressed self-confident successful business man in his silk costume with his wife Beatrix van der Laen at his side, showing off his wealth in a very bourgeois love garden.

5. The sensation of rootedness

Finally, analyzing the sensation of rootedness that codetermines cultural mobility, can be undertaken by showing how Netherlandish painting, despite foreign influences has developed a specific cultural identity that is linked to a particular time and place (Beheydt 2002; Brown 2002). For a European population of a great diversity it must be a relevant experience to be shown in how far Flemish and Dutch art were heir to their own tradition and, yet, have been constantly reshaping and recreating their cultural identity in confrontation with disruptive forces. Investigating the sensation of rootedness is particularly important to make us aware of the paradoxical character of cultural identity in an era of super-diversity. Studying cultures as a process of mobility across times and places, while at the same time recognizing the ways in which these cultures have safeguarded their identity and continuity, should prove that intercultural encounters are not a threat to cultural identities in Europe.

It can convincingly be shown how in the early modern times, notwithstanding the influence of the mythological and biblical inspiration and the introduction of foreign influences, artists like Bruegel and Rubens remained genuinely Flemish. The sensation of rootedness with Bruegel’s paintings, for instance, is undeniable. It suffices to compare a popular Marcantonio Raimondi print of the biblical theme of *The massacre of the innocents* (Figure 17) to the Mannerist treatment of the same theme by the Dutch painter Cornelis van Haarlem (1591) (Figure 18) who was greatly influenced by the Italian renaissance, and then to look at the elaboration of the same theme by Pieter Bruegel the Elder (ca. 1565–1567) (Figure 19), who sets the biblical event in a Flemish snowy village, alluding covertly and subversively to the Spanish domination and suppression in the Netherlands by staging a typical Spanish army in the background of the brutal massacre. The Netherlandish cultural rootedness of Bruegel has obviously not been washed away by encounters with foreign cultures.

Figure 17. Massacre of the innocents in Bethlehem (Antonio Raimondi after Raphaël)

Figure 18. Cornelis van Haarlem – *Massacre of the innocents in Bethlehem* (1591) – Frans Hals Museum

Figure 19. Pieter Bruegel the Elder – *Massacre of the innocents in Bethlehem* (ca. 1565–67) – Royal Collection, Windsor Castle

Figure 20. Michelangelo Merisi da Caravaggio – *The Calling of Saint Matthew* (1599–1600) – San Luigi dei Francesi, Rome

Figure 21. Hendrick Terbrugghen – *The Calling of Saint Matthew* (1621) – Centraal Museum, Utrecht

Not only in Flanders, in the Dutch Republic too, the foreign influences were absorbed and merged into the native tradition. In that respect, I wanted to come back to the already mentioned *Utrecht School* of the seventeenth century, which brought caravaggesque influences to the Dutch Republic through the work of Honthorst, Baburen and Terbrugghen. Just to show how the Netherlandish character is preserved in otherwise caravaggesque works, let me compare the same biblical theme in a painting by Michelangelo Merisi da Caravaggio (1599–1600) (Figure 20) and in one by Hendrick Terbrugghen (Figure 21). Surely, Terbrugghen's *Calling of Saint Matthew* (1621) is deeply influenced by Caravaggio's example in its strong dramatic composition and chiaroscuro, but the treatment of the facial physiognomy shows at the same time that Terbrugghen is deeply rooted in the Netherlandish tradition. The verisimilitude of the bewilderment in the face of the tax collector and of the miserly greediness in the old man remind us of types popularized by early 16th century Flemish artists. And the light in the painting, in line with the older Netherlandish tradition, is less hard and more atmospheric than with Caravaggio.

Conclusion

I hope the present article has helped to understand the true nature of cultural identity and the importance therein of cultural mobility. I have tried to show, how mutual influences have created a European art that, though consisting of artistically recognizable

identities, develops in dynamic interaction. My purpose has been to combine a deepening insight into the cultural mobility in European art with the comforting and reassuring recognition of its fertile diversity. If I have underpinned my ideas concerning a 'New Art Historic Narrative' about the artistic identity of Europe, referring mainly to Netherlandish and Italian art, I am convinced that one could readily extend and extrapolate my model of art history to, for instance, Czech art. It can easily be shown that a similar approach might strengthen the confidence in the Czech cultural identity while at the same time revealing the international importance of the Czech contribution to European art. Would it not be marvelous if Europe could learn to appreciate Alfons Mucha (1860–1939) not merely as the greatest decorative artist in the Europe of the fin-de-siècle and as the great innovator of Art nouveau in Paris, but also as a deeply conscious Czech artist, who created that beautiful national *Slovanská epopej* (The Slav Epic) as an evocation of Czech cultural identity in the European fin-de-siècle (Polakovicová, 2007)?

BIBLIOGRAPHY

- AINSWORTH, MARYAN W. (ed.) (2010). *Man, Myth, and Sensual Pleasures: Jan Gossart's Renaissance: The Complete Works*. New York: Yale University Press.
- BARKER, MARY CHRISTINE (2010). 'Transcending tradition: Rembrandt's *Death of a Virgin* 1639: A Re-Vision.' *Dutch Crossing* 34:2, pp. 138–161.
- BEHEYDT, LUDO (2002). *Eén en toch apart. Kunst en cultuur van de Nederlanden*. Leuven: Davidsfonds.
- BEHEYDT, LUDO (2015). 'Een semiotische interpretatie van het werk van de Vlaamse Primitieven tegen de achtergrond van de Bourgondische cultuur'. In: Jana Engelbrechtová (ed.): *De Nederlands-talige cultuur internationaal. Centraal-Europa en de Lage Landen*. Olomouc: Universita Palackého v Olomouci, pp. 3–37.
- BROWN, CHRISTOPHER (2002). *The Dutchness of Dutch Art*. Amsterdam: Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, Universiteit van Amsterdam.
- BURKE, PETER (2009). *Cultural hybridity*. Cambridge: Polity Press.
- DACOS, NICOLE (1995). 'Om te zien en te leren'. In: H. Devisscher (ed.) *Fiamminghi a Roma 1508–1608*. Brussel PSK: Snoeck-Ducaju & Zoon, pp. 14–31.
- GREENBLATT, STEPHEN (ed.) (2010). *Cultural Mobility: A Manifesto*. New York: Cambridge University Press.
- GROOT, CORNELIS W. DE (1952). *Jan Steen: beeld en woord*. Utrecht: Dekker & Van de Vegt.
- HOOGWERFF, G. J. (1947). *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- JUDSON, JAY R. J. (1959). *Gerrit van Honthorst: A Discussion of his Position in Dutch Art*. Reprinted Springer (1961).
- KEMPERDICK, STEPHAN (1999). *Rogier van der Weyden*. Köln: Konemann.
- LANDAU, DAVID & PETER W. PARSHALL (1994). *The Renaissance print: 1470–1550*. Yale University Press.
- MANDER, KAREL VAN (1604). *Schilder-boeck The Lives of the Illustrious Netherlandish and German Painters*. Translated and edited by Hessel Miedema. Doornspijk: DAVACO (1994).
- NUTTALL, PAULA (2004). *From Flanders to Florence. The Impact of Netherlandish Painting, 1400–1500*. New Haven and London: Yale University Press.
- POLAKOVIČOVÁ, EVA (2007). *Alfons Mucha en het Slavische Epos. Kunst als expressie van de nationale en culturele identiteit*. Masterscriptie Universiteit Leiden: Leiden.
- STECHOW, WOLFGANG (1972). 'Jan Steen's Representations of the Marriage in Cana'. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 23 (1), pp. 73–83.

EVROPSKÝ VLIV NIZOZEMSKÉHO A VLÁMSKÉHO UMĚNÍ. KULTURNÍ MOBILITA

Budoucnost evropských interdisciplinárních studií o kultuře spočívá v uznání dynamiky evropské kultury. Chceme-li, aby se evropští občané identifikovali s Evropou, musíme jim nabídnout evropskou kulturu, s níž se mohou ztotožnit. Taková možnost ztotožnění se nenachází v národních dějinách nebo v izolovaně studované národní kultuře. Není navíc ani součástí evropské historie ani kultury. Evropa nemá společnou kulturní identitu, nemá sdílenou síť významu. Řešení dilematu je v pojetí evropské kultury jako výsledku nepřetržitého vzájemného ovlivňování. Takový názor je zde představen na příkladu přístupu k umění, který se zaměřuje na vlámské a nizozemské umění jako na místo setkávání kulturních vlivů.

Ludo Beheydt

Université Catholique de Louvain

E-mail: Ludo.Beheydt@skynet.be

**HISTOIRE CROISÉE ALS ONDERBOUW BIJ ONDERZOEK
NAAR PRIMITIEVE REBELLEN – CASUS JAN DE LICHTÉ
VAN LOUIS PAUL BOON (VLAANDEREN) EN JURAJ
JÁNOŠÍK VAN ANDREJ MELICHERČÍK (SLOWAKIJE)**

BENJAMIN BOSSAERT

ABSTRACT

***Histoire croisée* – entangled history as the foundation for research
about primitive rebels: the case of Jan de Lichte van Louis Paul Boon
(Flanders) and Juraj Jánošík by Andrej Melicherčík (Slovakia)**

In this contribution we focus on the study of so-called social bandits, as they are known from the study *Primitive Rebels* by Eric Hobsbawm (1959). We focus more specifically on the Flemish case of Jan de Lichte and the Slovak case of Juraj Jánošík. In this contribution we use the *histoire croisée* method, suggested by the French-German historians Werner and Zimmermann (2006). They claim that in this “crossed history”, social, cultural and political groups are under intercultural influence and offer an alternative to the dominant national point of view. We perceive the hero-image around both heroic figures from the 1950s and 1960s in a distinct Marxist tradition and notice a different image in the Flemish literary adaptation, which remained to a large extent a regional phenomenon.

Key words: Primitive rebels; rural outlaws; entangled history; hero; image

**1. Omkadering van het onderwerp: de casus Jan
de Lichte versus Juraj Jánošík. Heldenvorming
in het pantheon van de nationale beweging.**

De lange negentiende eeuw (1800–1914) wordt ook wel de eeuw van het nationalisme genoemd. In het postnapoleontische Europese staatsbestel vonden er bijzondere processen van *nation building* plaats, in de eerste plaats door academici en schrijvers, later door journalisten, politici en activisten. Deze leidden tot een massaal natiebesef en de premisse, dat de taal een basiscategorie is om een natie te vormen, conform het romantische ideaal van de Duitse filosoof Herder. Het was de Tsjechische historicus-socioloog Miroslav Hroch, die reeds in 1968 een omvangrijk werk schreef dat kleinere Europese nationale bewegingen in de lange negentiende eeuw met elkaar vergeleek. Hij zette ze in een driedelig fasenmodel van A. wetenschappelijke interesse, B. politieke agitatie en C. de massale volksbeweging.

Zijn werken *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung* (1968) en *Obrození malých evropských národů* (1971), werd pas door zijn Engelse gezamenlijke bewerking *Social preconditions of national revival in Europe* in 1985 door historici die nationalisme-onderzoek in bredere context bekeken, wijder verspreid en opgepikt in de West-Europese geschiedschrijving via onder meer Ernest Gellner in zijn *Nations and nationalism* (1983).

Historicus Luc Boeva (2009) merkt op dat er vijf subjectieve factoren nodig zijn om van een nationale beweging een massa-beweging te maken en ze zo naar fase C van het model van Hroch te leiden: de natiebouwers als sociale agitatoren, een belangenconflict, een historische constructie, taalstrijd en ten slotte de culturele constructie. Wij zouden vooral de laatste twee factoren willen benadrukken als significant voor de Slowaakse en de Vlaamse beweging en deze als uitgangspunten nemen voor een vergelijking. Het is onder meer door wetenschappers als Joep Leerssen (1999), die nationalisme als cultureel fenomeen met een wisselwerking tussen cultuur en nationaal denken onderstreept hebben, dat we in de geschiedenis een inbreng krijgen van literatuurwetenschap, imagologie en culturele constructies. Men bouwt aan, om het met de oriëntalist Benedict Anderson te zeggen, een zogenaamde *verbeelde gemeenschap*.

Bij culturele constructies horen naast een zo vroeg mogelijk traceerbare geschiedenis of een schijn van historiciteit ook helden, die in een soort pantheon van de natie kunnen bijgezet worden en kunnen dienen als voorbeelden voor de kleine landen. In deze bijdrage zetten we graag een specifiek type held uiteen, namelijk dat van de *rural outlaw* of in een vroeger stadium genaamde primitieve rebel. We spitsen ons toe op het type held van de zogenaamde *primitive rebels*, zoals ze vermeld en getypologiseerd worden in het vroege onderzoek van Eric Hobsbawm (1959). Enkele belangrijke onderzoeksvragen gaan we rechtstreeks toepassen op de casus van Juraj Jánošík¹ en Jan de Lichte. Recenter publiceerden de Duitse literatuurtheoretica Ute Rasslof specifiek over Jánošík (2010, ook gepubliceerd in Neubauer & Leerssen 2010) en ook John Neubauer en Joep Leerssen (2010) over typologieën van *rural outlaws* en slechteriken, *villains*.

We kunnen ons de vraag stellen of geschiedenis überhaupt bekeken kan worden als een zaak van individuen die voor een zaak strijden groter dan hun eigen belangen. In een poging tot definitie van een nationale held zouden we kunnen stellen dat hij of zij een zekere toewijding moet hebben tegenover een natie. Er is een bepaalde charismatische autoriteit nodig, die bovendien door een groep mensen moet worden aanvaard. Historische helden hebben een leven gehad, waard om het na te volgen of ook te beleven. Maar sommige helden kenden een mythologiseringsproces dat wijzigde in de loop der tijden, en enkele helden werden niet geaccepteerd in hun nationale beweging. Men zou kunnen spreken van een *detrimental* hero of schadelijke, ongunstige held. Het is een veranderlijk, meanderend concept. Dit concept kunnen we toetsen op zijn werkbaarheid en is ook het uitgangspunt van ons promotieonderzoek (Bossaert 2016: 179–183).

Het idee van een veranderende heldenfiguur in de historische nationale beweging lijkt ons interessant als leidraad bij de twee figuren in onze casus, die in principe historisch als misdadigers geboekt staan. De hoofdvraag die we ons kunnen stellen is: welke factoren kunnen er van belang zijn dat een held als Jánošík succesvol in een soort van Slowaaks

¹ In Hobsbawm (1959: 13) beschrijft Eric Hobsbawm de Slowaaks-Poolse Jánošík samen met Robin Hood en de Spaans-Andalusische roverhoofdman Diego Correntes als een van de archetypische voorbeelden van de sociale bandiet of primitieve rebel.

pantheon van helden is geraakt, terwijl de figuur van Jan de Lichte, die nochtans in vele grote lijnen historisch, mythologisch, narratologisch en zelfs visueel overeenkomt met de Slowaakse primitieve rebel, in grote mate een regionaal fenomeen bleef. Weliswaar blijven ook in de casus van Jan de Lichte diverse voorbeelden van beeldvorming bestaan in de vorm van adaptaties (toneelstukken, luisterspelen, strips), lieux-de-mémoire en herdenkingen, of andere adaptatievormen. We bekijken en vergelijken deze twee helden vanuit hetzelfde referentiekader, volgens het fenomeen schriftelijke folklore in de definitie van Aleida Assmann (1983) en brengen ze samen met behulp van *histoire croisée*.

2. Schriftelijke folklore en *histoire croisée*: de onderbouw

De term “schriftelijke folklore” werd in 1983 gelanceerd door Aleida Assmann en berust op een synthese van het door Jakobson gemaakte onderscheid tussen “folklore” als kenmerkende vorm van tekstoverdracht in mondelinge culturen en “literatuur” als kenmerkende vorm van tekstoverdracht in schriftculturen. Schriftelijke folklore is geschreven tekst die op folkloristische wijze wordt overgeleverd. Het gaat hier dikwijls om verhaalstof die cultuurgrenzen overschrijdt, zonder dat men weet waar of wie de auteur van de oerstof is. Schriftelijke folklore bestaat uit compilaties van teksten, of delen van teksten, aangepast aan de tijd en het publiek, waardoor ze het karakter van gebruiksteksten krijgen, functioneel slechts voor een bepaald publiek in een bepaalde periode. (Assmann geciteerd in Parlevliet 2009: 36–37).

Naast het cultureel onderzoek van Assmann willen we ons ook concentreren op de theoretische paradigma's van de culturele transfer en mogelijke uitdagingen en problemen die het onderzoek naar cultuur en nationaal denken met zich meebrengen. De kanttekeningen die de Franse historici Werner en Espagne plaatsten bij comparatief onderzoek (overzichtelijk uitgewerkt door Marjet Brolsma, zie [www1](#)) – en die zij en andere wegbereiders van de cultuurtransfer in latere artikels verder uitwerkten – komen hoofdzakelijk op de volgende punten neer. Allereerst veronderstelt de vergelijkende methode van culturele transfer dat cultuurgebieden samenvallen met de grenzen van de natiestaat. Onderzoekers nemende natie vaak per definitie als uitgangspunt van een vergelijking. Het benoemen van verschillen en overeenkomsten tussen twee landen brengt echter het gevaar met zich mee dat deze gekleurd worden door de nationale cultuur en achtergrond van de onderzoeker. Werner en Espagne pleiten voor het doorbreken van nationale kaders en beschouwen cultuurgebieden (*aires culturelles* of *Kulturräume*) als dynamische eenheden in plaats van als afgesloten entiteiten. De cultuurtransfer onderscheidt tal van verschillende cultuurgebieden, zoals een bepaalde regio, een groep emigranten of een internationaal netwerk. ([www1](#)). Vervolgens stelt men in ander onderzoek een alternatieve kijk voor. Een bijzonder voorbeeld daarvan vormt de zogenaamde *histoire croisée*.

Werner en Zimmermann (2003) pleiten ervoor om het onderzoek te richten op *histoire croisée*, op de vervlechtingen en kruisingen in de geschiedenis en daarbij dus de (nationale) referentiekaders en ook de transfer als primair onderzoeksobject los te laten. Dit heeft als voordeel dat ook kruisingen waarbij er geen sprake is van een directe, concrete en expliciete transfer bestudeerd kunnen worden. De *histoire croisée* is volgens Werner

en Zimmermann dynamisch, wederkerig en transformatief en doet recht aan het feit dat veranderingen ook op een later tijdstip of indirect kunnen plaatsvinden. Een tekortkoming van de *histoire croisée* is dat het concept, evenals de cultuurtransfer, wel theoretisch uitgewerkt en geproblematiseerd is, maar weinig handreikingen biedt voor een praktische aanpak. Het enige wat Werner en Zimmermann hierover meedelen is dat de gekruiste geschiedenis zich het beste laat opsporen en analyseren door een methode van pragmatische inductie, waarbij het onderzoeksobject zelf als uitgangspunt moet worden genomen in plaats van de context of de theorie (Brolsma, [www1](#)). We nemen nu de *rural outlaw* als onderzoeksobject en bekijken even de geschiedenis van de schriftelijke folklore bij beide typehelden in de respectieve Vlaamse en Slowaakse nationale beweging.

3. De schriftelijke folklore bij Jan de Lichte en Juraj Jánošík in historisch perspectief.

Het meest precieze overzicht van de “folklorisering” van de historische held Jan de Lichte naar een traditie van volksverhalen, werd onderzocht door Paul Maes samen met professor volkskunde Stefaan Top (1982). Zij geven een overzicht van de roverij in Vlaanderen waarbij ze meedelen dat de figuur van Jan de Lichte, naast de bende van Bakelandt en de Limburgse Bokkenrijders, wellicht vandaag de dag de meest bekende roversfiguur is. Het was pas in de tweede helft van de negentiende eeuw dat de legende van Jan de Lichte voor een breder publiek bekend werd. In 1873 schreef de amateur-historicus Ernest Ternest uit Wetteren een semi-historische roman over onze bendeleider, deels gebaseerd op feiten, maar hij gebruikte ook een substantieel deel uit volksvertellingen en de mondelinge overlevering in zijn roman, die mensen elkaar vertelden over de verschrikkelijke daden van Jan de Lichte rondom Aalst. Een tweede roman, *De groote bende van Jan de Lichte, Bewerkt naar de oorspronkelijke processtukken, en de meest herhaalde en meest verspreide overleveringen*, verscheen in 1888 van de hand van een anonieme auteur. De populaire roman van Hans van Hoorenbeek (pseudoniem van Abraham Hans) uit 1908, *Jan de Lichte en zijn zwarte rooversbende*, was volledig fictie. Deze roman was gebaseerd op vroegere versies van de volksverhalen en heeft een plot die vooral focust op een liefdesverhaal tussen het roven door. Er wordt een intrige geïntroduceerd tussen een archetypische schurk, de Franstalige kasteelheer Johan De Creil, die zijn dochter te gelde wil maken; zij kan enkel door de bende gered worden door het bestelen van de diligence. Deze roman heeft stellig Louis Paul Boon geïnspireerd tot zijn versie van Jan de Lichte, hoewel hij zelf ook zijn grootvader Peetje Sooi vermeldt, die een boek had waaruit de verhalen kwamen. (Van 't Hof 1979: 325) De volksvertellingen en de populaire romans beeldden onze held vaak uit als een rebel die geld van de rijken stal en het aan de armen gaf, genade vond bij vele armen en zelfs een soort van verzet leidde tegenover de heersende klasse, waarvan we heden ten dage weten dat dit een anachronisme was, omdat we goed weten, dat er eigenlijk geen land was dat echte controle uitoefende over het door oorlog zwaar getroffen Land van Aalst. Er zijn ook (onware, niet-historische) religieuze motieven in verweven; sommige volksvertellingen vertelden dat Jan de Lichte zijn echte geloof opbiechtte tot een priester toen hij ter dood werd veroordeeld (Humbeek 2007: 392–394).

Maes en Top concluderen (1982: 26–27) dat het werk van Ternest wellicht het meest bijdroeg tot het legendariseren van de volksverhalen in een coherente en bovendien populaire volksroman, die tot 1926 nog herdrukken kende. Ook Louis Paul Boon liet zich deels door Ternest inspireren. Het is pas Boon die van de bendeleider een “tedere anarchist” maakte en geheel in zijn stijl een eigen visie aan de held toevoegde. Maes en Top beweren dat Boon wel de anonieme roman van de roversbende kende maar door zijn originele verwerking en zijn menselijke visie op de historische feiten er een origineel werk van gemaakt heeft. Dat anarchisme, nihilisme, de aantrekkelijkheid van het communisme en het zoeken naar alternatieve ideologieën vinden we wel meer terug in de literaire tradities na de Tweede Wereldoorlog.

Laten we in contrastief verband de folklorisering van de Slowaakse casusheld Jánko Jánošík onder de loep nemen. Vooral onder impuls van de Poolse onderzoeker Joanna Goszczyńska (2003) legde men verscheidene mythen bloot over Juraj Jánošík die men vond in de folklore en de mondelinge overlevering en zij vond ook een mogelijke reden voor de populariteit van Jánošík in het Slowaakse nationale bewustzijn. Het was haar verdienste dat zij vooral de grote discrepantie tussen zijn straf en zijn misdaden (Jánošík eindigde aan de galg en werd met een touw om zijn middel opgehangen, stierf eerder aan ontbering dan door het marteltuig) als een van de doorslaggevende motieven voor zijn grote heldendom naar voor schoof. Al van het prille begin was de uitbeelding van deze held niet enkel positief of negatief. Sommige schrijvers en denkers schilderen hem af als een man die vocht en de armen beschermde tegen de Hongaarse bovenklasse, anderen veroordeelden zijn uiterlijk als een *outlaw* en laakten zijn gevoel voor wanorde. Zijn heldenstatus werd pasnuttig, in positieve zin omgebogen en gebruikt door Ľudovít Štúr, politicus, leraar en codificator van het standaardslowaaks.

Štúr besliste om Jánošík onder te brengen in een pantheon van Slowaakse nationale helden en lanceerde een specifieke poëtica die de jonge Slowaakse auteurs zouden moeten gebruiken om een nieuwe literaire traditie te creëren in het Slowaaks. Aangezien er pas een nieuwe schrijftaal was, had men ook helden en een literaire traditie nodig. Vóór de codificatie van het Slowaaks konden we echter al afbeeldingen van Jánošíkfiguren vinden in het oeuvre van Bohuslav Táblic (1809), die jaarmarktliederen als bron gebruikte en ook in de *Slavische Geschiede* van Pavol Jozef Šafárik, een vurig supporter van de zogenaamde Slavische *vzájemnosť*, een intensieve wederzijdse samenwerking tussen de Slavische landen en culturen in de vorm van het uitwisselen van Slavische interculturele contacten. Beiden mengden folklore-elementen met karaktertrekken als moed, kracht en zelfs magische krachten. Šafárik gaat nog verder en schildert Jánošík zelfs als een ware Christusfiguur af, die verraden werd, geleden heeft en gefolterd werd voor zijn eigen, Slavische volk. Ján Kollár, een Slowaakse evangelische predikant die hevig de Tsecho-Slowaakse wederzijdse relaties verdedigde, had aan de andere kant geen goed woord veíl voor Jánošík: hij plaatste onze rebel in zijn meesterwerk *Slávy dcéra* (de dochter van Sláva) in een allegorische hel, omdat volgens Kollár roven niets dan slecht was en een doodzonde (Goszczyńska 2007: 60).

Goszczyńska (2007: 76–77) poneert dat drie auteurs cruciaal waren om Jánošík te transformeren naar een geliefde, populaire en nationale held: Stefan Marko Daxner, Samo Chalupka en Janko Kráľ. Kráľ stond bekend als een revolutionaire poëet en werd later ook door Slowaakse literaire historici als dusdanig gecanoniseerd, dus het hoeft

niet te verbazen dat hij zelf een voorbeeld nam aan de heroïsche, romantische dood van Juraj Jánošík. Het idee dat een bandiet, een rover zijn vrijheid kende, waar het roven een symbool wordt van een strijd voor een Slowaakse natie, dat werd het belangrijkste aspect van Juraj Jánošík. Janko Kráľ bestudeerde ook de originele processtukken van onze rebel en hij wilde een belangrijker werk schrijven dan enkel gedichten over hem, maar overleed jammer genoeg op jonge leeftijd.

Andere auteurs van deze jonge beloftevolle generatie (waaronder de al genoemden Daxner en Chalupka) volgden wel de romantische poëtica van de beweging van Ľudovít Štúr, die zei dat het eerste doel van de Slowaakse nationale beweging was om een literaire traditie te creëren. Opvoedkundige motieven stonden voorop. Hij moest niets weten van het idee van een *Byronic Hero* in een roman, want dit was een te individualistische held, die kon zich nergens voor ten dienste stellen. Na de revolutie en de lente der volkeren van 1848 begon dit literaire concept echter te wijzigen, want vele Slowaakse intelligentsia waren ontevreden met de resultaten van deze (mislukte) revolutie, waar de Slowaakse pogingen tot natievorming onderdrukt werden door de keizerlijke troepen met wie ze samen tegen de Hongaarse opstandelingen hadden gestreden. De schrijver Ján Botto schrijft met zijn *Smrť Jánošíkova* (de dood van Jánošík) een werk dat tot op vandaag een klassieker blijft in de Slowaakse literatuur. Hij inspireerde zich op folklore-elementen, maar zorgde voor een split in de poëtische opvattingen van de generatie van Štúr-aanhangers en creëerde een zogenaamde messianistische held, die vecht en strijdt voor zijn vrijheid tegenover vreemde onderdrukking. Het idee van een mythische held bleef aantrekkelijk in de jaren zestig van de negentiende eeuw (bijvoorbeeld in het minder bekende werk *Matora* van Michal Miloslav Hodža) en vormde het basismotief voor latere romantische en populaire literatuur. Deze literatuur ging steeds verder af staan van het basismotief van de *rural outlaw*. (Goszczyńska 2007: 112–115)

4. De jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw: sociale geschiedschrijving

De Bende van Jan de Lichte bekleedt een interessante positie in het oeuvre van Louis Paul Boon. Van 't Hof (1979: 325) vermeldt dat “De bende van Jan de Lichte een van de eerste boeken [is] waarin hij een geschiedkundig onderwerp behandelt. Later is hij steeds meer ‘geschiedenis’ gaan verwerken”. Zijn visie is dat de opstand van de bendeleider een echte prelude vormde op de Franse revolutie. We merken uit de editiegeschiedenis dat het verhaal van Jan de Lichte, dat in feuilletonvorm in het *Laatste nieuws* verscheen, in boekvorm gepubliceerd wordt in 1953, maar dat de laatste versie uit 1957 veel minder de nadruk legt op het revolutionaire karakter van de bende ('t Hof 1979: 327). Boon vertelt het verhaal van Jans bende – net als andere volksboekschrijvers – heel realistisch, spannend en smeug. Hij schrijft wel degelijk een volksboek maar daarnaast relativeert hij het verhaal én het genre door in de commentaren die hij als verteller geeft en later in diverse interviews heel duidelijk zijn persoonlijke kijk op het verhaal en ‘de revolutie’ te geven. Zo ondersteunt de afwijkende vorm van Boons volksboek de revolutionaire inhoud ervan. ('t Hof 1979: 338). Weisgerber (1962: 229) wijst er op dat Boon eigenlijk als eerste schrijver in de schriftelijke folklore van Jan de Lichte hem tot een echte held verheft:

“In De Bende van Jan de Lichte gaat zijn sympathie uit naar de struikrovers, van wie hij helden maakt die met recht in het Belgische pantheon een plaats zouden innemen naast de zeshonderd Franchimontezen en Frans Anneessens” (Weisgerber 1962: 229). Hij plaatst opvallend genoeg Jan de Lichte niet in een Vlaams, maar een Belgisch heldenpantheon. Boon speelt inderdaad niet de nationale kaart, maar benadrukt later in zijn romans vooral sociale aspecten in zijn personages.

In de traditie van wisselende narratieven van onze Slowaakse held Jánosiík wordt in de jaren vijftig en zestig in de officiële geschiedschrijving vooral zijn bendeactiviteit voorgesteld als een strijd tegen de feodale toestanden, tegen de rijken, de hogere klasse en krijgt de Jánosiíkfiguur een aura van sociaal revolutionair. Deze voorstelling werd door folklorist Andrej Melicherčík in twee werken onderbouwd (1952, 1963) en deze werken bleven lange tijd toonaangevende werken in het onderzoek naar Juraj Jánosiík vanuit folkloristisch perspectief. Hroboň en Křištofik (2014: 152–153) vermelden echter dat de werken van Melicherčík opgebouwd waren volgens de dogmatische stalinistische principes van het socialisme, waarbij Jánosiík werd afgeschilderd als een held uit het gewone volk die in opstand kwam tegen de bourgeoisie en de feodale structuren van zijn tijd. Tegelijk zette hij zich af tegen het folklorebeeld dat tot dan van Jánosiík geschetst werd, omdat dit folklorebeeld de aandacht afhield van zijn echte strijd als volksrevolutionair strijder. We zouden kunnen verwachten dat aangezien het regime deze socialistische ideologie sterk propageerde, Jánosiík in de beeldvorming verder gekarakteriseerd werd als held die sterk opkwam voor het gewone volk. Oorspronkelijk vermelden Hroboň en Křištofik (2014: 155–159) inderdaad deze narratieven ook bij het ontstaan van een libretto van een opera aan de hand van Ján Cikker in 1954, maar zij merken op dat er eind de jaren zeventig vooral in literaire beeldvorming er een meer evenwichtig beeld tussen de historische waarheid en de legendarische karaktertrekken optreedt. Ideologische clichés over Jánosiík komen vanaf de jaren tachtig steeds minder vaak voor of in minimale mate. Het is vooral het revolutionaire aspect wat voor de socialistische geschiedschrijving belangrijk werd. Het marxistische sociale beeld van de twee casushelden dat vanaf de jaren vijftig dus opkomt, wordt verder getemperd of minder benadrukt in latere adaptaties (Hroboň en Křištofik 2014: 159). Bij Jan de Lichte blijven verdere spin-offs en latere adaptaties vooral gebaseerd op het Jan de Lichte verhaal dat Louis Paul Boon heeft opgetekend, men denke bijvoorbeeld aan de stripreeks uit de jaren tachtig, opgetekend door Nagel, die letterlijk vermeldt, naar de roman van L. P. Boon (Nagel 1985).

5. Tot slot

“It protects not against the fact that peasants are poor and oppressed, but against the fact that they sometimes are excessively poor and oppressed. Bandit heroes are not expected to make a world of equality. They can only right wrongs and prove that sometimes oppression can be turned upside down.” (Hobsbawm, 1957: 24)

Hobsbawm draagt hier bij aan het beeld dat deze helden eigenlijk niet bedoeld zijn om de mensen sociale rechtvaardigheid te tonen, maar dat zij enkel een teken aan de wand zijn dat het gewone volk de kracht in zich heeft om zich te verzetten. Deze krachtige

boodschap kwam in de jaren vijftig en zestig zowel in de literatuur als in de wetenschappelijke onderzoeken (met marxistische onderbouw) naar *rural outlaws* in de kijker en raakte later ondergesneeuwd in andere narratieven naargelang de beeldvorming en de adaptatievormen veranderden, zoals in de kunst, opera, stripverhalen, films, televisieseries. Beide helden in onze casus kennen, als we hun beeldvorming vergelijken, vooral in de jaren vijftig en zestig een focus op hun sociale, revolutionaire aspect.

BIBLIOGRAFIE

- BOEVA, LUC (2009). *Rien de plus international. Naar een comparatieve en transnationale historiografie van nationale bewegingen*. Antwerpen: ADVN.
- BOSSAERT, BENJAMIN (2016). "Primitieve rebellen als helden: voor wie nog een Robin Hood? Literaire en historische representaties van twee nationale rebellen: Jan de Lichte (Vlaanderen) versus Juraj Jánošík (Slowakije)." In: Wilken Engelbrecht & Bas Hamers. *Over de grens bekeken. Transmissie van de cultuur van de Lage Landen*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, p. 179–197.
- GOSZCZYŃSKA, JOANNA (2003). *Mýtus o Jánošíkovi vo folklóre a slovenskej literatúre 19. storočia*. vertaald vanuit het Pools: Bogumila Suwara, Bratislava: Juga.
- HOBSBAWM, ERIC (1959). *Primitive Rebels*. Manchester: The University Press.
- HOE, WILLEKE VAN 'T (1979). "De visie van L. P. Boon op de geschiedenis van de bende van Jan de Lichte." *Ons Erfdeel* 22, p. 325–338.
- HROBON, ANTON & KRIŠTOFÍK, JURAJ (2014). "Medzi dobrým umyslom a zneužitím: Jánošíkovská tradícia na Slovensku v rokoch 1938–1989." In: Miroslav Nemec & Peter Vítek (ed.), *Zbojníctvo na Slovensku*. Kraków: Spolok Slovákov v Poľsku, p. 147–159.
- HUMBEECK, KRIS (2007). "Klijster Licht en Zoon. Nawoord." In: Louis Paul Boon, *De bende van Jan de Lichte / De zoon van Jan de Lichte*, verzameld werk, deel 8, Amsterdam & Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- LEERSSEN, JOEP (1999). *Nationaal denken in Europa, een cultuurhistorische schets*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- LEERSSEN, JOEP & JOHN NEUBAUER, ET AL. (2010). "The Rural Outlaws in East-central Europe." Marcel Cornis-Pope & John Neubauer (ed.). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries. IV: Types and stereotypes*. Amsterdam & New York: John Benjamins, p. 407–440.
- MAES, PAUL & STEFAAN TOP (1982). "De Bende van Jan de Lichte. Een vergelijking tussen historische en volksliteraire bronnen." *Volkskunde* 83, nr. 1, p. 9–27.
- MELICHERČÍK, ANDREJ (1952). *Jánošíkovská tradícia na Slovensku*. Bratislava: n.n.
- MELICHERČÍK, ANDREJ (1963). *Juraj Jánošík. Hrdina protifeudálneho odboja slovenského ľudu*. Martin: Osveta.
- NAGEL & PAUL DE WISPELAERE (1985). *De bende van Jan de Lichte*, door Nagel naar Louis Paul Boon, [i.s.m. Jan Smet, Dirk Willemsse, Paul De Wispelaere] 5 volumes. '1. Klijsterlicht', Arboris, Aerdenhout i.s.m. Het Spectrum, Antwerpen.
- NEMEC, MIROSLAV & PETER VÍTEK (ed.) (2014). *Zbojníctvo na Slovensku*. Kraków: Spolok Slovákov v Poľsku.
- PARLEVLIET, SANNE (2009). *Meesterwerken met ezelsoren: Bewerkingen van literaire klassiekers voor kinderen. 1850–1950*. Hilversum: Verloren.
- RAČKO, PETER (2014). "Zbojníctvo v slovenskej umeleckej literatúre 18.–19. storočia." In: Miroslav Nemec & Peter Vítek (ed.) (2014). *Zbojníctvo na Slovensku*. Kraków: Spolok Slovákov v Poľsku, p. 113–137.
- VÍTEK, PETER (2014). "Jánošík – pramene a literatúra." In: Miroslav Nemec & Peter Vítek (ed.), *Zbojníctvo na Slovensku*. Kraków: Spolok Slovákov v Poľsku, p. 138–146.
- WERNER, MICHAEL & ZIMMERMANN, BÉNÉDICTE (2003). Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. In: *Annales HSS*, Jan.–Feb. 58, 1, p. 7–36.

WEISGERBER JEAN (1976). *Aspecten van de Vlaamse roman, 1927–1960*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
www1.BROLSMA, MARJET, "Cultuurtransfer en het tijdschriftenonderzoek", CONTEXTES [online], 4/2008, geraadpleegd op 15/02/2018. URL: <http://journals.openedition.org/contextes/3823>; DOI: 10.4000/contextes.3823

**HISTOIRE CROISÉE – „INTERKULTURNÍ DÉJINY“ JAKO ZÁKLAD
ZKOUMÁNÍ PRIMITIVNÍCH REBELŮ – PŘÍPAD JANA DE LICHTHO
LOUISE PAULA BOONA (VLÁMSKO) A JURAJE JÁNOŠÍKA ANDREJE
MELICHERČÍKA (SLOVENSKO)**

V tomto příspěvku se zaměřujeme na výzkum tzv. sociálních banditů, jak jsou známi ze studie *Primitive Rebels* Erica Hobsbawma (1959). Zaměřujeme se konkrétněji na případ vlámského Jana de Lichteho a slovenského Juraje Jánošíka. V tomto příspěvku používáme metodu *histoire croisée*, kterou navrhli francouzsko-němečtí historici Werner a Zimmermann (2006). Tvrdí, že „interkulturní historie“ sleduje interkulturní vliv na sociální, kulturní a politické skupiny, a nabízí tak alternativu k dominantnímu národnímu pohledu. Příspěvek představuje obě hrdinské osobnosti jako hrdiny, jak byli vnímáni v padesátých a šedesátých letech v jasně marxistické tradici. Všímáme si rozdílného pojetí ve vlámské literární adaptaci, která zůstává převážně regionálním fenoménem.

Benjamin Bossaert
Univerzita Komenského v Bratislave
E-mail: benjaminbossaert@gmail.com

**LIMINALITEIT EN IDENTITEIT IN DE ROMANS
VAN TOMMY WIERINGA *JOE SPEEDBOOT*,
CAESARION EN *DIT ZIJN DE NAMEN***

SONYA DIMITROVA

ABSTRACT**Liminality and identity in Tommy Wieringa's novels
Joe Speedboot, *Caesarion* and *Dit zijn de namen***

Tommy Wieringa (1967) is one of the most prominent contemporary Dutch novelists. His three most famous novels – *Joe Speedboot*, *Caesarion* and *Dit zijn de namen* depict different aspects of liminal identity. Most of the characters cannot successfully accomplish, however, a certain liminal stage. This is due to various reasons which could be analyzed using a psychoanalytic and poststructural approach, for example, the theories of Jacques Lacan, Donald Winnicott, René Girard and Jacques Derrida. The experiences of the characters reflect many of these tendencies and interestingly enough demonstrate a sense of standstill even in the midst of mobility.

Key words: identity; liminality; symbolic order; oedipus complex; scapegoat

1. Inleiding

Het onderwerp van mijn dissertatieonderzoek is identiteit en andersheid in de romans *Joe Speedboot*, *Caesarion* en *Dit zijn de namen* van Tommy Wieringa. De vragen waarmee ik me bezighoud zijn onder meer hoe de ontwikkeling van het individu en de maatschappij daar wordt beschreven en welke de auteursstrategieën daarbij zijn. In deze bijdrage analyseer ik de romans aan de hand van de psychoanalyse, de liminaliteit en een theorie over het slachtoffermechanisme. Het artikel gaat specifiek in op de liminale identiteit van de hoofdpersonages in Wieringa's romans. De redenen voor de onsuccesvolle liminale overgang oftewel de overwegende stilstand bij een meestal enorme fysieke mobiliteit doorgrond ik vanuit een psychoanalytisch en poststructuralistisch uitgangspunt. Mijns inziens ligt de onbereikbaarheid van de drempel bij een niet te overbruggen traumatische ervaring uit het heden of het verleden van de personages. Ik licht daartoe eerst het begrip *liminaliteit* toe, vervolgens zet ik enkele ideeën uit de theorieën van Lacan en Winnicott, René Girard en Derrida uiteen en uiteindelijk licht ik mijn bevindingen toe aan de hand van voorbeelden uit de onderzochte romans.

2. Het begrip liminaliteit

“Liminaliteit” betekent letterlijk “grensovergang” of “drempel”. Deze term ontleen ik aan het werk van de etnoloog Arnold van Gennep en de antropoloog Victor Turner. Daarmee bedoelen zij doorslaggevende drempelervaringen zoals onverwachte gebeurtenissen en beslissende omwentelingen, hele levensperiodes of zelfs historische tijdperken. De liminaliteit omvat meer specifiek drie opeenvolgende fasen: *afscheiding*, *drempel* en *herintrede*. Het is echter niet vanzelfsprekend dat deze altijd even soepel worden voltooid. Sterker nog, men kan in één van die fasen blijven vastzitten en niet in staat zijn die af te sluiten. De redenen voor deze stagnatie kunnen nader worden gearticuleerd met behulp van psychoanalytische en poststructuralistische inzichten.

2.1 Overzicht van de liminale context in de romans

De hoofdpersonages in Wieringa's romans bevinden zich in een overgangsperiode in hun leven, oftewel in een liminale fase. In *Joe Speedboot* en *Caesarion* speelt de adolescentie een centrale rol, de ongetwijfeld essentiële overgang van de kinderjaren naar volwassenheid. Anderzijds evolueert Pontus Beg – de hoofdpersoon in *Dit zijn de namen* – langzaam van volwassenheid naar ouderdom en lijdt hij onder een midlifecrisis. Bij de meeste personages wordt de cruciale overgang echter niet afgerond.

3. Inzichten van de Franse psychoanalyticus Jacques Lacan

De Franse psychoanalyticus Jacques Lacan maakt een onderscheid tussen drie dimensies die de menselijke ervaring structureren – het *imaginaire*, het *symbolische* en het *reële*.

3.1 Intrede in de symbolische orde

Het kind in de pre-verbale en pre-oedipale fase verkeert in het imaginaire – een wereld vol impressies en fantasieën. Het kind kan nog niet spreken, maar geniet de onmiddellijke bevrediging van zijn wensen, herkent zichzelf nog niet als een apart lichaam en onderkent nog geen grenzen tussen zichzelf en de rest van de wereld met name de moeder. Het einde van deze pre-verbale en pre-oedipale fase komt met de intrede in de symbolische orde en gaat gepaard met tal van onmogelijkheden en onontkoombare verboden. In de symbolische orde is het reële gesymboliseerd en conceptueel geconstrueerd door het representatieve systeem van de taal. Het reële is ongrijpbaar omdat het nooit volledig talig kan worden gerepresenteerd. Met de intrede in het symbolische gaat de staat van imaginaire gelukzalige onmiddellijkheid verloren en moet er rekening met talloze restricties worden gehouden. Zijn hele leven blijft de mens onbewust verlangen naar de volkomen toestand van onvoorwaardelijke totaliteit en alomvattende verbondenheid in het imaginaire. Omdat dit ideaal niet te bereiken is, heeft de mens levenslang te kampen met een constant nijpend gevoel van gebrekkigheid, onvolledigheid en onvolmaaktheid. Om dit ongemak te dempen en het verlangen enigszins te vervullen grijpt hij naar de meest uiteenlopende

symbolische vervangers zoals fysieke, mentale of emotionele verslavingen. Zelfs liefde is volgens Lacan een vervanger. Ook diverse ideologieën kunnen de mens tot een schijnbaar geheel maken. Het menselijke leven blijkt zo een onophoudelijke zoektocht naar geschikte illusies die eerst als waarheden worden beleefd om later te worden afgekeurd. Zo bijvoorbeeld streven de jongeren uit *Joe Speedboot* en *Caesarion* steeds weer naar de een of andere vorm van erkenning, ook in het kader van liefdesrelaties, en Pontus Beg uit *Dit zijn de namen* gebruikt daarvoor de joodse godsdienst – religie als substituut par excellence.

3.2 De rol van het spiegelstadium voor de identiteitsvorming en de identiteitswaarneming

Het spiegelstadium speelt een cruciale rol bij de intrede in het symbolische. Daarbij ziet het kind voor het eerst zijn spiegelbeeld wat eigenlijk een vorm van miskenning is omdat het kind zich identificeert met een beeld van buitenaf. Volgens Lacan hebben wij de erkenning van de anderen nodig om een gevoel van identiteit te ervaren. Hij onderscheidt daarbij tussen de kleine, gelijke ander en de grote Ander – de wet van de symbolische orde. In een ruimere zin staat de grote Ander voor de heersende sociale, culturele en maatschappelijke conventies die beweren het laatste woord te zeggen te hebben over het menselijke leven en gedrag. Onze identiteit is geconstrueerd in een interactie met wat buiten ons is en ons reflecteert. Het is onvermijdelijk dat de externe configuraties voortdurend veranderen. Daarom is identiteit geen stabiel en duidelijk gefixeerd gegeven, eerder een variabele in een proces dat nooit definitief kan worden voltooid. Dat dit proces niet altijd vlekkeloos verloopt is te wijten aan verschillende oorzaken en diverse symptomen, zoals traumatische ervaringen.

4. Stilstand en het valse zelf

Eén daarvan is het valse zelf. Deze term is geïntroduceerd door de Engelse psychoanalyticus Donald Winnicott. Deze sociale façade wordt opgebouwd vanwege inbreuken van buitenaf op de intrinsieke talenten en mogelijkheden van het kind, bijvoorbeeld als de zorgende figuren niet goed genoeg zijn. Het kind stemt zich dan af op de maatschappelijke normen of op de noden van andere mensen en verloochent zichzelf. “The False Self has lost what both Heidegger and Lacan describe as the subject’s poetic relationship with the world. Such a Self is no longer able to distinguish its desires from what the collective order determines to be desirable” (Krishner 2011: 140). Het subject zit klem in zijn symptoom. Ontwikkeling is niet langer mogelijk vanwege de niet effectieve psychologische patronen.

“A symptom indicates, among other things, that something in the subject’s psychic life has become stuck or jammed – that something interferes with the flow of inner energy. Consequently, if the subject falls into self-undermining patterns of predictable behavior – the Freudian repetition compulsion – it is because it is unable to break out of circuits of energy that have over time solidified into stubbornly inflexible patterns. The False Self tends to be caught in its own suffering in the sense that it cannot escape the narrow parameters it has set for its existence.” (Krishner 2011: 140)

Dit uit zich in gevoelens, situaties of belevenissen van beklemmende stilstand en in een ontbrekende of moeizame liminale overgang.

5. De weerspiegeling van het theoretische kader in de romans

5.1 *Joe Speedboot* – de gevangenis van de kunstmatige identiteit

In *Joe Speedboot* selecteer ik drie voorbeelden van personages die niet in staat zijn aan bepaalde psychologische of sociaal-maatschappelijke patronen te ontsnappen.

Joe Speedboot is één van de hoofdpersonages in de gelijknamige roman. Hij is een 16-jarige jongen die met zijn familie belandt in het typisch Nederlandse dorp Lomark waar het verhaal zich afspeelt. Omdat Joe een nieuwkomer is, maakt hij gebruik van de mogelijkheid met zijn identiteit te experimenteren, namelijk zich liegend uit te vinden door zich een nieuwe naam te verzinnen. Zijn echte naam is Achiel Stephaan Ratzinger. Die verklaart hij echter aan niemand, en pas tegen het einde van het verhaal komen zijn vrienden Fransje en PJ achter zijn grote geheim. In het kader van de symbolische orde heeft de naam een cruciale rol bij het identificeren en differentiëren van het subject. Joe kiest voor zichzelf bewust een pseudoniem waar het accent tegelijkertijd ligt op snelheid “speed” en op een voertuig “boot” ligt. Hij wil zo graag een imago van zichzelf creëren dat uitsluitend te maken heeft met beweging, snelheid en rusteloosheid. En vanwege de traditionele opvattingen roept de voornaam Achiel niet per se zulke associaties in de anderen op. “Hij wist dat hij met zijn *echte naam* nooit zou kunnen worden wat hij wilde zijn” (Wieringa 2005: 25). Zijn echte naam is voor hem een duidelijk teken van zwakte en ontbrekende wilskracht, dus een soort vervloeking waar hij zich machteloos tegenover voelt. Dat dit al van zijn geboorte af bepaald gegeven een niet te overbruggen symptoom voor hem is, blijkt eerst uit zijn hardnekkige beslotenheid deze geheim te houden. Dat gaat vervolgens gepaard met zijn obsessie voor mobiliteit en mechanica wat tot een onwil leidt om de adolescentie eindelijk te verlaten en een volwassen man te worden. In plaats van die waarheid toe te geven, blijft hij zijn kunstmatige identiteit koesteren. Hij kan de drempel niet over, effectief verder naar een volgende levensfase doorgaan en zit vreemd genoeg klem in een cirkel van onophoudelijke, niet doelgerichte beweging.

Een andere nieuwkomer in Lomark is PJ. De indrukwekkende Zuid-Afrikaanse schoonheid verhuist met haar familie naar het dorp van Joe en Fransje. Eerder in Kaapstad was zij een redelijk mollig meisje. Zij kreeg toen toevallig een opmerking van haar moeder dat een dikke jongen een geschikte partner voor haar zou kunnen zijn. Dit raakt haar enorm en zij doet veel moeite om een nieuw uiterst vrouwelijk en aantrekkelijk imago van haarzelf te creëren. Als gevolg daarvan ontwikkelt zij een eetstoornis. Zij lijdt namelijk aan bulimia nervosa. “Voor vrouwen die aan boulimie lijden, is de wereld een verwrongen spiegel waarin ze voortdurend proberen het juiste pose aan te nemen” (Wieringa 2005: 269). Bovendien deelt ze het bed met heel wat partners en wordt zij door één van hen zelfs “hoer van de eeuw” en “een volmaakt prachtig, gewetenloos monster” genoemd. Zij kan niet aan de noodzak ontkomen om steeds weer haar slanke en sexy

lichaam in de ogen van iemand anders te zien bevestigd worden; zij is verslaafd aan de erkenning en bewondering van verschillende mannen. Ondanks haar nieuwe heel aantrekkelijke uiterlijk is PJ blijven hangen aan haar “symptoom” wat haar fysieke gezondheid en seksueel leven drastisch heeft verstoord en haar emotionaliteit heeft verwoest.

De gehandicapte Fransje is in tegenstelling tot de dynamische en levendige Joe, levenslang veroordeeld tot zijn rolstoel. Sterker nog, hij kan niet goed articuleren en maakt daardoor dag in dag uit gebruik van notities. Een drempelmoment is voor hem als hij opeens te weten komt dat zijn vader tegen hem heeft gelogen. Fransjes vader heeft hem de opdracht gegeven briketten te persen in de achtertuin. Volgens hem bestaat er vraag naar dergelijke briketten het dorp. Fransje is min of meer blij met zijn werk omdat hij zich voor het eerst als een volwaardig lid van de dorpsgemeenschap voelt. Tijdens een toevallig bezoek aan de sloperij van zijn vader ziet Fransje echter de gestapelde briketten. Hij begrijpt dat alles geënceneerd was en dat zijn inspanningen eigenlijk zinloos zijn geweest. Het inzicht dat de identiteit gecreëerd door zijn ouders eigenlijk vals was, betekent voor Fransje het einde van de illusie: – “ik zag mijn eigen schaamte weerspiegeld in zijn ogen, en zo stonden we elkaar aan te gapen in die Spiegelzaal van Pijnlijkheden” (Wieringa 2005: 197). Hij is daarna niet langer het “symptoom” van zijn ouders, leeft vrij van leugens en kiest er zelfverzekerd voor om armworstelaar te worden.

5.2 *Caesarion* – oedipuscomplex en thuisloosheid

Dat het subject ook klem kan blijven zitten in de oedipale fase bewijst het leven van Ludwig en zijn moeder Marthe Unger in de roman *Caesarion*. Het oedipuscomplex houdt in dat het jongetje seksuele verlangens koestert ten opzichte van de moeder en de vader als rivaal ervaart. Lacan ziet het einde van deze moeder-zoonrelatie in de rol van de vader, een gegeven dat hij in het kader van de maatschappij en zijn autoriteiten Naam-van-de-Vader noemt. In *Caesarion* staan de symbolische vadermoord en de gesublimeerde seks met de moeder centraal.

Vroeg verlaten door zijn vader – groeit Ludwig alleen op met zijn moeder. Sterker nog, hij is van haar niet te scheiden. Zo laat hij zich zelfs door haar schminken en geniet daarbij van de intieme nabijheid. “Ik hield van de bedwelmende zoetheid van haar slaapkamer, de warmte van haar lichaam vlak bij de mijne. Het wond me op. Soms masturbeerde ik nadien” (Wieringa 2009: 71). Tijdens de adolescentie komt Ludwig plotseling van een medeleerling te weten dat zijn moeder een wereldberoemde pornoactrice is geweest. Pas dan gaat hij de werking van de “Naam-van-de-Vader” voelen en doet hij bewust moeite zijn mannelijke identiteit te ontdekken en te handhaven en een mannelijke seksualiteit te ontwikkelen.

Het verhaal van *Caesarion* speelt zich af op vier continenten. Ludwig en zijn moeder verhuizen vaak, maar ook Ludwig zelf kan zich helemaal niet settelen. “Ludwig Unger, de hoofdpersoon van *Caesarion*, is een Oedipus die een odyssee onderneemt” (Van Rooij 2009: 2). Ludwigs reizen over de hele wereld worden gedreven door de zoektocht naar zijn vader en het beschermen van zijn moeder – “Ludwig wordt strategisch heen en weer geslingerd tussen zijn dominante moeder en (zijn voorstelling van) zijn afwezige vader. Zijn wereld wordt gedomineerd door zijn absente vaderfiguur en de problematische moederbinding” (Van Rooij 2009: 8). Tot aan de dood van de moeder en de directe confrontatie met de vader blijft hij op deze manier fundamenteel afhankelijk van zijn ouders –

“Zijn moeder blijft het object van zijn lusten en zijn vader blijft de grote afwezige, tot de ontknoping” (Van Rooij 2009: 11).

Ludwig heeft letterlijk geen thuis. Het huis waar hij de langste tijd met zijn moeder heeft gewoond, stort na een heftige storm de zee in. Zijn vader is afwezig en daardoor krijgt hij alleen van zijn moeder liefde, een liefde die zich tot beklemmende warmte en een uiterst manipulatieve binding vervormt. Ludwig heeft niet alleen fysiek geen thuis. Door zijn ongezonde en problematische relatie met zijn ouders ontbreekt het hem aan een thuisgevoel, aan de juiste geborgenheid en aan innerlijke stabiliteit. Tijdens zijn verblijf in Los Angeles ontmoet hij een jonge vrouw en begint met haar een gepassioneerde verkering, maar hij laat haar later in de steek omdat hij dicht bij zijn moeder wil blijven en haar graag wil begeleiden. Vanwege zijn enorme identificatie met en zijn afhankelijkheid van zijn moeder blijkt hij niet in staat tot een echte liefdesrelatie. Een paar jaar later heeft Ludwig nog steeds geen vaste baan of vriendin. Ludwig is voortdurend op reis en kiest vooral voor exotische badplaatsen, waar hij officieel als barpianist werkt, maar eigenlijk een volstreekte mannelijke kopie van zijn moeder is, namelijk een gigolo die slaapt met allerlei oudere welgestelde vrouwen. Daarbij spelen gevoelens, het geweten of spijt helemaal geen rol en krijgen zijn oedipale fantasieën een verwrongen vorm – “Ik was in die jaren de minnaar van echtgenotes, weduwen, vrouwen die zeiden *Ik ben oud genoeg om je moeder te kunnen zijn*. Hiertoe spoorde ik ze aan, zich over mij te ontfermen, mij te voeden en te kleden, mijn moeder te zijn” (Wieringa 2009: 275).

De jongeman probeert zijn kwetsbaarheden in de wijde wereld te ontvluchten, maar eigenlijk is hij wanhopig op zoek naar liefde, wortels en houvast.

In een interview voor *Trouw* zegt Tommy Wieringa zelf over Ludwig:

“Neem de geschiedenis van Ludwig. Het was een mooie ontdekking voor me dat die jongen zo naar binding streeft. Hij zoekt naar begrip en eenwording. Hij wil een huis. Hij wil thuiskomen. Die doelen streeft hij trouw na, met bijna masochistische volharding. Terwijl ik rekende op een geperverteerd monster.” (Blom 2009: 15)

De laatste zin van de roman “Ik was alleen. En alles begon.” (Wieringa 2009: 366) laat zien dat Ludwig, nu hij onafhankelijk is, eindelijk een leven voor zichzelf kan beginnen. Hij hoeft zich niet langer met zijn ouders te identificeren, verantwoordelijkheid voor hen te nemen en hun fouten steeds weer te herhalen. Hij begint opnieuw en lijkt voortaan vrij in zijn doen en laten.

5.3 *Dit zijn de namen* – God en zondebok

Eén van de hoofdpersonages in *Dit zijn de namen* is de weemoedige en eenzame politiecommissaris Pontus Beg. Hij is van middelbare leeftijd en woont in Michailopol, een fictieve stad in de Oekraïne. Beg bekeert zich tot het jodendom nadat hij opeens aanwijzingen heeft gevonden dat zijn moeder van joodse afkomst is. Ondanks zijn leeftijd is het hem nog niet gelukt een gezin te stichten, hij is een gecorrumpeerde, ziekelijke en norse man geworden. Het gebrek aan samenhorigheidsgevoel en aan erkenning en respect door de anderen probeert hij *te compenseren* door zijn nieuwe *joodse identiteit*. Zo bijvoorbeeld, aan het einde van het verhaal, stelt hij aan een vluchtelingjongen voor, hem te adopteren om hem de joodse identiteit te kunnen geven. Als één van de “uitver-

korenen” hoeft Beg, met zijn nieuwe, maar onechte zelfverzekerdheid, zich met oude pijn en nieuwe emotionele trauma’s niet te bemoeien.

“Zelfs van het vuil dat er niet afging, zou hij zich schoonwassen. Een nieuwe ziel. Daar diep in de aarde, bij het magische water, leek zo iets werkelijk mogelijk. Zijn oude ziel afleggen, dat rafelige versleten ding, er een nieuwe voor in de plaats krijgen. Wie wilde dat niet?” (Wieringa 2013: 130)

De tweede verhaallijn gaat over een groep naamloze vluchtelingen die ergens in de Oekraïne een gevaarlijke reis beginnen. Ze verlangen naar een beter leven in het “beloofde land” ergens in het westen. Omdat een bende oplichters een nepgrens maakt, zijn ze genoodzaakt, door de steppe te dwalen tot ze uiteindelijk uitgehongerd in de stad Michailopol belanden. Egoïsme, gewelddadigheid en wanhoop domineren de stemming tijdens de tocht. De spanning escaleert als de groep één van de medereizigers vermoordt, namelijk een zwarte man uit Ethiopië. Hem worden eerst boze toverkrachten toegeschreven maar na zijn dood nemen de anderen zijn hoofd mee en beginnen ze te geloven dat de geest van de Ethiopiër hen op een geheimzinnige en bovennatuurlijke manier in de goede richting leidt.

Interessant in dit opzicht is de theorie van de antropoloog, filosoof en literatuurwetenschapper René Girard over de zondenbok en het slachtoffermechanisme. Volgens hem ligt de zondenbok aan de grondslag van de menselijke cultuur. In een liminale situatie met een neerwaartse spiraal van escalerende conflicten en geweld is er slechts één mogelijke oplossing – een volstrekt onschuldige moet voor schuldig worden verklaard en vervolgens buitengesloten en vermoord. Dit komt overeen met de stelling van de Franse literaire criticus en filosoof Jacques Derrida over de zondenbok.

“The ceremony of the pharmakos [the scapegoat] is thus played out on the boundary line between inside and outside [of the city.] [...] The origin of difference and division, the pharmakos represents evil both introjected and projected. Beneficial insofar as he cures – and for that, venerated and cared for – harmful insofar as he incarnates the powers of evil – and for that, feared and treated with caution. Alarming and calming. Sacred and accursed.” (Plate 2005: 125)

In *Dit zijn de namen* fungeert de steppe als een oneindige drempel, een eindeloos niets dat het onbewuste en de meest duistere driften naar voren doet komen. Vlak na de dood van de Ethiopiër zijn de gewelddadige instincten van de vluchtelingen getemperd en komen zij inderdaad in aanraking met het culturele. In een aantal interviews geeft Wieringa overigens zelf toe de theorie van Girard in de roman *Dit zijn de namen* experimenteel te hebben willen testen.

6. Conclusie

Elke van deze drie romans van Wieringa geeft een eigen, unieke kijk op de in liminale fases en ruimtes gevormde identiteit. De psychoanalytische en poststructuralistische aanpak helpt ons de samenhang en motieven beter te begrijpen, zoals de redenen na te gaan voor de onoverbrugbaarheid van de drempel.

Joe Speedboat toont de adolescentie als cruciale drempelperiode. Joe en PJ weigeren, zich van hun zelf verzonnen identiteitskenmerken af te grenzen en blijven daardoor klem zitten in een cirkel van zich herhalende situaties. Joe is de avontuurlijke jongen die nooit kan stilstaan en verantwoordelijkheden ontwijkt, en PJ de schoonheid die mannen alleen maar gebruikt om steeds weer de bevestiging van haar vrouwelijke zelfverzekerdheid en aantrekkelijkheid te krijgen. Fransje slaagt erin zich van de voorstellingen van zijn ouders te distantiëren en zich op zijn eigen interesses en hobby's te concentreren.

De onmogelijkheid van Caesarions Ludwig zijn verboden seksuele drangen en oedipale dromen te vervullen en de schokkende waarheid over het geheimzinnige verleden van zijn moeder oefenen een verwoestende invloed uit op zijn seksuele leven als jongvolwassene. De consequenties zijn Ludwigs onvermogen een langdurige liefdesrelatie op te bouwen, zijn innerlijke verscheurdheid tussen zijn ouders en thuisloosheid en zorgeloos zwerversbestaan.

Dit zijn de namen beschrijft een doorsnee man van middelbare leeftijd die met zijn psychologische en emotionele problemen worstelt en hoopt antwoorden in de religie te vinden. De gebeurtenissen tijdens de moeizame en uitzichtsloze tocht van de groep vluchtelingen tonen de menselijke oerinstincten in werking. Deze driften leiden wel tot gruwelijkheden en vernietiging maar uiteindelijk ook tot de verlossing.

BIBLIOGRAFIE

- BLOM, ONNO (2009). *'Ik rekende op een geperverteerd monster'*. In: Trouw. 15.05.2009. <https://www.trouw.nl/home/-ik-rekende-op-een-geperverteerd-monster-~a75853c7/> Geraadpleegd 20.04.2018.
- EVANS, DYLAN (1996). *An introductory dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge.
- GENNER, ARNOLD VAN (1960). *The Rites of Passage*. University of Chicago Press.
- KIRSHNER, LEWIS (2011). *Between Winnicott and Lacan: A Clinical Engagement*. London: Routledge.
- MOOIJ, ANTOINE (1975). *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Amsterdam & Mepel: Boom Uitgevers.
- NOBUS, DANY (1998). *Key concepts of lacanian psychoanalysis*. London: Rebus Press.
- PLATE, S. BRENT (2005). *Walter Benjamin, religion and aesthetics: rethinking religion through the arts*. London: Routledge.
- ROOIJ, JEROEN VAN (2009). *Een mislukte Oedipus in deReactor.org – Platform voor literaire kritiek*. 18.10.2009. http://www.dereactor.org/home/detail/een_mislukte_oedipus/ Geraadpleegd 20.04.2018.
- THOMASSEN, BJORN (2014). *Liminality and the Modern. Living Through the In-Between*. London: Routledge.
- THYS, MICHEL & MARK KINET (2002). *Liefdesverklaringen. Over perversie, liefde en passie*. Leuven: Acco.
- TURNER, VICTOR (1991). *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Cornell University Press.
- VERHAEGHE, PAUL (1998). *Liefde in tijden van eenzaamheid. Drie verhandelingen over drift en verlangen*. Amersfoort: Acco.
- WIERINGA, TOMMY (2005). *Joe Speedboot*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- WIERINGA, TOMMY (2009). *Caesarion*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- WIERINGA, TOMMY (2013). *Dit zijn de namen* Amsterdam: De Bezige Bij.

LIMINALITA A IDENTITA V ROMÁNECH TOMMYHO WIERINGY
JOE SPEEDBOAT, CAESARION A DIT ZIJN DE NAMEN

Tommy Wieringa (1967) je jedním z nejvýznamnějších současných nizozemských spisovatelů. Jeho tři nejslavnější romány – *Joe Speedboat*, *Caesarion* a *Dit zijn de namen* líčí různé aspekty liminální, neboli přechodné identity. Většina protagonistů ovšem není schopna dokončit určitou přechodnou fázi. To má různé důvody, které lze analyzovat pomocí psychoanalytických a poststrukturálních přístupů, například teorií Jacquesa Lacana, Donalda Winnicotta, René Girarda a Jacquesa Derridy. Zkušenosti protagonistů odrážejí mnoho z těchto tendencí a zajímavě demonstrují pocit nehybnosti uprostřed mobility.

Sonya Dimitrova

University of Veliko Turnovo St. Cyril and St. Methodius

E-mail: sonya.m.dimitrova@gmail.com

DE GRENZEN VAN RECEPTIE DE VELE WEGEN VAN DE MIDDELNEDERLANDSE LITERATUUR NAAR POLEN

MAŁGORZATA DOWLASZEWICZ

ABSTRACT

The boundaries of reception: the many paths of medieval Dutch literature to Poland

Medieval Dutch literature has not been translated into Polish all that often. There are consequently not many direct receptions to be analysed in the traditional methodology of reception theory. More detailed research reveals, however, additional cultural residues of Middle Dutch literature in Modern Poland (after 1918). This article outlines the possibility of a broader approach in which reception of literature is more comprehensive and draws from the methodological background of biblical studies.

Key words: reception theory; biblical studies; Middle Dutch literature; Polish reception

1. Inleiding

Een letterkundige die zich met Nederlandse literatuur bezighoudt, maar van huis uit niet Nederlandstalig is en voor wie niet alleen de literatuur van de Lage Landen, maar zelfs de taal al een vreemd concept is dat hij of zij pas onlangs heeft leren kennen, kan tenminste één onderzoeksobject vinden, waarin hij/zij als ‘extramurale’ deelnemer een bijzondere bijdrage aan de literatuurwetenschap in de Nederlanden kan leveren die vaak door de ‘intramurale’ onderzoekers niet kan worden geleverd. Het gaat om de receptie van Nederlandse literatuur in zijn/haar moedertaalcultuur. Als geen andere is een Hongaar in staat om te analyseren op welke manier de *Elckerlijc* in het Hongaars werd vertaald, kan een Tsjech bepalen welke middelen Tsjechische vertaalsters hebben toegepast of kan de Pool onderzoeken waarom een Poolse uitgeverij een nieuwe vertaling van *Jip en Janneke* op de markt moest brengen, terwijl de eerdere versie nog massa's lezers boeide. De methodologie voor dit onderzoek levert in veel gevallen nauwelijks problemen op. Vergelijkende analyse of onderzoek naar beleidsorganisaties worden al decennialang wereldwijd uitgevoerd. Men onderzoekt vertalingen op toegepaste technieken, zoekt allusies naar buitenlandse literatuur in teksten of kijkt naar de invloed van institutionele processen op de uitgegeven boeken. Er zijn echter gevallen waar de methodologie geen

steun biedt voor de zeer uiteenlopende literatuur- en cultuuruitingen die als producten (en soms bijproducten) van de receptie ontstaan.

Het belang van het receptieonderzoek werd ook in historische context al meermalen benadrukt, zeker ook bij het ontstaan van de nieuwste reeks *De Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* (hierna *GNL*). De voorbereiding van deze publicatie in meerdere delen werd voorafgegaan door een brede discussie over de vorm en inhoud van een dergelijke literatuurgeschiedenis met meerdere stemmen die het internationale perspectief van de literatuur graag beklemtoonden. Nog voordat de eerste stappen naar de reeks *GNL* werden gemaakt, werd een pleidooi gehouden voor een geschiedenis van de Nederlandse literatuur die, tenminste voor bepaalde periodes, de internationale context van literatuur zou bestuderen (Van Gorp 1985). Bij de presentatie van de eerste vooronderstellingen van letterkundigen die diverse uitgangspunten hanteerden, werd de eerste poging gedaan tot een min of meer gezamenlijke visie op het project. Een vaak terugkomende kwestie was die van het al dan niet betrekken van receptie bij het vertellen¹ over de Nederlandse literatuur. De meeste stemmen pleitten voor een ruimere dan alleen nationale blik op de literatuur met als doel “de contextualisering van de literatuur in kaart te brengen” (De Geest 1997: 24). Helaas is daar in het ‘product’ (de reeks literatuurgeschiedenisboeken) heel weinig van overgebleven. De circulatie van literatuur kan echter pas worden beschreven als het letterkundig onderzoek op internationaal niveau gevoerd wordt.

2. Middelnederlandse literatuur in Polen

Bij het onderzoek naar de aanwezigheid van de Middelnederlandse literatuur in Polen word ik steeds weer met de vraag geconfronteerd wat de grenzen van receptie zijn. Een reactie met verwijzing naar de oorspronkelijke tekst of een (indirecte) vertaling waarbij de brontekst duidelijk wordt bepaald, zijn de meest typische receptieproducten van de literatuur van de moderne tijd. Oude literatuur die niet alleen talige (en daarmee ruimtelijke en culturele), maar ook temporele grenzen moet overschrijden om de moderne mens te bereiken, geeft vaak als resultaat cultuuruitingen die moeilijk onder één noemer gebracht kunnen worden. Omdat uit mijn vooronderzoek bleek dat er weinig receptie van Middelnederlandse literatuur in Polen bestaat, heb ik in de eerste fase van mijn eigenlijke onderzoek zo breed mogelijk naar allerlei ‘sporen’ ervan gezocht. De resultaten ervan kunnen in verschillende groepen worden onderverdeeld.

Er zijn enkele Poolse cultuuruitingen die in uiteenlopende mate op Middelnederlandse literatuur zijn gebaseerd. Hieronder worden ze onderverdeeld in verschillende typologische soorten.

1. Vertalingen (al dan niet direct): dit zijn teksten die naar een Middelnederlandse brontekst verwijzen, hoewel er vaak bij vertaling van een andere vertaling in een tussentaal (een vreemde taal of modern Nederlands) gebruik wordt gemaakt. Soms worden deze vertalingen in fragmenten gepubliceerd. Tot deze categorie behoren de volgende teksten:

¹ Een van de uitgangspunten van het project *GNL* was een verhalende aanpak, waarbij literatuurgeschiedenis niet tot namen, titels en data wordt gereduceerd.

- *Cudowna historia Maryjki z Nijmegen, która przez siedem lat miała do czynienia z diabłem* (Oczko & Szturc 1998) vertaling van *Mariken van Nieumeghen*;
 - *Zwierciadło wiecznego zbawienia (fragment)* (Ruysbroeck & Ślupek 1985), *Ozdo-ba duchowego wesela* (Ruysbroeck & Sulikowski 2000) en *Dzieła* (Ruysbroeck & Lew-Dylewski 2000–2006) vertalingen van (fragmenten van) traktaten van Ruysbroeck;
 - *Rusbroc przedziwny* (Ruysbroeck & Przewłocki 1874) vertaling van fragmenten van *Rusbrock l'admirable* van Ernest Hello (een Franse vertaling van een Latijnse vertaling van fragmenten van Ruysbroecks werken);
 - *CZTERY CZWORONOGI Wybór z Der naturen bloeme Jakuba van Maerlanta* (Jongen & Dowlaszewicz 2012) vertalingen van fragmenten van *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant.
2. 'Onbewuste' vertalingen: dit zijn teksten die een vertaling van de Middelnederlandse tekst als bron gebruiken maar waarbij de vertaling als origineel wordt gezien, waardoor er niet verwezen wordt naar de Nederlandse oorsprong van de tekst. Deze categorie wordt door één voorbeeld van de tot nu toe gevonden teksten vertegenwoordigd, namelijk:
- *Każdy* (Helsztyński 1933) vertaling van *Everyman* (een Engelse vertaling van *Elckerlijc*).
3. Vertalingen/bewerkingen van andere vertalingen/bewerkingen: dit zijn teksten die een vertaling of bewerking van de Middelnederlandse tekst als bron voor een vertaling gebruiken, zonder te verwijzen naar de Nederlandse oorsprong. Bij deze categorie horen drie teksten:
- *Siostra Beatryks* (Kasproicz 1907) vertaling van *Soeur Beatrice* van Maurice Maeterlinck (een Franse adaptatie van *Beatrijs*);
 - *Kwidam* (Iwaskiewicz 1984)² bewerking van *Jedermann* van Hugo von Hofmannsthal (een Duitse adaptatie van *Elckerlijc*);
 - *Mysli Błogosławionego Jana Ruysbroecka* (Ruysbroeck & Szottowa) een vrije bewerking van *Rusbrock l'admirable*.
4. Intersemiotische adaptaties, met als voorbeeld:
- de houtsneden van Stefan Mrożewski bij de tekst *Elckerlijc* (Van Mierlo 1951).
- Het verschil tussen de tweede en de derde groep berust op tekstueel niveau op de mate waarin de brontekst nog in de betreffende doelttekst 'herkend' kan worden.
- Er is nog een andere soort 'sporen' die niet in het kader van deze presentatie is opgenomen, namelijk de aanwezigheid in Polen van het gedachtengoed van Middelnederlandse auteurs die niet naar het Pools werden vertaald/bewerkt, maar wier werk in andere talen (voornamelijk Latijnse, Duitse en Franse vertalingen) de Poolse bodem heeft bereikt. Het onderzoek naar deze circulatie (meer van ideeën dan van teksten) past in de steeds meer populaire toepassing van natuurwetenschappelijke methodologie in de humaniora. De evolutionaire adaptatietheorie veronderstelt dat de cultuur zich net als de natuur ontwikkelt en dat bepaalde kenmerken worden 'geërfd' en in latere stadia als signalen kunnen worden herkend van eerder bestaan of van ingeboren eigenschappen (Luty 2011). Deze

² De tekst is geschreven in 1921, maar pas in de tweede helft van de twintigste eeuw gepubliceerd.

circulatie gebeurt echter niet meer op een tekstueel niveau en wordt daarom hier niet verder besproken.

De teksten uit de eerste groep leveren methodologisch geen bijzondere problemen op. Ze verwijzen duidelijk naar een bron, heel vaak zelfs naar de Middelnederlandse bron, waardoor de receptie gevolgd en onderzocht kan worden. Ook de intersemiotische adaptatie (het vierde type receptie) lijkt de laatste jaren steeds meer theoretisch te worden onderbouwd (zie bijvoorbeeld de pogingen om een terminologische en methodologische basis vorm te geven bij Aguiar & Queiroz 2009). Het moeilijkste ligt natuurlijk hierin om twee verschillende semiotische systemen met elkaar te vergelijken, maar als een onderzoeker (of het liefst een team dat niet alleen uit filologen maar bijvoorbeeld ook uit kunsthistorici bestaat) over de nodige kennis beschikt, wordt de methodologie zelf niet zo problematisch.

3. Vertaling of adaptatie?

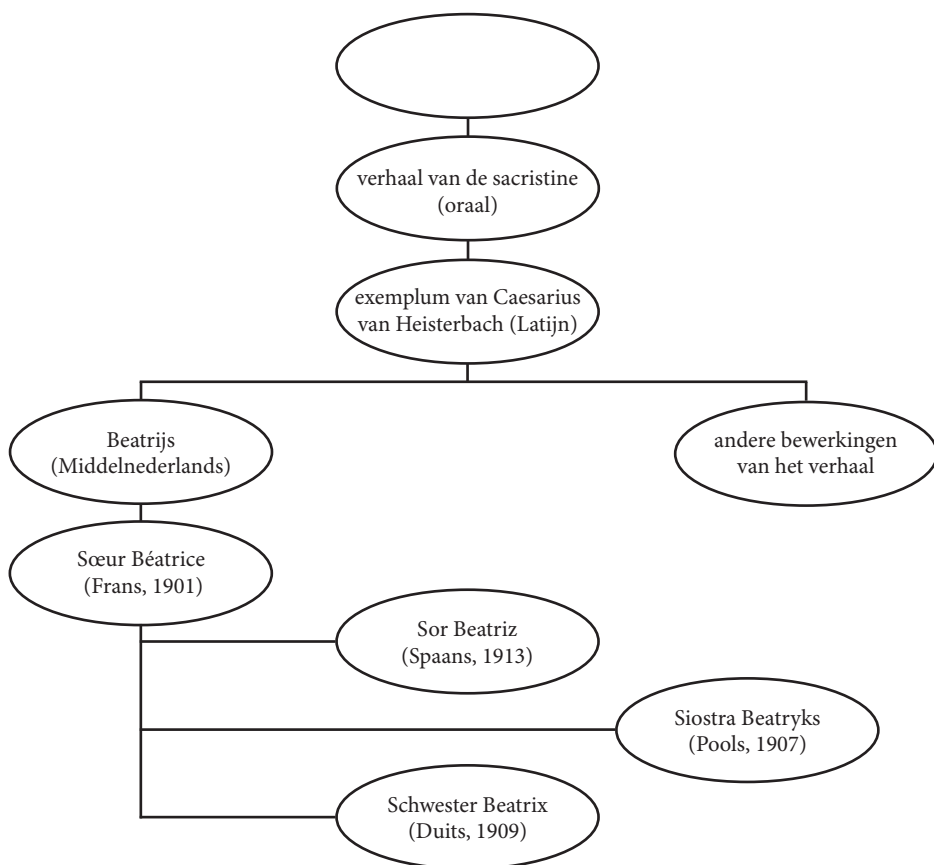
De meeste theoretische vraagstukken rijzen bij het kijken naar de teksten uit de tweede en vooral de derde groep, waar teksten zijn opgenomen die ogenschijnlijk geen direct verband met de Middelnederlandse 'bron' vertonen. Bestaat dat verband nog wel in de zin van vervolg of kan er alleen nog sprake zijn van intertekstualiteit en (al dan niet onbewust) overnemen van ideeën? Kunnen we dit nog receptie van het Middelnederlandse origineel noemen of is het 'eindproduct' te ver verwijderd van de 'grondstof'? Om deze vragen te beantwoorden, moet ik eerst de receptie zelf definiëren.

De *founding father* van de Europese receptiestudies, Hans Robert Jauss, verwees al naar de problematiek van het bereik van de receptie:

"The historical life of a literary work is unthinkable without the active participation of its audience. For it is only through the process of its communication that the work reaches the changing horizon of experience in a continuity in which the continual change occurs from simple reception to critical understanding, from passive to active reception, from recognized aesthetic norms to a new production which surpasses them. [...] The perspective of the aesthetics of reception mediates between passive reception and active understanding, norm-setting experience and new production." (Jauss & Benzinger 1970: 8)

Jauss maakt hier geen duidelijke scheiding tussen de passieve en de actieve (productieve) receptie, maar begrijpt die twee als een ononderbroken proces van communicatie. De lezer concretiseert zijn eigen ervaringen met een tekst tot een specifieke betekenistoekenning, in welke vorm dan ook. Onder de 'continuity' kan ook begrepen worden dat het nieuwe product van actieve receptie alleen een schakel kan zijn in het circuit van verdere receptie. Dat nieuwe product is weer een 'literary work' met een nieuwe receptielijn, maar behoudt toch een niet-ontkoppelbaar verband met de oorspronkelijke tekst. In het verlengde hiervan zouden we receptie van een literaire tekst als een keten kunnen zien aan het begin waarvan een tekst (al dan niet in geschreven vorm) en elke schakel een directe reactie zou zijn op een voorafgaande tekst (of een andere cultuuruiting). Elke schakel zou weer verschillende nieuwe takken kunnen openen waardoor een 'receptieboom' zou kunnen ontstaan waarin verschillende takken naar de receptielijn zouden

verwijzen. Hieronder wordt een voorbeeld weergegeven met alleen enkele bewerkingen van het verhaal van de kosteres die als bron diende voor de Middelnederlandse *Beatrijs*³:

Schema met een gedeeltelijke receptieboom van de Middelnederlandse *Beatrijs*

Dankzij een dergelijke receptiestructuur zou het mogelijk zijn om de bron van bijvoorbeeld de Poolse *Siostra Beatryks* tot de receptietak van de Middelnederlandse tekst terug te brengen en niet alleen tot het oorspronkelijke verhaal dat waarschijnlijk in de orale cultuur circuleerde. *Beatrijs* is dus allereerst een schakel in de receptie van het verhaal, maar tevens een nieuwe tekst die een eigen receptie kent. De Franse bewerking daarvan is daarmee zowel een schakel van het kosteresverhaal en van de *Beatrijs* als tegelijk een nieuwe tekst.

Dat er methodologische verschillen bestaan tussen de historische en moderne literatuurwetenschap, is allang bekend. Het is moeilijk te bepalen of een dergelijke methodologie ook voor moderne literatuur zou kunnen gelden. Het voortleven van oudere literatuur heeft wel bijzondere onderzoeksmethodes nodig:

³ De eigenlijke boom zou veel ruimer zijn, maar voor dit betoog werden exemplarisch enkel een paar teksten gekozen die op eerder onderzoek baseren (zie bijv. Guiette 1927 en Kalmthout, Réthelyi & Sleiderink 2013).

“If we are going to acknowledge the afterlife of medieval genres, subject matters, motifs and techniques, three methods of research are preferable: 1. looking for simple continuity, 2. taking into account residual afterlife of medieval items in popular culture including folklore, and 3. recognizing the phenomena of the renewal of medieval genres in later ages.” (Dąbrowka 2008: 23)

Volgens Dąbrowka hebben we te maken met verschillende manieren van de circulatie van teksten. In dit verband vormt de Poolse receptie van de Middelnederlandse literatuur (in de ruime zin als hierboven beschreven) zeker een continuïteit van inhoud, motieven en vaak zelfs technieken.

Een kwestie die hier sterk bekritiseerd kan worden, is de link tussen het eindproduct en de brontekst. Volgens mij zijn er echter ook op dat gebied al veel publicaties die de schijn van het ‘oorspronkelijke’ van de middeleeuwse teksten afzwakken. Geschreven literatuur ontstond niet afgezonderd van de orale traditie en van de vele bronnen bijvoorbeeld uit de Oudheid. Een grote verdienste, in tweeërlei zin, ligt in dit opzicht bij de Bijbelstudies. Ten eerste wordt de oorspronkelijke tekst van de Bijbel niet zo strikt gehanteerd als bij literatuurstudies, en ten tweede worden veel sporen die we als intertekstueel bepalen, toch met de term ‘receptie’ aangeduid.

4. Receptie in de Bijbelstudies

Laten we beginnen met de oorspronkelijkheid van de tekst. Al bij het voorbeeld van de receptie van *Beatrijs* hierboven is duidelijk gebleken dat alle teksten die op enige manier uit de Middelnederlandse tekst voortvloeien, ook verwijzen naar de tekst van Heisterbach en in principe naar nog een stap eerder, waarvoor we echter geen materiële gegevens hebben, geen tekst dus die de orale traditie zou vertegenwoordigen. Dit is van toepassing op meerdere teksten uit de middeleeuwen. In het geval van de Bijbel ligt de zaak omgekeerd. We beschikken weliswaar over een schriftelijke originele bron, maar alle culturen verwijzen meestal naar eigen vertalingen van de Bijbel die dan ook niet vanuit de oudste bron zijn vertaald, maar in de meeste gevallen via een veel latere Latijnse vertaling (waarvan ook al bekend is dat ze niet foutloos is). Toch is het zo dat we een moderne Poolse bewerking van een psalm als receptie van de Bijbel beschouwen, hoewel de auteur van deze bewerking alleen toegang tot een moderne vertaling van een oude (middeleeuwse?) vertaling van een nog oudere tekst heeft en zich er zelfs vaak niet van bewust is dat de Latijnse tekst niet de oorspronkelijke was.

“In the practice of textual criticism, the emergence of the phantasm known as the original text – or one of its aliases, such as authoritative copy, archetype, or final form – not only constructs borders where there were none before. It also distorts what is actually there.” (Breed 2014: 52)

De eerste stelling is dus dat er alleen een schijn van de oorspronkelijke tekst bestaat. Voor de moderne letterkunde kun je hierbij denken aan een diplomatische editie van teksten waarbij verschillende soms allemaal door de auteur goedgekeurde versies naast elkaar staan. Voor de middeleeuwen hebben we verschillende afschriften van dezelfde

tekst die door de kopiisten (al dan niet bewust) zijn aangepast en ook de daarachter liggende geschiedenis van de oraliteit. Dé oorspronkelijke brontekst bestaat dus niet als zodanig, maar een brontekst is er wel.

De tweede kwestie die uit de Bijbelstudies voortvloeit, is het gebruik van de term *receptie* in een veel bredere context dan alleen voor de directe reacties op het boek (recensies, besprekingen) en vertalingen (of bewerkingen) ervan.

“The reception of the Bible comprises every single act or word of interpretation of that book (or books) over the course of three millennia. It includes everything from Jesus reading Isaiah, or Augustine reading Romans, to a Sunday-school nativity play, or the appearance of ‘2COR4:6’ as a stock number on military gunscofes. No one and nothing is excluded.” (Roberts 2011: 1)

Bij de receptie van de Bijbel hoort bijvoorbeeld ook het gebruik van spreekwoorden die uit de Bijbelverhalen voortvloeien, zelfs als de gebruikers er zich niet langer van bewust zijn wat de oorsprong van een bepaalde uitdrukking is. Waarom zou dan een tekst die via twee tussenliggende teksten met een middeleeuws epos is verbonden, niet als receptie van deze worden gezien? Breed (2014) gebruikt hiervoor de term ‘nomadic reception’. In het geval van deze nomadische receptie is de brontekst dus geen vast gegeven: “Whenever a thing changes, we may think of this change as the virtual dimension of the object generating a new actual state of affairs from its potential powers.” (Breed 2014: 122) Een vertaling of bewerking van een tekst vormt hierbij een nieuwe dimensie van deze tekst en niet enkel een nieuw product. Men kan dus een onderscheid maken tussen een actuele tekst (bijv. de *Beatrijs* in het handschrift 76 E 5 KB Den Haag) en de virtuele tekst (het verhaal van Beatrijs).

Er is nog een aanvullende kwestie die bij de receptie van oudere literatuur een rol speelt. Verhalen en auteurs zijn vaak al bekend en soms zelfs vanzelfsprekend voordat ze worden gelezen. Een van de beste voorbeelden in de ruimere Europese context is Shakespeare. Iemand die een boek van Shakespeare neemt, heeft al meestal enig idee wie de auteur is en wat voor boek het wordt. In het onderzoek naar de receptie zou dat element ook een rol kunnen spelen, vooral daar, waar niet expliciet naar een oude bron wordt verwezen. Men zou moeten onderzoeken of bepaalde elementen niet worden verzwegen omdat ze bijna vanzelfsprekend zijn voor de auteur van een vertaling of bewerking:

“The overall aim is to move beyond a mode of scholarship where the study of ancient poetry is neatly followed by an excursus into its later reception, or *Nachleben*. For, often, the poet is already alive, as the product of the imagination, before any act of reading takes place.” (Graziosi 2015: 47)

Het voortleven van het oeuvre van een auteur (of een anonieme tekst in het geval van veel middeleeuwse literatuur) zou onderzocht moeten worden in relatie tot de kennis ervan op het moment en in het gebied waar bepaalde receptieproducten ontstaan. Zo is bijvoorbeeld onderzoek naar de belangstelling voor *Beatrijs* bij Max Reinhardt (Réthelyi 2015) van groot belang voor alle receptie van dat verhaal aan het begin van de twintigste eeuw. Door gebruik van het filmmedium heeft Reinhardt een groot publiek kunnen bereiken waardoor het Middelnederlandse verhaal verspreid werd en tot het ontstaan

van een aantal receptieproducten (bewerkingen, toneelvertoningen, e.d.) heeft geleid. Vertalingen en bewerkingen die toen zijn ontstaan moeten in dat grotere verband van de aanwezigheid van *Beatrijs* in de cultuur worden gebracht om onderzocht te worden.

5. Conclusie

De circulatie van literatuur en de internationale verspreiding ervan worden de laatste decennia veel onderzocht. De term 'receptie van literatuur' wordt echter vaak zeer nauw gedefinieerd als vertalingen en directe bewerkingen van de bron. Ik wil ervoor pleiten dat de theoretische kaders voor receptieonderzoek van oudere literatuur naar andere maatstaven worden bepaald dan die voor de moderne literatuur. Het bijzondere van de middeleeuwse literatuur moet dus, volgens mij, ook een uitdrukking vinden in de methodologische aspecten van het onderzoek. En zo zou receptie geen grenzen kunnen hebben. Met een schematische weergave van meerdere receptietakken die steeds weer aftakken en groeien, kunnen literaire en cultuurhistorische verbanden worden getoond die anders verborgen blijven.

BIBLIOGRAFIE

- AGUIAR, DANIELLA & JOAO QUEIROZ (2009). Towards a Model of Intersemiotic Translation. *The International Journal of the Arts in Society* 4, pp. 203–210.
- BREED, BRENNAN W. (2014). *Nomadic Text: A Theory of Biblical Reception History*. Bloomington Ind.: Indiana University Press.
- DĄBRÓWKA, ANDRZEJ (2008). The Middle Ages after the Middle Ages. Medievalism in the Study of European Drama and Theatre History. In: K. C. (ed.), *Színházvilág – Világszínház* (pp. 23–37). Budapest: Ráció Kiadó.
- GEEST, DIRK DE (1997). Knuvelde voorbij – voorbij Knuvelde? In: H. E. Bekkering, *Veelstemmig akkoord. Naar een nieuwe literatuurgeschiedenis* (pp. 17–26). Den Haag: Sdu.
- GORP, HENK VAN (1985). De utopie van een omvattende literatuurgeschiedschrijving. Of hoe het zou moeten kunnen en toch niet echt kan... *Spiegel der Letteren*, 27, pp. 245–262.
- GRAZIOSI, BARBARA (2015). On Seeing The Poet: Arabic, Italian and Byzantine portraits of Homer. *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 1, pp. 25–48.
- GUIETTE, ROBERT (1927). *La légende de la Sacristine*. Paris: Champion.
- HELSZTYŃSKI, STANISŁAW (1933). *Każdy (Everyman): średniowieczny moralitet angielski*. Warszawa.
- IWASZKIEWICZ, JAROSŁAW (1984). Kwidam. In: Jarosław Iwaszkiewicz, *Dramaty*. Warszawa: Czytelnik, pp. 5–81.
- JAKOBSON, ROMAN (2004). On linguistic aspects of translation. In: L. Venuti, *The translation studies reader* (pp. 113–118). London, New York: Routledge.
- JAUSS, HANS ROBERT & ELIZABETH BENZINGER (1970). Literary History as a Challenge to Literary Theory. *New Literary History*, 2 (2), pp. 7–37.
- JONGEN, LUDO & MAŁGORZATA DOWLASZEWICZ (2012). *Jacob van Maerlant: Vier viervoeters/ Cztery czworonogi*. Lublin: KUL.
- KALMTHOUT, TON VAN, ORSOLYA RÉTHELYI & REMCO SLEIDERINK (2013). *Beatrijs de wereld in. Vertalingen en bewerkingen van het Middelnederlandse verhaal*. Gent: Academia Press.
- KASPROWICZ, JAN (1907). *Siostra Beatryks: w trzech aktach*. Lwów, Warszawa: nakł. Towarzystwa Wydawniczego E. Wende i Spółka.
- LUTY, JERZY (2011). Estetyka ewolucyjna: sztuka jako adaptacja w ujęciu międzykulturowym. *Estetyka i Krytyka* 2, pp. 101–114.

- MAETERLINCK, MAURICE & GREGORIO MARTINEZ SIERRA (1900). *Aglavena y Seliseta; Ariana y Barba-Azul; Sor Beatriz*. Madrid: Renacimiento.
- MAETERLINCK, MAURICE & .-B. (1909). *Schwester Beatrix: Drama*. Berlin: Bloch.
- MIERLO, JOZEF VAN, S. J. (1951). *Elckerlijc*. Utrecht: Stichting De Roos.
- OCZKO, PIOTR & WŁODZIMIERZ SZTURC (1998). *Cudowna historia Maryjki z Nijmegen, która przez siedem lat miała do czynienia z diablem*. Kraków: Script.
- RÉTHELYI, ORSOLYA (2015). De koopman en de non. Max Reinhardt en de receptie van Middel nederlandse literatuur in Hongarije. *Praagse Perspectieven*(10), pp. 9–34.
- ROBERTS, JONATHAN (2011). Introduction. In: Michael Lieb – Emma Mason – Jonathan Roberts, *The Oxford Handbook of the Reception History of the Bible* (pp. 1–8). Oxford: Oxford University Press.
- RUYSBROECK, JAN VAN & MARIA LEW-DYLEWSKI (2000–2006). *Dzieła*. Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych.
- RUYSBROECK, JAN VAN & WALERIAN PRZEWŁOCKI (1874). *Rusbrock przedziwny*. Lwów: Drukarnia Ludowa (Seyfarth & Czajkowski).
- RUYSBROECK, JAN VAN & P. SŁUPEK (1985). Zwierciadło wiecznego zbawienia (fragment). *Życie Katolickie* 4 (11).
- RUYSBROECK, JAN & PIOTR R. SULIKOWSKI (2000). *Ozdoba duchowego wesela*. Kraków: Miesięcznik Znak.
- RUYSBROECK, JAN & ANNA SZOTTOWA (1938). *Mysli błogosławionego Jana Ruysbroeck*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.

VYMEZENÍ RECEPCE. ROZMANITÉ CESTY STŘEDOVĚKÉ NIZOZEMSKÉ LITERATURY DO POLSKA

Do polštiny je přeloženo jen velmi málo středověké nizozemské literatury. Nedochází tedy často k přímé recepci, kterou by šlo zkoumat z hlediska tradiční metodologie recepční teorie. Některé podrobnější výzkumy však dokládají větší počet kulturních vlivů středověké nizozemské literatury v moderním Polsku (po roce 1918). Článek popisuje možný širší metodologický přístup, v němž je literární recepce podrobnější a vychází z metodologického zázemí biblických studií.

Małgorzata Dowłaszewicz

Uniwersytet Wrocławski

E-mail: malgorzata.dowlaszewicz@uwr.edu.pl

HET “ZIEN” ALS BASIS VOOR HET WEZEN VAN HET FENOMEEN VAN HET DUBBELKUNSTENAARSCHAP FILOSOFEN OVER “ZIEN” IN TAAL EN ANDERE KUNSTEN

ALBERT GIELEN

ABSTRACT

“Seeing” as the essentiality of the phenomenon of multi-disciplinary artists: philosophers on “seeing” in language and the other arts

The common multi-disciplinary approach to artists in Dutch literature makes it worth investigating the relationship between visual art and literature, these being two different disciplines. The position of the author or the characters between the two disciplines is difficult to determine, because each discipline has its own characteristics. To understand the phenomenon of a multi-disciplinary artist, I attempt, on the basis of Gottfried Ephraim Lessing, Martin Heidegger and Maurice Merleau-Ponty, to understand the relationship between the visual arts and literature, analyzing the two disciplines in relationship to each other. According to Maurice Merleau-Ponty, ‘Seeing’ is a phenomenon which the disciplines have in common. In the following analysis, Merleau-Ponty’s concept of ‘Seeing’ is confronted with an attempt to determine whether it is usable in relationship to multi-disciplinary artists.

Key words: visual arts; perception; literature; methodology; philosophy; multi-disciplinary artist; seeing

1. Inleiding

Dubbelkunstenaars, auteurs die ook als beeldend kunstenaar actief zijn, vormen problematische onderzoeksobjecten wanneer de positie die zij tussen de beide activiteiten innemen onderzocht wordt. Het grootste probleem is dat de disciplines waarin ze werken moeilijk met elkaar te vergelijken zijn. Hoe verwant literatuur en beeldende kunst ook aan elkaar zijn, ze vallen niet samen, omdat ze niet hetzelfde kunnen uitdrukken. Ze zijn niet inwisselbaar. Deels verklaart dat de reden waarom dubbelkunstenaars zich in twee disciplines wensen uit te drukken, maar wat die relatie dan precies is en wat de positie van de dubbelkunstenaar precies is, is daarmee nog niet verklaard. Maurice Merleau-Ponty ziet in het “Zien” een fenomeen dat de disciplines gemeen hebben. In zijn *Phénoménologie de la perception* (Fenomenologie van de waarneming, 1945) worden de

verschijnselen bestudeerd zoals die zich aan ons voordoen en hoe wij ze waarnemen. In het onderstaande wil ik onderzoeken wat Merleau-Ponty onder “Zien” verstaat en hoe dat eventueel methodologisch gebruikt kan worden met betrekking tot dubbelkunstenaars. Het gaat daarbij niet om het kijken naar kunst, maar om het waarnemen van de fenomenen zoals die zich aan ons voordoen en in dat opzicht biedt Maurice Merleau-Ponty een theoretisch kader waarbinnen dit onderzocht kan worden. In zijn *Phénoménologie de la perception* besteedt hij daarbij ook aandacht aan beeldende kunstenaars die hij een scherp waarnemingsvermogen toekent. Omdat Merleau-Ponty het concept van het “zien” niet expliciet in één werk beschreven heb, tracht ik daaraan in het onderstaande een begin te maken. Voordat ik daartoe overga zal ik eerst de problematische relatie tussen beeldende kunst en literatuur beschrijven en wel aan de hand van enkele filosofen die zich expliciet met die relatie hebben beziggehouden, te weten Gotthold Ephraim Lessing die als eerste de verschillen tussen de beide disciplines benoemde en Martin Heidegger die het fundament van de beide disciplines analyseerde.

2. De verschillen tussen literatuur en beeldende kunst

De eerste die de relatie tussen de disciplines problematiseerde, was Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781). Zijn essay *Laokoon, oder Über die Grenzen der Mahlerey und Poesie* (Laocoön. Over de grenzen van schilderkunst en poëzie, 1766) gaat over het in Rome gevonden en in het Vaticaan tentoongestelde beeld van de priester *Laocoön en zijn zonen* (ca. 42–20 v. Chr.) dat door de Griekse beeldhouwers Agesander, Polydorus en Athenodorus uit één blok wit marmer is gemaakt. Laocoön en zijn zonen Anthiphanes en Thymbraeus leveren met de twee grote slangen een strijd op leven en dood. De handelingen die ruimtelijk met elkaar te verbinden zijn, kunnen door de schilderkunst weergegeven worden. De beeldhouwkunst, net als de schilderkunst, mist het vermogen tijd uit te beelden, waardoor ze geen handelingen kan kiezen die een verloop in tijd hebben. Tijd levert voor de dichtkunst geen enkel probleem op: “Eén ding blijft staan: de opeenvolging in de tijd is het domein van de dichter, de ruimte het domein van de schilder” (Lessing 2009: 160). Het verschil bestaat dus uit het gebruik van tijd en ruimte. Literaire kunst ontvouwt zich in de tijd en beeldende kunst in de ruimte. Om die reden benaderen beeldende kunstenaars en auteurs hun onderwerpen op een andere manier. Zo kan literatuur door opeenvolging spanning opbouwen en door taal van alles suggereren. Het schilderij is in één oogopslag te zien, denkt Lessing, en moet het juiste moment uit een episode kiezen om meteen te kunnen zeggen, wat het zeggen wil. Het gedachtegoed van Lessing is echter tamelijk achterhaald, omdat het zich richt op vooral klassieke en verhalende kunst. Evengoed is er wel wat bruikbaar van zijn werk, mede omdat de “moderne mens” zijn *Laocoön* anders interpreteert dan Lessings tijdgenoten. Wessel Krul schrijft in zijn voorwoord bij zijn Nederlandse vertaling van *Laocoön* dat literatuur en beeldende kunst in hun middelen van expressie verschillen. De verschillen in weergave hangen samen met de aard van het medium, en niet met de afstand in tijd of een verschil van cultuur. “Kunst en literatuur voldoen aan hun eigen wetten. Welke dit zijn, moest echter nog blijken” (Krul in Lessing 2009: 32).

Martin Heidegger (1889–1976) heeft met zijn werk *Der Ursprung des Kunstwerkes* (De oorsprong van het kunstwerk, 1935) een poging ondernomen om de oorsprong van het

kunstwerk bloot te leggen. In verband met de verhouding tussen literatuur en beeldende kunst stelt hij vast dat de kunstenaar de oorsprong van het kunstwerk is en dat het werk de oorsprong van de kunstenaar is. Dit is een cirkelredenering die Heidegger doorbreekt door te verklaren dat de oorsprong van het kunstwerk en van de kunstenaar de kunst is. Voor hem geldt dat “Alle kunst [...] in wezen dichtkunst” is (Heidegger 1996: 60–61). Het is zeker niet zijn bedoeling zich tot de poëzie te beperken, in de zin dat de dichtkunst de moeder aller kunsten is. Taal heeft bij Heidegger te maken met ontwerpen, ook wel ‘een verdichtsel’ genoemd. In een gedicht is dat ontwerp van een andere aard, omdat het al in taal is en daarom ook niet opnieuw kan worden ontworpen. Bij een beeldhouwwerk begint beeldhouwen met taal, met een verdichtsel, dat daarna in steen wordt omgezet. Een dichter hoeft taal niet in iets anders om te zetten. Dichtkunst is zo bezien, minder een ontwerp dan beeldhouw- of schilderkunst. Het gaat eigenlijk om twee fasen. De eerste is het ontwerp in taal dat taal blijft. De tweede is ‘de nieuwe dichterlijke schepping’ die uit de eerste voortkomt (Heidegger 1996: 90–91). Heidegger erkent het verschil tussen dichtkunst (literatuur) en de andere beeldende kunsten, maar ze hebben allen dezelfde oorsprong: taal.¹ Een typische Heidegger-uiting is dat door taal het zijnde in de openheid gebracht wordt. Wat geen taal heeft, bijvoorbeeld planten en steen, kan het zijnde niet laten verschijnen. Het is niet zozeer een communicatiemiddel, maar een medium waarin het wezen van de kunst tot uitdrukking komt. Wel ziet Heidegger dichtkunst in engere zin als de meest oorspronkelijke vorm en als stichtende bron van de kunst.

Uit het bovenstaande valt op te maken dat de disciplines die dubbelkunstenaars aanwenden afzonderlijke activiteiten zijn. Vooral in wat ze elk kunnen uitdrukken zijn ze onderscheidend. Daarin staan Lessing en Heidegger niet alleen. Alleen al uit de titel van het hoofdwerk van Marshall McLuhan (1911–1980) blijkt dit: *The medium is the message* (1964) en ook John Dewey (1859–1952) beschrijft in *Art as Experience* (1934) hoe verschillende media verschillende resultaten tot gevolg hebben: “Poetry and prose, literal photograph and painting, operate in different media to distinct ends” (Dewey 1934: 85). Dewey voert ter verduidelijking de brieven van Vincent van Gogh (1853–1890) op waarin deze vaak beschrijft wat hij wil gaan schilderen en hoe. Zijn woorden zijn pogingen om iets van de expressiviteit die hij met zijn schilderwerk wil bereiken, over te dragen. Daarin slaagt hij maar voor een deel, waaruit Dewey concludeert dat de woorden op zich niet de expressie zijn, hooguit wekken ze die indruk, maar de expressiviteit, de esthetische betekenis, is het schilderij zelf.

De conclusie is dat een schilder in woorden niet kan uitdrukken wat hij met een schilderij beoogt, omdat taal niet de betekenis van architectuur, sculptuur, schilderkunst en muziek in woorden kan omzetten. De reden hiervan is, en Dewey benadrukt dat meer nog dan Lessing en Heidegger, dat er geen afstand is tussen vorm en materie enerzijds, en inhoud anderzijds, maar beide zijn perfect geïntegreerd. Een kunstenaar of een dichter kan niet met een onderwerp alleen beginnen en daar vervolgens een passende vorm bij zoeken. Hij moet van begin af aan denken in de tweepolige eenheid inhoud-vorm. Evenmin zijn vorm en inhoud afzonderlijk op te vatten – ze zijn weliswaar afzonderlijk

¹ Hoe belangrijk taal voor Heidegger was blijkt wel uit de vele publicaties over dit onderwerp, onder andere verzameld in *Unterwegs zur Sprache* (1959).

te bestuderen, maar kunnen niet los van elkaar gezien worden. Daarom noemt Dewey een kunstwerk 'gevormde' inhoud (Dewey 1934: 114).

Om dubbelkunstenaars, en daarvan zijn er heel wat in de Nederlandstalige literatuur, te kunnen onderzoeken naar de positie die ze tussen de beide of in sommige gevallen zelfs meerdere disciplines innemen, moeten we behalve de verschillen tussen de disciplines, ook de overeenkomsten kennen.

3. Maurice Merleau-Ponty: het onzichtbare zichtbaar maken

Maurice Merleau-Ponty (1908–1961) heeft zich in zijn hoofdwerk *Phénoménologie de la perception* en in andere werken ook gewijd aan de relatie tussen de disciplines. Voor Merleau-Ponty is de grens tussen het subject en object niet zo nauwkeurig te trekken, daarom gebruikt hij het woord "lichaamsschema". Hij verduidelijkt dit begrip met het voorbeeld van een man die een pijp vasthoudt. De man weet waar zich zijn pijp bevindt, niet omdat die kennis via zijn hand naar zijn onderarm gaat en van daar naar zijn bovenarm en vervolgens naar zijn romp en zo verder, maar hij weet waar zijn pijp is door "een absoluut weten". Door het absolute weten weet hij waar zijn hand en zijn lichaam is. Het subject is een eenheid, een "Gestalt". Wat beslissend is, is Merleau-Ponty's visie dat het subject (de pijprokende man) niet strikt gescheiden is van het object (de pijp). Omdat subject en object niet strikt gescheiden zijn, betekent dit dat het lichaam 'naar de wereld is' (Merleau-Ponty 2009: 163–164). Het naar de wereld zijn ofwel "intentionaliteit" is een aan Edmund Husserl (1859–1938) ontleend begrip en wijst op de eigenschap van het menselijke bewustzijn om gericht te zijn op iets anders dan op zichzelf. In dit verband verdeelt Merleau-Ponty de wereld, die hij ruimtelijkheid noemt, in "de uitwendige ruimte en de lichamelijke ruimte". Zij vormen samen een "praktisch systeem" waarbij de lichamelijke ruimte de achtergrond is waartegen een object (de genoemde pijp) zich aftekent. Merleau-Ponty zegt hiermee dat we ons als subject niet los kunnen zien van het object en dat de lichamelijke ruimte en de uitwendige ruimte samen een praktisch systeem vormen. Het lichaamsschema gebruikt Merleau-Ponty om aan te geven dat hij hiermee meer bedoelt dan het biologische lichaam. Geest en lichaam zijn niet scherp van elkaar gescheiden, net zo min als subject en object strikt te scheiden zijn. Anders gezegd: wij zijn het zelf die tegelijkertijd zien en aanraken. In dat opzicht, zegt Merleau-Ponty is het lichaam eerder met een kunstwerk te vergelijken dan met een "fysisch object", omdat een roman, een gedicht, een schilderij en een muziekstuk als individuen zijn, "dat wil zeggen wezens waarbinnen de uitdrukking en het uitgedrukte niet te onderscheiden zijn" (Merleau-Ponty 2009: 218).

3.1 Het zien en het zichtbare

Het waarnemen is dus een systeem van uitwisselingen, omdat waarnemen een mengeling is van zien en bewegen, want zien is een verlengstuk van de beweging, zien kan niet zonder de oogbeweging (Merleau-Ponty 2012: 19), en omdat het lichaam tot de dingen behoort, "is [het] gevangen in het weefsel van de wereld" (Merleau-Ponty 2012: 20). Het

lichaam bestaat uit dezelfde stof als de dingen en dit heeft gevolgen voor het zien: het zien moet zich in de dingen voltrekken (Merleau-Ponty 2012: 22). Het lichaam, waarin het zien plaatsvindt, is immers ook ding. Kwaliteit, licht, kleur, diepte zijn er vóór ons, ze roepen een echo in ons lichaam wakker, de zichtbaarheid wordt in het lichaam verdubbeld. Andere woorden die Merleau-Ponty (2012: 22) hiervoor gebruikt zijn “inwendig equivalent”, zichtbaarheid “in de tweede macht”. Dit is verbonden met “het beeld in de werkelijkheid” en “het mentale beeld” (Merleau-Ponty 2012: 22–23) die met elkaar in overeenstemming moeten zijn. Het zien en het zichtbare zijn niet te splitsen, evenmin is dat het geval met de verschijning en het zijn. In plaats dat het gescheiden fenomenen zijn, het werkelijke en mentale beeld, wijst het op de dubbelheid van het waarnemen. Maar daar komt nog iets bij, omdat beeldende kunstenaars niet alleen het werkelijke en mentale beeld zien, maar ook over een “een derde oog” of “een blik vanbinnen”. Merleau-Ponty (2012: 23) stelt zich de vraag wat nut het heeft, want het gaat erom om te begrijpen dat onze ogen (in fysieke zin) receptoren voor licht, kleuren en lijnen zijn, dat wil zeggen dat ze “meedenkers” zijn van de wereld, die de gave van het zichtbare hebben. Merleau-Ponty (2012: 24) vat het als volgt samen: “Waar het steeds om gaat is dat zijn zien alleen leert door te zien, alleen van zichzelf leert”. Daarmee zijn we aangekomen bij wat Merleau-Ponty het raadsel van de zichtbaarheid noemt.

De wereld van de beeldende kunstenaar is de zichtbare wereld die een delirium opwekt en dat delirium is voor Merleau-Ponty het zien zelf. Dit is zo omdat zien “een hebben op afstand” is en de schilderkunst “dit bizarre bezit uitbreidt tot alle aspecten van het Zijn” (Merleau-Ponty 2012: 24). Aspecten van het ‘Zijn’ moeten eerst zichtbaar gemaakt worden om in haar te kunnen binnentreden. Wat Merleau-Ponty hiermee bedoelt laat zich als volgt omschrijven: schilderkunst maakt zichtbaar wat het ongeoefende zien onzichtbaar acht, of om te refereren aan het zojuist genoemde bezit. We kunnen het zichtbare in bezit krijgen zonder van spierkracht, ‘spierzintuigen’, gebruik te maken (Merleau-Ponty 2012: 25). Met betrekking tot het zichtbare merkt Merleau-Ponty (2012: 25) op dat de schilder “*terwijl hij schildert*” een magische theorie van het zien in de praktijk brengt. Dat wat hij gezien heeft zet hij om in beelden – hij schildert omdat hij heeft gezien, “omdat de wereld ten minste één keer de geheimtaal van het zichtbare in hem heeft gegrift”. Het proces verloopt als volgt: de dingen gaan naar de ogen en van de ogen naar het zien en daarmee is het een denken “dat strikt de in het lichaam gegeven tekens ontcijfert” (Merleau-Ponty 2012: 33). Merleau-Ponty (2012: 34) erkent dat de theorie van de schilderkunst een metafysica is, maar dat komt omdat hij Descartes afwijst. Volgens Merleau-Ponty (2012: 35) is het voor René Descartes (1596–1650) evident dat men slechts bestaande dingen kan schilderen. De schilderkunst is dan slechts een projectie van wat onze ogen waarnemen, zij laat ons bij afwezigheid van het ware object zien hoe het ware object eruit ziet.

3.2 De tweede visualisering

Merleau-Ponty beweert dat een idee achter een schilderij of achter een muziekstuk op geen enkele andere manier overgedragen kan worden dan door dat schilderij door de kleuren of, in geval van een muziekstuk, door de tonen. Daarbij komt dat tijdens de waarneming (kijken, luisteren) van bijvoorbeeld spreektaal niet alleen woorden betekenis hebben, maar ook het accent, de gebaren en de fysionomie. Die zeggen iets over de

gedachten van de spreker en over hoe hij als mens is. Poëzie heeft vaak een betekenis die in proza kan worden omgezet, iets wat Merleau-Ponty het eerste bestaan noemt.² In de geest echter leidt het een tweede bestaan, wanneer de geest het als gedicht definieert. Over de roman zegt Merleau-Ponty (2009: 217–218) dat het zijn taak is om “zonder enig ideologisch commentaar een intermenselijk gebeuren weer te geven” en wel op zo’n manier dat er niets in veranderd kan worden zonder de betekenis ervan te veranderen. Het belang van taal nu is, is dat zij rijk aan uitdrukkingsmiddelen is en dat zij materiaal is.

Merleau-Ponty heeft zich vooral met het waarnemen, het kijken, beziggehouden. De visuele perceptie is voor Merleau-Ponty de basis van alles wat wij ervaren, weten en zijn, omdat onze wereld visueel is. De schilder Paul Cézanne (1839–1906) is voor Merleau-Ponty de meest geschikte kunstenaar met wie hij zijn theorie kan verduidelijken, maar aan wie hij ook zijn theorie ontleent. Wat Merleau-Ponty zo in Cézanne aantrekt, is beschreven in *Cézanne’s Doubt*, zijn studie van de verschijnselen, oorspronkelijk uit 1945. Cézanne werkte niet of nauwelijks in een atelier, maar ging de natuur in. Aanvankelijk benaderde hij zijn onderwerpen zoals de andere impressionisten dat deden: proberen vast te leggen hoe objecten de zintuigen beroeren. Het gevolg was dat schilderijen niet meer in detail correspondeerden met de natuur, maar als impressie werkten door de inwerking van de onderdelen op elkaar (Merleau-Ponty 2004: 275). Het was vooral de atmosfeer die de impressionisten via het doek wisten op te roepen. Cézanne wordt wel als een postimpressionist gezien en dat komt omdat hij de weergave van het object naar voren wilde halen en niet zozeer de atmosfeer wilde weergeven. Net als de andere impressionisten gaf hij de voorkeur aan kleur boven contouren, maar anders dan zijn collega’s zocht hij naar de impressie die massa en materiaal op hem maakten. Hij wilde terugkeren naar de objecten zelf; geen plaatje creëren, maar pogen de natuur weer te geven of beter, de natuur proberen te maken op doek, zonder verbeelding en zonder abstractie (Merleau-Ponty 2004: 276). Het schilderij is geen nabootsing van de werkelijkheid. De kunstfilosoof Antoon A. van den Braembussche (2000: 266) verwoordt het als volgt: “De schilder verwijst niet naar de werkelijkheid, maar herschept en transformeert haar. De schilder schenkt een visueel bestaan aan datgene wat zich aan het gewone zien onttrekt”. De schilder is de schepper van een eigen wereld. De “tweede visualisering” ofwel het “visuele in de tweede macht” wordt dit ook wel genoemd (idem). De persoonlijke waarneming van Cézanne interesseert Merleau-Ponty in hoge mate. Als we zijn opvattingen over het object en subject in herinnering nemen, kunnen we begrijpen waarom Merleau-Ponty (2004: 281) met zoveel instemming en genoegen een uitspraak van Cézanne overneemt: “The landscape thinks itself in me, [...] and I am its consciousness”. Merleau-Ponty noemt dit “intuïtieve wetenschap” die kunst oplevert die geen imitatie is en evenmin het product is van de wensen van het instinct of de goede smaak.

Waarnemen en datgene wat en hoe het is waargenomen weergeven is een schilderkundig proces dat lijkt op schrijven. Woorden lijken niet op datgene waaraan ze een naam geven, net zomin als een schilderij op een trompe-l’oeil lijkt. Cézanne zei daarover tegen Bernard dat hij in zijn schilderen schreef wat nog niet eerder was geschilderd. De schilder maakt zichtbaar wat nog niet is gezien, omdat hij meer en beter ziet. Een schrijver en een

² Hierbij valt aan Heideggers eerder genoemde twee fasen te denken. De eerste is het ontwerp in taal dat taal blijft. De tweede is “de nieuwe dichtelijke schepping”.

kunstenaar hebben volgens Merleau-Ponty (2004: 282) een vergelijkbare karakteristiek: “he speaks as the first man spoke and paints as if no one had ever painted before”.

3.3 Scherp en onbevooroordeeld zien

De kunstenaar als brenger van wat hij als enige ziet, is een theorie die Merleau-Ponty in *Oog en geest* verder uitwerkt. De beeldend kunstenaar kan en doet iets wat de wetenschapper niet kan. Niemand ziet de wereld zo scherp en onbevooroordeeld als de kunstenaar, sterker nog, niemand kan wat hij waarneemt zo scherp en onbevooroordeeld, en bovenal rechtstreeks weergeven als de kunstenaar. Merleau-Ponty vraagt zich af wat het fundament is van deze bijzondere eigenschap van kunst? Het antwoord op deze vraag formuleert hij aan de hand van een opmerking van de Franse dichter en filosoof Paul Valéry (1871–1945), die luidt dat een schilder ook uit lichaam bestaat. Inderdaad, schrijft Merleau-Ponty (2012: 19), een geest kan niet schilderen. Met het lichaam bedoelt Merleau-Ponty het lichaam als de vermenging van zien en beweging, niet als een bepaalde hoeveelheid ruimte en evenmin als een samenraapsel van functies. Het lichaam maakt deel uit van de zichtbare wereld: “Men ziet slechts waar men naar kijkt” (Merleau-Ponty 2012: 19). Wat zouden we zien als we onze ogen niet kunnen bewegen?

Volgens Merleau-Ponty ontstaan de objecten in de mens voor een tweede keer. Eerst bestaan ze als object op zichzelf en vervolgens verschijnt het zichtbare in de tweede macht. Dat tweede bestaan is geen kopie, omdat ze anders bestaat. Een afbeelding van een dier op het schilderslinnen bestaat anders dan op rotsen of fietsen. De oorzaak hiervan is onze andere manier van kijken; we kijken anders naar een rots of een fiets, dan naar een schilderij. Het schilderij is in deze gedachtegang een middel om iets te zien en niet het doel en het uiteindelijke resultaat van ons kijken. Een schilderij is geen hulpmiddel dat iets van de werkelijke wereld bij afwezigheid van die werkelijkheid moet vervangen. Het verbeelde betekent dan dat het verbeelde een analogie is of een gelijkenis, “omdat het [het schilderij] de geest geen gelegenheid biedt om opnieuw de constitutieve betrekkingen van de dingen te denken” (Merleau-Ponty 2012: 23). Het onzichtbare zichtbaar maken is wat de schilderkunst doet. Waar de schrijver wordt gedwongen in zijn schrijven een breder scala aan gedachten op te nemen, of in elk geval dat waarop voor hem de nadruk ligt, is de schilder veel meer met zichzelf bezig, omdat hij projecteert wat hij in zijn innerlijk ziet. Cézanne zei dat hij “in schilderijen denkt” (Merleau-Ponty 2012: 43). Het is niet Merleau-Ponty’s bedoeling dieper op meervoudige talenten in te gaan, maar aangezien het “Zien” het centrale thema in zijn essay is, concludeer ik, dat het Zien, het zien van wat absent is, dat is wat verschillende kunstuitingen met elkaar verbindt, de grondslag voor die verschillende disciplines vormt. Dat neemt niet weg dat Merleau-Ponty cruciale verschillen tussen de disciplines ziet.

3.4 Taal ingebed in andere activiteiten

Om nu te kunnen beoordelen hoe het bovenstaande zich verhoudt tot dubbelkunstenaars moeten we ook de opvattingen van Merleau-Ponty over taal hierin betrekken. Hierboven hebben we gezien dat het lichaam een eenheid is en dat het onderscheid tussen subject en object niet scherp te trekken is. Ook taal speelt een rol in die moeilijk

te trekken scheiding tussen subject en object. Dit tracht Merleau-Ponty aan te tonen door te onderzoeken hoe de vorming van taal zich tot ons denken verhoudt. Hij keert zich tegen de gedachte dat het denken de voorwaarde voor taal is (Merleau-Ponty 2009: 245). Een woord heeft geen betekenis, het heeft geen “zin”: “het heeft geen enkele kracht van binnenuit en het is slechts een psychisch, fysiologisch of zelfs een fysisch verschijnsel naast de andere, door het spel van een objectieve causaliteit voortgebracht” (Merleau-Ponty 2009: 246). Een woord is weliswaar niet van alle zin ontdaan, omdat het is ingebed in andere activiteiten. Toch heeft het woord zelf geen zin, omdat het woord, volgens Merleau-Ponty (2009: 246), een “leeg omhulsel” is en daarom het denken nodig heeft. Als denken aan taal (spreken) vooraf gaat, zou dat betekenen dat we voorstellingen aan een object verbinden. Een denken zonder taal bestaat niet, sterker nog, volgens Merleau-Ponty, we vormen in onze geest niet eerst een begrip van een voorwerp om er daarna het voorwerp in onder te brengen. Het benoemen van het object brengt het object tot bestaan – het woord is geen vertaling van een al klaarliggende gedachte maar het voltrekt de gedachte (Merleau-Ponty 2009: 247). Onze eigen gedachten worden zo door het woord heen verrijkt. De conclusie van Merleau-Ponty (2009: 249) is dan ook dat de zin van woorden alleen door woorden kunnen worden voortgebracht.

4. Slot

Alles overziende zou de dubbelkunstenaar te doorgronden kunnen zijn op basis van zijn wijze van waarnemen, omdat hij het zien in twee disciplines uitdrukt. Maar al weten we meer over zijn wijze van waarnemen, dan weten we nog niet hoe of op basis waarvan het Zien tot literatuur of beeldende kunst leidt. Het is verleidelijk te concluderen dat de dubbelkunstenaar een beeldend kunstenaar is die Ziet wat onzichtbaar is en dat innerlijk verwerkt, om het resultaat vervolgens in beelden om te zetten. Nog verleidelijker is het om het beoefenen van literatuur op te vatten als een volgende stap in het bewust worden van het waargenomene, of zoals Merleau-Ponty zegt: het benoemen van het object brengt het object tot bestaan. In die zin en met betrekking tot dubbelkunstenaars is Heideggers opvatting – denken vindt altijd in taal plaats – niet geheel van toepassing, omdat denken zich ook in beelden kan voltrekken. Het is Merleau-Ponty’s verdienste erover te spreken dat de schilder “*terwijl hij schildert*” een magische theorie van het zien in de praktijk brengt en daar het label taal vermijdt. De volgende stap, na het zien van het onzichtbare en dat tot beeldende kunst verwerken, is dat het denken daaraan woorden geeft en dan komt de schrijver in beeld. Ook de schrijver ziet het onzichtbare maar als hij niet ook beeldend kunstenaar is, zal zijn denken dat in taal uitdrukken. Het is de vraag echter wat eerst is, het beeld of de taal, omdat uit het denken ook beelden kunnen ontstaan.

BIBLIOGRAFIE

- VAN DEN BRAEMBUSSCHE, ANTOON A. (2000). *Denken over kunst. Een inleiding in de kunstfilosofie*. Bussum: Coutinho.
- DEWEY, JOHN (1934). *Art as Experience*. New York: Minton, Balch and Co.

- HEIDEGGER, MARTIN (1996). *De oorsprong van het kunstwerk*, Amsterdam-Meppel: Boom Uitgevers.
- LESSING, GOTTHOLD EPHRAIM (2009). *Laocoön. Over de grenzen van schilderkunst en poëzie*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- MERLEAU-PONTY, MAURICE (2004). "Cézanne's Doubt". In: *Basic Writings*. London: Psychology Press, p. 272–290.
- MERLEAU-PONTY, MAURICE (2009). *Fenomenologie van de waarneming*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- MERLEAU-PONTY, MAURICE (2012). *Oog en geest*. Amsterdam: Boom Uitgevers.

**„VIDĚNÍ“ JAKO ZÁKLAD PRO CHARAKTERISTIKU FENOMÉNU
MULTIDISCIPLINÁRNÍCH UMĚLCŮ
FILOZOFOVÉ O „VIDĚNÍ“ V JAZYCE A V JINÝCH DISCIPLÍNÁCH**

Přítomnost multidisciplinárních umělců v nizozemské literatuře láká ke zkoumání vztahu mezi výtvarným uměním a literaturou, jež jsou dvěma různými disciplínami. Postavení autora nebo jeho postav mezi oběma disciplínami je obtížné určit, protože každá disciplína má svou vlastní charakteristiku. Snažím se objasnit fenomén multidisciplinárního umělce na základě myšlenek Gottholda Ephraima Lessinga, Martina Heideggera a Maurice Merleau-Pontyho z hlediska vzájemného vztahu obou disciplín. Podle Maurice Merleau-Pontyho je „vidění“ fenoménem, který je určující pro obě disciplíny. V následujícím příspěvku je Merleau-Pontyův pojem „vidění“ konfrontován s pokusem zjistit, zda jej lze použít i v souvislosti s multidisciplinárními umělci.

Albert Gielen
Univerzita Karlova
E-mail: agielenorama@gmail.com

VERTALERS EN TOLKEN MET VISUELE BEPERKING SPECIFIEKE PROBLEMEN EN MOGELIJKE OPLOSSINGEN

MICHAL HOMOLA

ABSTRACT

Visual impaired translators and interpreters: specific problems and possible solutions

Visually impaired translators and interpreters have to cope with various specific problems in their work. The progress of modern technology has simplified access to information sources for them, but has in contrast created new barriers, which make their position on the market with translation and interpretation services more complicated.

My master's thesis analysed the problems of visually impaired translators and interpreters, especially on the basis of their own experience. I drew up a questionnaire, which was filled in by blind and partially sighted translators and interpreters from throughout the world. I would like to introduce the results of my research in this article. I would additionally like to map out the situation in the Dutch language area and compare it to the global outcomes. I found several visually impaired translators and interpreters from the Netherlands and Flanders and asked them to fill in an extended questionnaire. The number of respondents was not high enough to draw general conclusions, but it was nevertheless possible to observe certain parallels or differences.

Key words: visual impairment; interpreting; translating; assistive technology; CAT-tools

1. Inleiding

Mensen met visuele beperking hadden lange tijd slechts beperkte mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Zij konden vaak alleen handmatig werk verrichten en kregen geen mogelijkheid om aan een universiteit te studeren. De echte mijlpaal voor hun integratie op de arbeidsmarkt was de opkomst van moderne technologieën aan het einde van de 20-ste eeuw. Tegenwoordig kunnen mensen met een visuele beperking naast hun ziende leeftijdsgenoten studeren en zij vinden werk op verschillende gebieden van het maatschappelijke leven. Tot zulke gebieden horen ook vertalen en tolken. Wij kunnen vele voorbeelden van blinde of slechtzijnde vertalers en tolken in Europa maar ook elders in de

wereld vinden die succesvol zijn. Zij werken voor EU- of overheidsinstellingen, doceren aan universiteiten of zijn actief als beëdigd vertalers en tolken. Desondanks worden zij bij hun studie en vooral bij hun werk met specifieke problemen geconfronteerd. Het is vaak moeilijk om deze problemen op te lossen. Maar nog erger is het feit dat zij vaak niet weten welke mogelijkheden er voor hen bestaan. Het is nodig dat zij al tijdens hun studie meer informatie krijgen, of misschien al voor de studie, die hen bij het zoeken naar effectieve oplossingen kan helpen. Daarom is het essentieel om deze problematiek te onderzoeken en mogelijke oplossingen van hun problemen te analyseren en te presenteren.

2. Methodes en bronnen

Wij hebben een onderzoek onder blinde en slechtziende vertalers en tolken in Nederland en Vlaanderen gedaan door middel van een vragenlijst. De vragenlijst bestond uit vragen die gericht zijn op persoonlijke ervaring van de vertalers en tolken. Onze respondenten hebben aangegeven met welke problemen zij bij hun werk worden geconfronteerd en welke oplossingen zij op basis van hun eigen ervaring voorstellen. Daarna probeerden wij deze ervaringen samen te vatten.

Wij gingen tevens van eerder onderzoek uit dat wij in het kader van onze masterscriptie hebben uitgevoerd. Het gaat opnieuw om een vragenlijst die door 16 vertalers en tolken met visuele beperking uit verschillende landen werd ingevuld (Homola 2017).

Bovendien gingen wij van meerdere praktische materialen uit die voor blinde en slechtziende vertalers en tolken beschikbaar zijn. Daaronder vallen wetenschappelijke studies en masterscripties, artikelen geschreven niet alleen door vertalers en tolken met visuele beperking, maar ook door docenten die persoonlijke ervaring met blinde of slechtziende studenten hebben. Wij hebben ons onderzoek dus enerzijds met empirische gegevens en anderzijds met theoretische analyses onderbouwd.

Er bestaan desondanks relatief weinig publicaties of studies die op deze problematiek ingaan. Er wordt vooral onderzoek op dit gebied gedaan aan universiteiten, waar blinde of slechtziende studenten studeren of hebben gestudeerd (Trieste, Germersheim, Warschau). In het Nederlandstalige gebied werden tot nu toe, voor zover wij weten, geen studies over deze problematiek gepubliceerd.

3. Compensatie van visuele beperking

Om specifieke problemen van blinde en slechtziende vertalers en tolken te kunnen begrijpen en mogelijke oplossingen te presenteren, is het noodzakelijk om een basiskennis van beschikbare hulpmiddelen te hebben waarmee de visuele beperking gecompenseerd kan worden. Daarom voegen we in deze paragraaf een overzicht van de belangrijkste hulptechnologieën toe.

De beperking van perceptie van informatie uit visuele bronnen moet door speciale methodes en hulpmiddelen worden gecompenseerd. Het is al lang niet meer zo dat mensen met een visuele beperking alleen op het brailleschrift aangewezen zouden zijn. De moderne technologieën maken het ook voor mensen met visuele beperkingen mogelijk

om allerlei elektronische hulpmiddelen te gebruiken. Daardoor hebben zij toegang gekregen tot een enorme hoeveelheid informatie. Zij kunnen tegenwoordig dus werk verrichten dat voor hen in het verleden ontoegankelijk was.

Blinde en slechtziende mensen kunnen dankzij de vooruitgang met behulp van speciale software en hardware op efficiënte wijze met gewone computers omgaan. Als cruciaal kan zeker de zogenaamde schermleessoftware worden beschouwd. Het is een software die op de achtergrond van het besturingssysteem werkt. Zijn primaire functie is te bemiddelen tussen datgene wat op het scherm gebeurt en de gebruiker. Deze communiceert met de computer via het toetsenbord (blinde mensen gebruiken geen muis) en, omgekeerd, de computer communiceert met de gebruiker via de schermleessoftware die hem informatie ter beschikking stelt (Mendelová 2013). Het gebruik van schermleessoftware heeft echter ook nadelen met zich meegebracht. Vooral blinde gebruikers krijgen de informatie enkel in akoestische vorm. Daardoor verliezen zij hun woordbeeld. Om dit probleem op te lossen, werden er brailleleesregels ontwikkeld. Op de brailleleesregel kunt u teksten invoeren en lezen. Een brailleleesregel kan met een kabeltje, maar ook draadloos via bluetooth op een computer of smartphone aangesloten worden. Deze regels beschikken soms over een intern geheugen, waarop u tekst kunt opslaan om onderweg te lezen.

Met een schermlezer of brailleleesregel kan ook een blinde persoon documenten lezen en bewerken, op internet surfen, bestanden beheren en vele andere functies van zijn computer bedienen. Er bestaat echter nog steeds software die voor deze hulptechnologieën slechts gedeeltelijk toegankelijk of zelfs volledig ontoegankelijk is. Het werk met dergelijke software is voor blinde gebruikers daarom zeer problematisch.

4. Toegankelijkheid van de CAT-tools

Bij het werk van moderne vertalers worden steeds meer computertechnologieën gebruikt die de mogelijkheid bieden van het geautomatiseerd vertalen van elektronische documenten. Het moderne tijdperk stelt vooral hoge eisen aan de efficiëntie van processen op elk gebied van menselijke activiteit. Dat geldt ook voor het vertaalproces. De mogelijkheden van de mens worden echter door objectieve factoren beperkt en daarom worden ook op dit gebied met grote regelmaat nieuwe computertechnologieën ingevoerd, de zogenaamde Computer-Assisted Translation tools (CAT-tools). Deze bieden verschillende gereedschappen die het vertaalproces kunnen vereenvoudigen. Tot de belangrijkste ervan horen zeker terminologische databanken en vertaalgeheugens. Deze stellen de vertaler in staat tegelijkertijd met de brontekst en de doelttekst te werken (Craciunescu 2004).

CAT-tools worden vooral door vertaalbureaus gebruikt. Het gebruik van vertaalgeheugens is ook handig bij projecten waaraan meerdere vertalers tegelijkertijd werken. CAT-tools zorgen ook hier voor consequent taalgebruik en dragen eraan bij dat termen op een coherente manier vertaald worden.

Tegenwoordig is de snelheid van het vertaalproces een van de belangrijkste criteria bij het kiezen door de opdrachtgever van een vertaalbureau. Om hun concurrentiepositie te verhogen, proberen vertaalbureaus, maar ook freelancers, de modernste technologieën te gebruiken. Een goede kennis van het werk met CAT-tools is daarom zeker een van de belangrijkste eisen die door vertaalbureaus aan vertalers worden gesteld. Enerzijds

is het positief nieuws voor blinde en slechtziende vertalers dat het vertaalproces steeds meer via computertechnologieën verloopt en dat daarmee het probleem van de digitalisering van teksten in papiervorm afgebouwd wordt. Anderzijds ontstaat hier een probleem van toegankelijkheid van CAT-tools voor schermleessoftware. Dat is een relatief nieuw probleem dat tot nu toe niet of nauwelijks is onderzocht. Kijken we naar SDL Trados Studio, waarschijnlijk een van de meest gebruikte CAT-tool in Europa. Deze software wordt door het bedrijf SDL ontwikkeld. Bij SDL Trados Studio is zoals bij de meeste CATs de toegankelijkheid van de gebruikersomgeving voor de schermlezers heel problematisch. Bij oudere versies (Trados 2007 en Trados 7) was dit probleem niet zo opvallend omdat deze versies een mogelijkheid boden om in Microsoft Word via Trados toolbar te werken. De toolbar bevatte verschillende opties voor de vertaler en was voor de schermlezer volledig toegankelijk, hoewel er ook functies waren die voor blinde vertalers niet toegankelijk waren. Met de versie 2009 werd Trados Studio voor blinde vertalers minder toegankelijk. Het was niet meer mogelijk om in Ms Word te werken. Daarom werden ook blinde gebruikers gedwongen de Trados interface te gebruiken. Deze interface is voor schermlezers minder toegankelijk dan de Ms Word interface. Bepaalde functionaliteiten blijven voor blinde gebruikers volledig ontoegankelijk. Het onderzoek van Rodríguez Vázquez & Mileto (2016) heeft bovendien aangetoond dat het blinde vertalers heel veel moeite kost om alle toetsencombinaties te onthouden. Ziende vertalers kunnen vele van de functies met de muis bedienen, maar dat is voor gebruikers met visuele beperking moeilijk. De toegankelijkheid van Trados Studio is met de versies 2011 en 2014 niet verbeterd. Er bestaan toetsenbordcommando's waarmee het mogelijk zou zijn om zich tussen de verschillende gebieden van het navigatiemenu te bewegen. Het is echter niet mogelijk om vast te stellen waar zich de cursor bevindt (bron- of doelsegment). Enkele gegevens worden alleen als een symbool, grafisch teken of door middel van verandering van kleur getoond, wat voor blinde gebruikers helemaal niet leesbaar is. Deze uitkomsten gelden zowel voor de versie 2011 als voor die van 2014. Wij kunnen dus zonder twijfel concluderen dat de visuele presentatie van de interface voor de ontwikkelaars veel belangrijker bleef dan de toegankelijkheid voor blinde gebruikers. Recent werd ook de versie Trados Studio 2017 gelanceerd, maar naar deze werd nog geen grondig onderzoek gedaan.

Problemen met toegankelijkheid voor blinde en slechtziende vertalers werden ook bij andere CAT-tools ontdekt, zoals MemoQ, Acrossx of STAR Transit. De interface van deze tools is gedeeltelijk of volledig ontoegankelijk voor de populaire schermleessoftware. Dat maakt het werk ermee voor blinde gebruikers heel moeilijk of helemaal onmogelijk.

Waarschijnlijk de meest toegankelijke CAT-tool voor blinde vertalers is FluencyNow, geproduceerd door Western Standard. Deze CAT-tool is in Europa zeker niet zo bekend en uitgebreid als bijvoorbeeld Trados Studio. Oorspronkelijk was ook Fluency ontoegankelijk voor blinde gebruikers. De ontwikkelaars waren echter bereid om met blinde en slechtziende mensen samen te werken en zij zijn aan hun toegankelijkheidswensen tegemoetgekomen. Niet alle functies zijn volledig toegankelijk, maar over het algemeen is deze CAT-tool voor vertalers met een visuele beperking bruikbaar.

Er bestaat nog een relatief breed scala aan onderwerpen met betrekking tot de interactie tussen CAT-tools en schermlezersgebruikers dat grondig onderzocht moet worden. De communicatie met de producenten van CATs kan hierbij een cruciale rol spelen.

5. Notitietechniek in het tolkproces

Tot nu toe hebben wij ons met de toegankelijkheid van CAT-tools voor vertalers met visuele beperking beziggehouden. Nu richten wij onze aandacht op de problematiek van het tolkproces. Wij kunnen het proces van consecutief tolken in drie fasen verdelen:

- a. begrijpen
- b. analyseren
- c. reproduceren/herformuleren (Jones 2002)

De derde fase van het proces van het consecutief tolken speelt voor blinde tolken een cruciale rol en kan voor hen heel problematisch zijn. Bij deze fase is het belangrijk om de inhoud van de oorspronkelijke tekst te herformuleren en aan de recipiënt over te dragen. Deze fase hangt nauw met de analyse van de relaties tussen concrete onderdelen en feiten in de originele tekst samen. Als de tolk namelijk aan de hand van zijn aantekeningen een goede analyse van de semantische relaties en van de structuur van de tekst maakt, kan het de reproductieve fase van het tolkproces aanzienlijk vergemakkelijken. Goede en overzichtelijke notities spelen hierbij een essentiële rol. Dat geldt vooral voor langere en met veel informatie doorspekte teksten. Ziende mensen maken in dergelijke gevallen meestal gebruik van een kladblok. Voor blinde mensen is deze methode uiteraard ontoegankelijk. Zij kan in bepaalde gevallen door slechtziende mensen worden gebruikt indien hun gezichtsvermogen voldoende is. Blinde tolken moeten daarentegen andere technische hulpmiddelen zoals een notepad of een brailleleesregel gebruiken.

Dolt (2015) stelt met name twee systemen van noteren voor die voor blinde tolken passend zijn: een auditief en een tactiel systeem. Bij beide systemen maakt de blinde of slechtziende tolk gebruik van zijn notepad of ander elektronisch overdraagbaar toestel (een tablet of elektronisch notitieblok). Bij het auditieve systeem schrijft de tolk zijn notities op het toetsenbord en tijdens de reproductiefase luistert hij via de koptelefoon naar de schermlezer. Deze leest de notities meestal per regel. Volgens Figiel (2009) is het optimaal als er relatief weinig tekst op een regel staat. Op die manier kan de tolk de omvang van de informatie die hij in één keer te horen krijgt, gemakkelijk managen. Als het aantal woorden op een regel te groot is, ontstaat het risico dat de tolk niet alles onthoudt en moet de regel opnieuw gelezen worden, hetgeen vertraging voor de tolk veroorzaakt (Figiel, 2009). Bij een te hoog spreektempo van de schermlezer ontstaat natuurlijk ook het risico dat de tolk niet onmiddellijk verstaat wat hij heeft genoteerd. Hij kan de opgeschreven tekst per teken of per woord lezen, maar dat is voor hem dan weer extra tijdverlies.

Om geen pauzes in de reproductiefase te laten vallen, moet de tolk zijn luister- en spreekactiviteit goed coördineren. De tolk kan bij het maken van notities uiteraard geen koptelefoon op hebben, omdat hij naar de originele gesproken tekst moet luisteren. Daarom is het belangrijk dat hij het typen op het toetsenbord goed beheerst. Vooral voor jongere mensen met een ernstige visuele beperking is dat een van de aan te leren basisvaardigheden.

Dolt (2015) beschouwt als een van de voordelen van het auditieve systeem de betere financiële toegankelijkheid in vergelijking met het tactiele systeem. De prijzen van

brailleleesregels overschrijden immers gemakkelijk de grens van 3000 euro en als de blinde of slechtzijnde geen vergoeding krijgt, kan de aankoop voor hem problematisch zijn.

Bij het tactiele systeem maakt de blinde tolk gebruik van een brailleleesregel die op zijn notebook aangesloten is. Hij heeft geen koptelefoon nodig en leest zijn aantekeningen met zijn vingers. Aan dit systeem zijn eveneens voor- en nadelen verbonden. Als een van de grootste voordelen beschouwt Dolt (2015) de afwezigheid van de problemen met het verstaan van de notities. De blinde of slechtzijnde tolk is nu niet op de akoestische vorm van informatie aangewezen. Hij kan dus onder zijn vingers precies datgene voelen wat hij in zijn notities heeft geschreven. Hij kan zijn leestempo naar behoefte zelf regelen (Dolt 2015).

Aan dit systeem zijn echter ook nadelen verbonden. Deze staan in rechtstreeks verband met dat leestempo. De meeste mensen die van jongs af aan blind of slechtzijnd zijn, kunnen braille relatief goed en snel lezen. Maar er bestaat een grote groep mensen met visuele beperking die met dit schrift problemen hebben of het helemaal niet hebben geleerd. Voor die groep is het tactiele systeem zeker niet passend.

6. Situatie in Nederland en Vlaanderen

Wij hebben geprobeerd een klein empirisch onderzoek uit te voeren onder Nederlandse en Vlaamse vertalers en tolken met een visuele beperking. We hebben daartoe een vragenlijst samengesteld en deze via verschillende organisaties van blinde en slechtzijnde mensen, maar ook via vertalersfora verspreid. Uiteindelijk hebben wij 5 respondenten gevonden die de vragenlijst hebben ingevuld (3 uit Vlaanderen en 2 uit Nederland). Wij hebben onze aandacht vooral op de toegankelijkheid van informatiebronnen gericht waarin blinde en slechtzijnde vertalers en tolken naar mogelijke oplossingen van hun specifieke problemen kunnen zoeken.

Wij hebben onze aandacht gericht op twee centrale vragen:

1. met welke specifieke problemen hebben mensen met een visuele beperking in hun werk te maken?
2. beschikken deze mensen tijdens hun opleiding, dan wel beschikken zij momenteel over toereikende informatie betreffende 1. de oplossing van deze specifieke problemen en 2. ervaringen van andere visueel beperkte vertalers en tolken?

Van onze 5 respondenten zijn 4 nog steeds actief als vertaler of tolk. Eén persoon heeft aangegeven dat de problemen die uit haar beperking voortvloeien, te groot waren en dat zij op zoek is gegaan naar een andere baan. Zij was 8 jaar lang actief als vertaalster. Alle respondenten hebben aangegeven dat zij als vertalers werken of werkten, twee ervan in combinatie met tolkopdrachten. We wijzen er terzijde op dat dit volgens eerder onderzoek overeenkomt met de situatie in andere landen (Homola 2017).

Wat de problemen betreft waarmee deze blinde of slechtzijnde vertalers en tolken worden geconfronteerd, gaat het hier meestal om dezelfde moeilijkheden die ook door respondenten in andere landen werden aangegeven: slechte toegankelijkheid van een

aantal CAT-tools, problemen met notitietechniek bij consecutief tolken, teksten in ontoegankelijke vorm (gescande documenten en teksten op papier), ontoegankelijkheid van parallelle teksten / vaktalige bronnen enzovoort. Interessant was het antwoord van een respondent die als literair vertaler werkt:

“Ik gebruik altijd de vertaalwoordenboeken van Van Dale Online. Het gaat dan om de professionele versies, maar die waren een poosje moeilijk toegankelijk, omdat ik doorgewoond geen zoekterm kon ingeven.”

Deze respondent heeft vervolgens met de helpdesk van Van Dale contact opgenomen, maar deze heeft geen oplossing aangedragen. Uiteindelijk heeft hij zelf een oplossing gevonden door enkele instellingen te veranderen. Wij hebben tijdens onze studie aan de universiteit zelf ook negatieve ervaringen met de toegankelijkheid van Van Dale woordenboeken (offline versie) gehad en konden deze in feite helemaal niet gebruiken. Dit toont heel duidelijk hoe belangrijk is het om in contact te blijven met andere vertalers of tolken met een visuele beperking. Uit onze enquête blijkt echter dat dit weinig gebeurt: slechts één van de 5 respondenten heeft contact met blinde of slechtziende collega's. Ook tijdens hun studie hebben de ondervraagden slechts algemene ondersteuning voor studenten met een visuele beperking gekregen (digitalisering van studiematerialen, meer tijd om een tentamen te maken, ondersteuning voor de geleidehond...). Zij hebben echter geen informatie gekregen op welke manier zij hun specifieke vertaal- of tolkproblemen kunnen oplossen. Uit onze eigen ervaring kunnen wij vermelden dat het heel moeilijk is om zelfstandig naar mogelijke oplossingen te zoeken. Het is ook efficiënter om tips en trucs onder elkaar uit te wisselen. Hieronder enkele concrete antwoorden:

“Tijdens mijn studie was er iemand aangesteld die een paar uur per week mijn syllabi en ander studiemateriaal hielp scannen, zodat ik ze kon lezen. Andere ondersteuning heb ik nooit gekregen, dus ook niet op het vlak van het vertalen zelf.”

“Ik ben met geen enkele slechtziende of blinde persoon meer in contact. De reden hiervoor is dat ik heb gemerkt dat er maar weinig blinden en slechtzienden puur en uitsluitend zakelijke informatie verstrekken (software- en hardwaremogelijkheden bespreken). Het moet vaak ook over persoonlijke visuele omstandigheden gaan, en daar heb ik geen behoefte aan.”

“Een internationaal netwerk van blinde of slechtziende vertalers zou wel nuttig kunnen zijn om tips en trucs met elkaar uit te wisselen.”

7. Conclusie

Wij hopen dat ons onderzoek kan helpen om meer informatie onder blinde en slechtziende vertalers/tolken in Nederland en Vlaanderen te verspreiden. Het is onze ambitie om de uitkomsten met hen te delen en ook de huidige studenten of beginners te helpen toegang te krijgen tot de praktische ervaringen van hun collega's. Er bestaat een inter-

nationaal netwerk van blinde of slechthziende vertalers en tolken dat bij veel van onze respondenten nog onbekend is, namelijk *The round table mailing list*. Dankzij deze lijst bestaat de mogelijkheid ervaringen uit te wisselen tussen blinde en slechthziende vertalers en tolken en hun docenten. Het is belangrijk dat alle vertalers en tolken met een visuele beperking op de hoogte gesteld worden van het bestaan van deze lijst.

Wij zijn ons ervan bewust dat de relevantie van ons onderzoek in Nederland en Vlaanderen relatief beperkt is. Het aantal respondenten is waarschijnlijk te klein om de situatie in de kaart te brengen, maar het is een goede basis voor verder onderzoek. Er zijn zeker in deze twee landen nog meer mensen met een visuele beperking die als vertaler of tolk actief zijn en met wie wij nog geen contact hebben kunnen opnemen. En er is zeker nog een andere belangrijke doelgroep van ons onderzoek: docenten vertaal- en tolkwetenschap die aan blinde of slechthziende studenten doceren en die soms helemaal niet weten op welke manier zij deze studenten verder kunnen helpen.

BIBLIOGRAFIE

- CRACIUNESCU, OLIVIA (2004). "Machine Translation and Computer-Assisted Translation: a New Way of Translating?", in: *Translation Journal*, nr. 8. URL: <http://translationjournal.net/journal/29computers.htm> [25-03-2017].
- DOLT, DANIELA (2015). *Die Notizentechnik blinder Dolmetscherinnen beim Konsekutivdolmetschen* (masterscriptie). Graz: Karl-Franzens-Universität.
- FIGIEL, WOJTECH (2009). *Note-taking in consecutive interpreting for the blind* (masterscriptie). Warschau: Universiteit van Warschau.
- HAGEMANN, SUSANNE (2016). "Teaching Translation to Mixed Groups of Blind and Sighted Students", in: *The Journal of Translator Education and Translation Studies*, nr 1, URL: http://www.tetsjournal.org/TETS/2016/01_01/Paper_7_1_1.pdf [26-02-2017].
- HOMOLA, MICHAL (2017). *Taaltechnologieën en hulpmiddelen voor blinde/slechthziende vertalers en tolken*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- JONES, RODERICK (2002). *Conference Interpreting Explained*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- MENDELOVÁ, ELENA (2013). *Vzdelávanie nevidiacich s použitím moderných technológií*. Bratislava: Centrum podpory študentov so špecifickými potrebami.
- RODRÍGUEZ VÁZQUEZ, SILVIA & FIORENZA MILETO (2016). "On the Lookout for Accessible Translation Aids: Current Scenario And New Horizons for Blind Translation Students and Professionals", in: *The Journal of Translator Education and Translation Studies*, nr. 2.

ZRAKOVÉ POSTIŽENÍ PŘEKLADATELÉ A TLUMOČNÍCI SPECIFICKÉ PROBLÉMY A MOŽNÁ ŘEŠENÍ

Zrakově postižení překladatelé a tlumočníci se musí při práci vyrovnávat s různými specifickými problémy. Pokrok moderních technologií zjednodušil jejich přístup k informačním zdrojům, na druhé straně však vytvořil nové překážky, které ztěžují jejich postavení na trhu překladatelských a tlumočnických služeb. V magisterské práci jsme analyzovali problémy zrakově postižených překladatelů a tlumočnicků, zejména na základě jejich vlastních zkušeností. Vypracovali jsme dotazník, který vyplnili nevidomí a slabozrací překladatelé a tlumočníci z celého světa. V tomto článku chceme představit výsledky tohoto výzkumu. Dále se snažíme zmapovat situaci v nizozemské jazykové oblasti a porovnat ji s celosvětovými výsledky. V Nizozemsku a Vlámku jsme našli několik zrakově postižených překlada-

datelů a tlumočnicků a požádali jsme je, aby vyplnili rozšířený dotazník. Počet našich respondentů sice nebyl dostatečně vysoký, aby bylo možné vyvodit obecné závěry, je nicméně možné vidět určité paralely nebo rozdíly.

Michal Homola

Univerzita Komenského v Bratislave

E-mail: michal.homola55@gmail.com

**TUSSEN VERTALING EN ADAPTATIE
EEN KRITISCHE ANALYSE VAN VERTALINGEN
VAN NEDERLANDSTALIGE ROMANS IN HET
TSJECHISCH EN DUIJS IN DE EERSTE HELFT
VAN DE TWINTIGSTE EEUW**

VERONIKA HORÁČKOVÁ

ABSTRACT**Between translation and adaptation: a critical analysis
of translations of Dutch written novels in Czech and German
in the first half of the twentieth century**

This paper presents an outline of the author's doctoral thesis concerning an analysis of Czech and German translations of Dutch literature in the first half of the twentieth century. The essential issue is whether these texts should be called "translations" or "adaptations". In the first part of this paper the latter terms are defined. Furthermore, two major Czech translators of Dutch literature from this period, Rudolf Jordan Vonka and Lída Faltová, are introduced, as well as the corpus. Finally, a case study of a Czech and German translation of *Max Havelaar* by Multatuli (1860) is presented.

Key words: translation; adaptation; Max Havelaar; Rudolf Jordán Vonka; Lída Faltová

1. Inleiding

In mijn proefschrift wil ik het onderzoeksvoorstel presenteren van mijn dissertatie getiteld *Tussen vertaling en adaptatie. Een kritische analyse van vertalingen van Nederlandstalige romans in het Tsjechisch en Duits in de eerste helft van de twintigste eeuw*. Concreet wil ik onderzoeken in hoeverre Tsjechische en Duitse vertalers van Nederlandse romans zich in de eerste helft van de twintigste eeuw aan het origineel hielden. Vertaalden ze de oorspronkelijke tekst zo nauwkeurig en letterlijk mogelijk? Of gebruikten ze hun creativiteit om de tekst af te stemmen op het doelpubliek en begaven ze zich daarmee op de grens tussen vertaling en adaptatie?

Ik ben me ervan bewust dat de begrippen 'vertaling' en 'adaptatie' op uiteenlopende manieren worden gedefinieerd en dat de grens tussen de twee niet altijd duidelijk getrokken wordt. Daarom is het belangrijk uit te gaan van heldere definities van beide begrippen. Voor mijn dissertatie neem ik de definitie voor het begrip 'vertaling' over van Verstegen (2010):

“Een vertaling moet met behulp van de semantisch-stilistische mogelijkheden van de eigen taal het algehele effect van het origineel, op basis van een zoveel mogelijk geobjectiveerde interpretatie, zo dicht mogelijk benaderen.”

Wat adaptatie betreft, ga ik van de definitie van Van Gorp (2004) uit. Adaptatie is volgens hem een overkoepelend begrip voor:

“[v]arious forms of texts [...] which, depending on the prevailing opinions about texts and text processing, are not considered ‘genuine’ translations but which still in one way or another represent a primary text with a comparable form and volume”.

Ik hanteer dus niet de gebruikelijke definitie, namelijk de transformatie van een kunstwerk naar een ander medium, maar beschouw adaptatie hier als overzetting van een tekst in een andere taal waarbij de doelttekst in hoge mate van het origineel afwijkt.

Ook bij de hier geïntroduceerde definities moet men al meteen constateren dat de grens tussen vertaling en adaptatie moeilijk te trekken is. Van Gorp wijst er dan ook op dat er geen duidelijk verschil kan worden gemaakt tussen deze twee begrippen. Dat komt doordat een brontekstgerichte equivalentie niet helemaal mogelijk is, aangezien verschillende talen verschillende taalsystemen hebben en over andere lexicale (en grammaticale) mogelijkheden beschikken (Van Gorp 2004).

In mijn dissertatie maak ik desondanks een onderscheid tussen de begrippen ‘vertaling’ en ‘adaptatie’. Een vertaling moet volgens mij aan drie criteria voldoen. Ten eerste moet ze “het algehele effect van het origineel” benaderen, zoals Verstegen (2010) vooropstelt. Ook Levý (2012) wijst erop dat de vertaling op het doelpubliek hetzelfde effect zou moeten hebben als de oorspronkelijke tekst op de brontaallezers.

Ten tweede moet de vertaling inhoudelijk met het origineel overeenkomen. In dit verband verwijs ik naar Van Leuven-Zwart (2010) die zegt dat het criterium voor een goede vertaling

“[...] de mate [is] waarin de vertaling een getrouwe afspiegeling is van het origineel; de mate waarin de vertaler, om met Karel van het Reve te spreken, heeft vertaald wat er staat.”

Ten derde mag bij een vertaling het loyaliteitsprincipe van Christiane Nord (2006) niet worden geschonden. Volgens dit principe moet de vertaler loyaal zijn, zowel ten opzichte van het doelpubliek, alsook ten opzichte van de auteur van de brontekst. Met andere woorden: de vertaler zou altijd de verwachtingen van de brontekstauteur moeten respecteren.

Indien niet aan deze drie criteria wordt voldaan, beschouw ik de doelttekst niet als een vertaling, maar als een adaptatie.

Om te kunnen vaststellen of de bovengenoemde criteria worden vervuld, zal ik onderzoeken of de vier basiscategorieën van tekstbewerking die ik verderop bespreek in de vertalingen te vinden zijn. Dat echter ook vertalen deel uitmaakt van tekstbewerking, beargumenteert Van Gorp (2004) als volgt:

“[...] the various forms of *translation* also belong in the group of text processing activities, largely based on a substitution transformation.”

Wat tekstbewerking betreft, hanteer ik de terminologie van Lausberg (2008). De eerste categorie van tekstbewerking is *adiectio* waarbij er een nieuw element aan het oorspronkelijke geheel wordt toegevoegd. De tweede wordt *detractio* genoemd. Hier wordt een element van het oorspronkelijke geheel weggelaten. De derde categorie is *transmutatio*. In dit geval wordt een bepaald element in de tekst verplaatst. Tot slot is er ook nog sprake van *immutatio*. Bij dit proces wordt er een element door een ander element vervangen.

Ik zal onderzoeken of er in de onderzochte vertalingen sprake van tekstbewerking is en zo ja, welke functie die vervult. Als die tekstbewerking de eerder genoemde criteria voor een vertaling schendt, beschouw ik de tekst als een adaptatie.

Op deze plaats moet ik benadrukken dat het toepassen van *adiectio*, *detractio*, *transmutatio* en *immutatio* op zichzelf niet verkeerd is, ook niet in vertalingen. Integendeel, het is volkomen gebruikelijk en zelfs gewenst om deze vertaaltransformaties te gebruiken zoals ook Langeveld (2013) constateert. Het wordt echter problematisch als deze transformaties tot een cruciaal verschil tussen het origineel en de vertaling leiden.

2. Rudolf Jordán Vonka en Lída Faltová als vertalers

In deze bijdrage wil ik concreet een aantal vertalingen van de Tsjechische vertalers Rudolf Jordán Vonka en Lída Faltová onder de loep nemen. Ik heb juist voor deze twee vertalers gekozen omdat zij tot de meest actieve Tsjechische vertalers van Nederlandse literatuur behoren die in de eerste helft van de twintigste eeuw werkzaam waren. Ze zijn overigens “de eerste [Tsjechische] vertalers die zich op het Nederlands specialiseerden” (Engelbrecht e.a. 2015).

Rudolf Jordán Vonka is op zichzelf een bijzondere figuur. Hij werkte als diplomaat in Nederland en was een groot kenner van Comenius. Daarnaast hield hij zich als amateur bezig met vertalen (Engelbrecht e.a. 2015). De voornaamste, intussen overleden Tsjechische neerlandica Olga Krijtová stelde vast dat Vonka nogal vaak toevoegingen in zijn vertalingen verwerkte. Als voorbeeld noemt ze de roman *Pieter Breughel* van Felix Timmermans waarin Vonka in de vertaling hele zinnen heeft bijgeschreven. Hoewel de Tsjechische vertaling volgens Krijtová dankzij deze toevoegingen heel mooi klinkt, bestempelt ze Vonka's ingrepen toch als “vertalersmisdad” (Šustrová 2008).

Krijtová wijst ook op Vonka's vertaling van *Max Havelaar*, in het bijzonder op een passage waarin hij de woorden *evenaar* en *eigenaar* verwisselt en Indonesië “rond de heupen van zijn heerser slingert”.¹ Op grond van dit voorbeeld veronderstel ik dat er in Vonka's vertaling van *Max Havelaar* meer van zulke verkeerde tekstbewerkingen te vinden zijn.

Hoewel Vonka met zijn vele vertalingen een grote bijdrage aan de Tsjechische neerlandistiek heeft geleverd, wordt hij vandaag vanwege dergelijke ingrepen gewoonlijk als een voorbeeld beschouwd van hoe het niet moet. Zo suggereert de vertaler Edgar de Bruin dat in de huidige Tsjechische vertalingen van Nederlandse romans “Vonka's geest leeft” omdat ze, naar zijn zeggen, vaak slordig zijn en vol fouten staan.²

¹ Multatuli. *Max Havelaar. Dražební řízení v holandské obchodní společnosti*. Svoboda, Praha 1947. p. 326

² De Bruin, E. “Vonkuv duch v českých překladech nizozemské literatury.” In: *iLiteratura.cz*. 20. 2. 2009. <http://www.iliteratura.cz/Clanek/23901/vonkuv-duch-v-ceskych-prekladech-nizozemske-literatury>

De tweede Tsjechische vertaalster aan wie ik aandacht besteed, is Lída Faltová. Faltová heeft in totaal 42 Nederlandse boeken vertaald, dat betekent ongeveer de helft van de Nederlandse boeken die in Tsjechoslowakije in het interbellum werden uitgegeven (Engelbrecht e.a. 2015). Er wordt dan ook gezegd dat zij “toen de belangrijkste Tsjechische literaire vertaalster uit het Nederlands” was. Faltová’s vertaling van *Kaas* van Willem Elsschot is bijvoorbeeld de eerste vertaling van dit boek überhaupt (Engelbrecht 2015).

Wat de kwaliteit van haar vertalingen betreft, schrijft Engelbrecht dat Faltová alles exact vertaalt en dat ze de stijl van Elsschot “vrij trouw weergeeft”. Aan de andere kant laat ze volgens Engelbrecht soms complexe woordgroepen weg als die niet van belang zijn (2015). In mijn onderzoek wil ik nagaan of dit verschijnsel ook in haar andere vertalingen aan de orde is en of haar werkwijze vergelijkbaar is met de vertaalwijze van Vonka.

In mijn corpus zal ik uitsluitend romans opnemen die door Vonka of Faltová in het Tsjechisch werden vertaald. Indien er ook een Duitse vertaling bestaat, ga ik die eveneens in het onderzoek betrekken. In mijn corpus wil ik verschillende genres opnemen, bijvoorbeeld Vlaamse streekromans en Indische romans. Mijn corpus bevat op dit moment de volgende titels: *Max Havelaar* (1860) en *De geschiedenis van Woutertje Pieterse* (1866–1872) van Multatuli, *Het donkere licht* (1929) en *Kinderen van ons volk* (1928) van Antoon Coolen, *Pieter Breughel* (1928) en *Pallieter* (1916) van Felix Timmermans, *De Witte* (1920) en *Pastoor Campens Zaliger* (1935) van Ernest Claes en *Leeuwen hongeren in Napels* (1934) van Johan Fabricius. Het corpus bevat vier boeken die door Vonka werden vertaald en vijf werken die in een vertaling van Faltová verschenen zijn (*De Witte* en *Pastoor Campens Zaliger* werden in het Tsjechisch in één band gepubliceerd).

3. Case study – Max Havelaar

Om meer inzicht in mijn werkwijze te bieden, wil ik tot slot een kleine case study presenteren. Voor deze bijdrage heb ik de eerste twee alinea’s van *Max Havelaar* gekozen. Ik ben van de Nederlandse uitgave van uitgeverij Prometheus uitgegaan die in 2017 is verschenen. Deze editie is gebaseerd op de laatste uitgave die tijdens het leven van Multatuli werd gepubliceerd, namelijk die uit het jaar 1881. Daarbij onderzoek ik de Tsjechische vertaling van Rudolf Jordán Vonka uit het jaar 1947 en de Duitse vertaling van Wilhelm Spohr uit 1901. Hierbij moet worden opgemerkt dat terwijl Vonka zich op de Nederlandse uitgave uit het jaar 1928 heeft gebaseerd, Spohr de uitgave uit het jaar 1860 heeft gebruikt.³

Bij wijze van voorbeeld laat ik aan de hand van een analyse van de eerste alinea’s van het boek verschillende vormen van tekstbewerking zien. Vanwege het korte bestek van deze bijdrage ga ik alleen op een aantal gevallen in.

Allereerst geef ik een voorbeeld van toevoeging. Batavus Droogstoppel die zichzelf in de eerste alinea’s van de roman voorstelt, zegt in de volgende woorden dat hij niet van romans houdt: “[...] ik houd er zelfs niet van, iets dergelyks te lezen [...]”.⁴ De Tsjechische versie is wat omslachtiger: “[...] já sám, přiznávám se, nemám zvyk, abych něco

³ In mijn dissertatie zal ik uiteraard met de edities werken waarop Vonka en Spohr zich hebben gebaseerd.

⁴ Multatuli. *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Prometheus, Amsterdam 2017. p. 45

podobného četl, abych se k čtení něčeho podobného odhodlal [...]”⁵ (“ik zelf, ik beken het, heb niet de gewoonte om iets dergelijks te lezen, om mezelf ervan te overtuigen iets dergelijks te lezen”).

Als voorbeeld van een verkeerde vervanging kan ik het volgende zinsdeel noemen waar overigens ook Olga Krijtová op wijst.⁶ In het origineel staat dat Droogstoppel “een paar riem papier extra”⁷ heeft besteld, maar in de Tsjechische versie lezen we: “několik papírů s rýmovačkami”⁸ (“een paar stukken papier met rijmpjes”). Vonka heeft blijkbaar het woord “riem” – wat een oude handelsmaat voor papier is – met het woord “rijm” verward. Het is trouwens verbazingwekkend dat Vonka dit niet vreemd vond aangezien uit het boek duidelijk blijkt dat Droogstoppel niet van poëzie houdt.

Een voorbeeld dat boekdelen spreekt, is de volgende zin over schrijver Hieronymus van Alphen en zijn morele stellingen: “Hy was al dood, geloof ik, toen hy ons vertelde dat myn vader myn beste vrind was – ik hield meer van Pauweltje Winser, die naast ons woonde in de Batavierstraat – en dat myn kleine hond zoo dankbaar was.”⁹ Vonka vertaalt de zin vrij eigenaardig: “Jistěže už zemřel, aspoň si myslím, že už zemřel, to je ten, co nám vypravoval, že můj otec byl můj nejlepší přítel... já tedy dám více na to, co říká Pavlík Winser. Ten zůstal blízko našich na Batavské ulici a měl mi zač děkovat, dostal ode mne štěně.”¹⁰ (“Natuurlijk is hij al gestorven, tenminste geloof ik dat hij al is gestorven, dat is degene die ons vertelde dat mijn vader mijn beste vriend was... ik waardeer meer dat wat Pauweltje Winser zegt. Die bleef dichtbij mijn ouders in de Batavierstraat en kon mij dankbaar zijn, hij kreeg van mij een hondje.”). In het origineel is er geen sprake van dat Pauweltje van Droogstoppel een hond krijgt. Bovendien hield Droogstoppel van Pauweltje als persoon en niet van wat hij zei.

Ook de volgende passage gaat over Van Alphen. Droogstoppel vertelt hier dat hij al als kind Van Alphen als een oplichter beschouwde. “Ik dacht dikwyls als kind: ‘man, ik wilde u graag eens ontmoeten, en als ge my de marmerknikers weigerde, die ik u vragen zou, of myn naam voluit in banket – ik heet Batavus – dan houd ik u voor een leugenaar.’”¹¹ Problematisch is vooral het gedeelte met “myn naam voluit in banket”. Onder “banket” wordt een soort deeg verstaan waaruit gebak onder andere in de vorm van letters wordt gemaakt.

In het Duits wordt deze passage juist geïnterpreteerd en vertaald als “meinen vollständigen Namen in Buchstabenbretzeln”.¹² Vonka heeft echter de betekenis van de hele zin niet begrepen. Zo staat in de Tsjechische vertaling dat Droogstoppel Van Alphen “luid en met zijn volle naam” tijdens een feestmaal tot een lottospel zou uitdagen.¹³ Het woord “banket” betekent weliswaar naast “deeg” ook “feestmaal”, maar het past helemaal niet in deze context. Bovendien voegt Vonka hier opnieuw hele zinsdelen toe.

⁵ Multatuli. *Max Havelaar. Dražební řízení v holandské obchodní společnosti*. p. 13

⁶ Zie De Bruin (2009).

⁷ Multatuli. *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. p. 45

⁸ Multatuli. *Max Havelaar. Dražební řízení v holandské obchodní společnosti*. p. 13

⁹ Multatuli. *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. p. 46

¹⁰ Multatuli. *Max Havelaar. Dražební řízení v holandské obchodní společnosti*. p. 14

¹¹ Multatuli. *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. p. 45–46

¹² Multatuli. *Max Havelaar*. J.C.C. Bruns Verlag, Minden 1901. [reprint Forgotten Books] p. 2

¹³ Multatuli. *Max Havelaar. Dražební řízení v holandské obchodní společnosti*. p. 14

Grofweg kunnen we zeggen dat de Duitse vertaling veel dichter bij het origineel staat. Af en toe zijn er ook hier wel kleinere toevoegingen te vinden. Zo staat in het origineel “De fout begint al van Van Alphen af [...]”¹⁴ en in het Duits: “Der Fehler fängt schon bei unserm Van Alphen an [...]”¹⁵. Het toevoegen van het woord “unserm” (“onze”) suggereert dat Droogstoppel en zijn familie met Van Alphen en zijn werk vertrouwd waren.

Men kan concluderen dat in de beginnende lijnen van de Nederlandse en Duitse versie Droogstoppel zakelijk, streng en droog overkomt zoals zijn naam suggereert. Door Vonka's toevoegingen laat de Tsjechische Droogstoppel zich echter niet zo zakelijk uit. Daardoor krijgt de Tsjechische lezer een ander beeld van hem dan de Nederlandse en Duitse lezer. Bovendien hebben sommige passages in de Tsjechische vertaling vanwege onjuiste vervangingen een andere betekenis dan in het origineel en in de Duitse vertaling.

4. Conclusie

Op basis van de bovengenoemde voorbeelden vermoed ik dat de Tsjechische versie van *Max Havelaar* niet geheel getrouw is aan het origineel. Daarnaast meen ik dat hier het loyaliteitsprincipe wordt geschonden en dat de vertaling op de lezer dan ook niet hetzelfde effect heeft als de oorspronkelijke tekst. De Tsjechische tekst zou daarom in de optiek van mijn dissertatie als adaptatie kunnen worden bestempeld.

De Duitse versie is daarentegen – met de woorden van Van Leuven-Zwart (2010) – “een getrouwe afspiegeling [...] van het origineel” en heeft daarom op de lezer hetzelfde effect als het origineel. Bovendien wordt hier het loyaliteitsprincipe gerespecteerd. In dit geval gaat het dus om een pure vertaling.

Op grond van de vertaling van de eerste alinea's vermoed ik niet alleen dat ook de rest van Vonka's vertaling van *Max Havelaar* een groot aantal verkeerde vervangingen en toevoegingen bevat, maar dat dit ook voor zijn andere vertalingen geldt. Daarnaast veronderstel ik dat dit niet het geval is bij de vertalingen van Faltová aangezien zij in tegenstelling tot Vonka een professionele vertaalster was. Uiteraard zou ik ook hier een gelijksoortige vertaling van de eerste alinea's moeten uitvoeren. Tot slot neem ik aan dat de Duitse vertalingen van de onderzochte romans dichter bij het origineel zullen staan omdat het Duits nauwer verwant is met het Nederlands en daardoor alleen al een trouwere vertaling mogelijk maakt. In mijn promotieonderzoek zal ik deze hypothesen toetsen en voor de resultaten een verklaring proberen te geven, mede op basis van de context waarin de vertalingen zijn ontstaan.

BIBLIOGRAFIE

DE BRUIN, EDGAR (2009). “Vonkův duch v českých překladech nizozemské literatury”, in: *iLiteratura.cz*. 20. 2. 2009. <http://www.iliteratura.cz/Clanek/23901/vonkuv-duch-v-ceskych-prekladech-nizozemske-literatury>.

¹⁴ Multatuli. *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. p. 45

¹⁵ Multatuli. *Max Havelaar*. J.C.C. Bruns Verlag. p. 2

- ENGELBRECHT, WILKEN (2015). "Kázus Kaas – receptce děl Elsschota v češtině", in: Jana Engelbrechtová (red.): *Sýr. Mezinárodní receptce novely Kaas. Ukázky prvního českého překladu*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- ENGELBRECHT, WILKEN e.a. (2015), *Dějiny nizozemské a vlámské literatury*. Praha: Academia.
- LANGEVELD, ARTHUR (2013). "Vertaaltransformaties", in: *Vertalen wat er staat*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact, 68–123.
- LAUSBERG, HEINRICH (2008). *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- LEVÝ, JIŘÍ (2012). *Umění překladau*. Praha: Apostrof.
- MULTATULI (2017). *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Amsterdam: Prometheus.
- MULTATULI (1947). *Max Havelaar. Dražební řízení v holandské obchodní společnosti*. Praha: Svoboda.
- MULTATULI (1901). *Max Havelaar*. Minden: J.C.C. Bruns Verlag [reprint Forgotten Books].
- NORD, CHRISTIANE (2006). "Das Verhältnis des Zieltexts zum Ausgangstext", in: Mary Snell-Hornby e.a. (red.): *Handbuch Translation*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- ŠUSTROVÁ, PETRUŠKA (2008). "Olga Krijtová", in: *Služebníci slova*. Praha: Pulchra.
- VAN BORK, G. J. e.a. (2012–2017). *Algemeen letterkundig lexicon*, in: DBNL. http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/index.php
- VAN GORP, HENDRIK (2004). "Translation and comparable transfer operations", in: *Übersetzung, Translation, Traduction. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung*. Band 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 62–68.
- VAN LEUVEN-ZWART KITTY (2010). "Een goede vertaling, wat is dat?", in: Tom Naaijken e.a. (red.): *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap*. Nijmegen: Vantilt, 225–234.
- VERSTEGEN, PETER (2010). "Vertaalcriteria en vertaalkritiek", in: Tom Naaijken e.a. (red.): *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap*. Nijmegen: Vantilt, 213–223.

MEZI PŘEKLADEM A ADAPTACÍ: KRITICKÁ ANALÝZA PŘEKLADŮ NIZOZEMSKY PSANÝCH NOVEL V ČESKÉM A NĚMECKÉM PŘEKLADE V PRVNÍ POLOVINĚ DVACÁTÉHO STOLETÍ

Tento příspěvek představuje přehled autorovy disertační práce týkající se analýzy českých a německých překladů nizozemské literatury v první polovině 20. století. Základní otázkou je, zda by tyto texty měly být nazývány „překlady“, nebo spíše „adaptace“. V první části článku jsou tyto termíny definovány. Dále příspěvek představuje dva významné české překladatele nizozemské literatury – Rudolfa Jordána Vonka a Lídu Faltovou, spolu s výběrem jejich překladů. Na závěr je prezentována případová studie českého a německého překladu Multatuliho románu *Max Havelaar* (1860).

Veronika Horáčková
Masarykova Univerzita
E-mail: 399625@mail.muni.cz

DE INVLOED VAN HET NEDERLANDS OP DE SYNTAXIS EN DE WOORDENSCHAT VAN HET JAPANS

CHRISTOPHER JOBY

ABSTRACT

The influence of Dutch on Japanese syntax and lexicon

The Netherlands traded extensively with Japan between 1609 and 1854. During this period the Dutch exported not only goods into Japan, but also books which they sold to the Japanese. In due course, Japanese interpreters and intellectuals began to translate these books into Japanese and by about 1850 they had translated around 1,000 Dutch books. This article examines the influence of the Dutch language on Japanese, resulting from the translation of these books and from language contact. This influence was twofold, syntactic and lexical. As for the former, in order to render Dutch texts into Japanese, translators introduced several features including a new relative pronoun, *tokoro no*, and a new compound word, *ni yotte*, in order to translate the Dutch word *door* ('by') in passive sentences. As concerns the latter, Japanese translators used a number of approaches in order to render new objects and ideas in Japanese. They occasionally created a new compound word from the constituent parts of a Dutch compound word. In other cases, they formed new compounds from Dutch and Japanese words and morphemes, or transcribed Dutch words in the Japanese *katakana* syllabary. This final approach was also used for loanwords which Japanese adopted as a result of language contact with Dutch, such as, for example, in the case of *kokku* (コック) from the Dutch *kok*.

Key words: Japanese; language contact; translation; Dutch loanwords; grammatical influence

1. Inleiding

Tussen 1609 en 1854 dreef Nederland veel handel met Japan, tot 1799 onder de vlag van de VOC en daarna onder die van de Nederlandse staat. In die periode voeren er meer dan 800 Nederlandse schepen naar het eiland Kyushu in het westen van Japan. Daar richtten de Nederlanders handelsposten op, tussen 1609 en 1641 in Hirado en tussen 1641 en 1854 op Dejima, een kunstmatig eilandje in de Baai van Nagasaki. Naar schatting sprak de helft van de mensen aan boord van deze schepen Nederlands als moedertaal. Het waren niet alleen zeelui maar ook hoogopgeleide administrateurs die de Nederlandse

handelsposten zouden leiden, en chirurgen, artsen en boekhouders. In het begin spraken de Japanse tolken die de Nederlanders begeleidden vooral Portugees, omdat er al sinds het midden van de zestiende eeuw Portugezen in Japan waren geweest. Maar geleidelijk aan begonnen deze tolken Nederlands te leren en vanaf het begin van de achttiende eeuw konden de Nederlanders hun moedertaal gebruiken om met hulp van de tolken met de Japanse administrateurs, machthebbers en kooplui te communiceren.

In deze periode importeerden Nederlanders niet alleen goederen, maar ook veel boeken, met name Nederlandstalige. In de loop van de achttiende en de negentiende eeuw werden duizenden boeken over verschillende wetenschappelijke onderwerpen geïmporteerd en ongeveer 1000 daarvan vanuit het Nederlands naar het Japans vertaald (Clements 2015). Deze boeken bevorderden de Japanse kennis op een aantal vakgebieden, zoals de geneeskunde, sterrenkunde en plantkunde, en daardoor oefenden ze een grote invloed uit op de Japanse samenleving.

Deze bijdrage neemt de invloed onder de loep van het Nederlands op het Japans die destijds is ontstaan door taalcontact en de vertaling van deze boeken. Deze invloed kan bekeken worden op tweeërlei gebied – de zinsbouw en de woordenschat. Om het Nederlands goed in het Japans te kunnen verwoorden moesten Japanse vertalers onder andere een betrekkelijk voornaamwoord *tokoro no* introduceren en een samenstelling *ni yotte* creëren om het Nederlandse woord *door* in passieve zinnen te kunnen vertalen.

Wat de woordenschat betreft, moesten de Japanse vertalers een aantal methodes gebruiken om nieuwe voorwerpen en ideeën in het Japans te verwoorden. Soms creëerden ze een nieuwe samenstelling die op de losse delen van Nederlandse samenstellingen gebaseerd was, soms vormden ze nieuwe samenstellingen uit Nederlandse en Japanse woorden en morfemen en soms gaven ze Nederlandse woorden in het hoekige lettergreepschrift *katakana* weer. Dit laatste gold ook voor leenwoorden die Japanners overnamen naar aanleiding van het taalcontact met het Nederlands, bijvoorbeeld *bīru* (ビール) van het Nederlands *bier*.

2. De invloed van het Nederlands op de Japanse grammatica

Ten eerste zal ik ingaan op de invloed van het Nederlands op de Japanse grammatica, met name de syntaxis. Omdat de syntaxis van het Nederlands en het Japans zo verschillend zijn, bedachten Japanse vertalers nieuwe zinsdelen en toevoegsels en namen die in gebruik om het Nederlands zo goed mogelijk in het Japans te kunnen verwoorden.

2.1 *Tokoro no*

Het eerste te noemen zinsdeel is *tokoro no* (ところの), een betrekkelijk voornaamwoord dat in adnominale bijzinnen voorkomt. Het bestaat uit twee delen, *tokoro*, dat ‘plaats’ betekent en het partikel *no*. In het Oud-Japans (tot circa 800) bestonden er geen betrekkelijke voornaamwoorden in betrekkelijke bijzinnen. Volgens Earns hebben Japanse vertalers van Nederlandse teksten dit zinsdeel overgenomen van het *kanbun* (漢文) (Earns 1993, 1996). Dat is een vorm van klassiek Chinees of *wényánwén* (文言文) dat

door hoogopgeleide Japanners werd gebruikt. In het *kanbun* is *tokoro no* een betrekkelijk voornaamwoord dat altijd naar een nominaal hoofd verwijst als lijdend voorwerp van een bijzin. We vinden een eenvoudig voorbeeld onder (1).

- (1) Hossuru tokoro no mono
 Wil dat ding
 “Het ding dat men wil hebben”

Het betrekkelijk voornaamwoord *dat* is het lijdend voorwerp van de bijzin. Geleidelijk aan begon *tokoro no* tevens andere functies over te nemen. Het eerste gebruik daarvan is te dateren in 1730, namelijk in een tekst over sterrenkunde (Earns 1996). Zie (2).¹

- (2) Kōmōjin mochi wataru tokoro no seizu
 Nederlanders binnenbrachten die sterrenkaart
 “De sterrenkaart die de Nederlanders binnenbrachten”

Dit is eigenlijk heel vroeg in de geschiedenis van het vertalen vanuit het Nederlands naar het Japans aangezien de eerste pogingen daartoe pas tegen het einde van de zeventiende eeuw werden gemaakt. In 1815 geeft de vertaler van *Oranda gohō kai* (和蘭語法解) (‘Interpretatie van Nederlandse grammatica’) zinnen met *tokoro no*, waar het betrekkelijk voornaamwoord naar een nominaal hoofd verwijst dat het onderwerp, en niet het lijdend voorwerp, van een bijzin is. Zie (3).²

- (3) Kore o setsumeisuru tokoro no bunnō o iu nari
 Dit (LV) uitlegt die grammatica (LV) verwijst naar
 “Het verwijst naar grammatica die dit uitlegt”³

Hier verwijst *tokoro no* (‘die’) naar *grammatica* en is dus onderwerp van de bijzin. Tot het einde van de Tokugawa- (of Edo-)periode (1603–1868) werd het gebruik van *tokoro no* beperkt tot Japanse vertalingen van Nederlandse teksten. Pas in de daaropvolgende Meiji-periode, vanaf 1868, werd het op een uitgebreidere manier in het Japans gebruikt (Martin 1975).

2.2 *Ni yotte*

Een andere manier waarop de Japanse grammatica werd aangepast als gevolg van het vertalen vanuit het Nederlands is het gebruik van het samengestelde achtervoegsel *ni yotte* (によつて) in passieve zinnen. Vóór de komst van de Nederlanders was het achtervoegsel *ni* に reeds in gebruik in het Japans om de agens in passieve zinnen aan te duiden. Tegen het einde van de Tokugawa-periode hebben de Japanse vertalers van Nederlandse

¹ Earns vermeldt de naam van de tekst als *Dairyaku tenmon meimokusho*, maar momenteel kan ik deze tekst niet terugvinden. *Kōmōjin* betekent letterlijk ‘roodharigen’. De Japanners beschouwden de Nederlanders dus als roodharig.

² Clements (2015) geeft het jaar 1811 voor de publicatie van *Oranda gohō kai*.

³ LV = lijdend voorwerp.

teksten de nieuwe samenstelling *ni yotte* によって gecreëerd om het Nederlandse woord *door* aan te duiden.⁴ Kinsui beweert dat vertalers *door* aanvankelijk algemeen door middel van *ni yotte* vertaalden en dat deze uitdrukking vervolgens geleidelijk ook gebruikt werd voor *door* in passieve zinnen (1997: 772).

Volgens Kinsui staat het eerste voorbeeld van een passieve zin in het Japans waarin *ni yotte* wordt gebruikt, in een Japanse vertaling van de tweede editie van *Grammatica of Nederduitsche Spraakkunst* van Matthijs Siegenbeek, die in 1822 in Leiden werd gedrukt.⁵ De Japanse vertaling die in 1856 in Tokyo werd uitgegeven, heette *Sōyaku Garammachika* (挿訳俄蘭磨智科). Voor de desbetreffende passieve zin, zie (4)

- (4) Er zijn echter eenige algemeene regelen en waarnemingen hieromtrent door kundige Taalbeoefenaars voorgesteld.

Door kundige Taalbeoefenaars voorgesteld werd in het Japans weergegeven als in (5).

(5)	takuminaru	gogakusha	ni yotte	sadame-rare-taru
	kundige	taalbeoefenaars	door	voorgesteld

In deze bijdrage blijft de hele geschiedenis van de ontwikkeling van het gebruik van *ni yotte* buiten beschouwing. Wat echter moet worden vermeld is dat hoewel het Nederlands na het begin van de Meiji-periode minder belangrijk werd in Japan, *ni yotte* in gebruik bleef om het agens in passieve zinnen in andere Europese talen in het Japans weer te geven en geleidelijk aan in het alledaagse Japans. In feite is het niet gemakkelijk om vast te stellen wanneer men in het hedendaagse Japans *ni* of *ni yotte* zou moeten gebruiken om het agens in passieve zinnen aan te duiden. Het blijkt echter dat *ni yotte* vooral wordt gebruikt in zinnen waar het hoofdwerkwoord met ‘vormen’ of ‘creëren’ te maken heeft. Vergelijk het gebruik van *ni* in (6) met dat van *ni yotte* in (7) en (8).

(6)	Sensei	wa	Jon	ni	shitsumono	o	sereta.
	Leraar	betreffende	John	door	vraag	(LV)	werd-gesteld
	“De leraar werd een vraag (door John) gesteld” (Makino en Tsutsui 2009) ⁶						

(7)	Ibento	ni yotte	rentaikan	ga	umareru.
	Evenementen	door	solidariteit	(O)	wordt-gecreëerd
	“De solidariteit wordt gecreëerd door [het opvoeren van] evenementen” (Kaiser 2013) ⁷				

(8)	Kono e	wa	Pikaso	ni yotte	kakareta.
	Dit beeld	betreffende	Picasso	door	werd-geschilderd.
	“Dit beeld werd door Picasso geschilderd” (Makino en Tsutsui 2009)				

⁴ *Ni yotte* bestaat uit twee delen, dat wil zeggen: het achterzetsel *ni* に en *yotte* (よって). *Yotte* (よって) is de conjunctieve of *-te* (て) vorm van het werkwoord *yoru* dat een aantal betekenissen heeft, waaronder ‘worden veroorzaakt door’ (Kinsui 1997).

⁵ De *Grammatica* werd tevens in Deventer en Groningen gedrukt.

⁶ Het Japanse partikel *wa* duidt het thema van de zin aan. Verder wijzen we erop dat het Japans geen lidwoorden kent.

⁷ O = onderwerp.

2.3 Andere invloeden van het Nederlands op de Japanse grammatica

Drie andere manieren waarop de Japanse grammatica werd aangepast onder de invloed van het vertalen vanuit het Nederlands, zijn het gebruik van het pseudo-koppelwerkwoord *de aru* aan het zinseinde; de ontwikkeling die leidde tot het gebruik van abstracte termen als onderwerp van een zin; en het toenemende gebruik van pseudo-voornaamwoorden.

Zoals in het geval van *tokoro no* en *ni yotte* was het gebruik van het pseudo-koppelwerkwoord *de aru* (である) tot het einde van de Tokugawa-periode vrijwel beperkt tot het vertalen vanuit het Nederlands naar het Japans.⁸ Eigenlijk komt het in de Tokugawa-periode niet zo vaak voor. Een voorbeeld uit die periode is te vinden in het *Dōyaku* of *Zūfu-haruma* (ドーフ・ハルマ), een Nederlands-Japans woordenboek waarvan de eerste versie in 1816 onder leiding van het opperhoofd op Dejima Hendrick Doeff werd voltooid. Zie (9).

- (9) Kano hito wa mada gakumon-ni iri-hana de aru
Die persoon betreffende nog wetenschappen-in beginnende is
“Hij is nog een nieuweling in de wetenschappen”

Na het einde van de Tokugawa-periode werd *de aru* op een uitgebreidere manier gebruikt (Earns 1993). Men vindt deze en de tweede ontwikkeling, dat wil zeggen het gebruik van abstracte termen als onderwerp, in een andere zin in het *Dōyaku-haruma* woordenboek: *roku jūyon-no heihōkon-wa hachi de aru*, wat *de vierkantswortel van vierenzestig is acht* of letterlijk *vierenzestig van vierkantswortel acht is* betekent (Vos 2014). Wat de tweede ontwikkeling betreft, wijzen we erop dat abstracte termen als *heihōkon* (‘vierkantswortel’) onmogelijk onderwerp van de Japanse zin konden zijn voordat het Nederlands haar invloed heeft doen gelden via de vertalingen naar het Japans.

Ten slotte beweert de Nederlandse japanoloog Vos (2014) dat het frequente gebruik van pseudo-voornaamwoorden zoals *kare* (彼) en *kanojo* (彼女) te danken is aan de interactie tussen het Nederlands en het Japans. Nu betekent *kare* *hij*, maar oorspronkelijk werd het als aanwijzend voornaamwoord gebruikt, terwijl *kanojo*, dat nu *zij* betekent, letterlijk als *die vrouw* kan worden vertaald. Hiervóór werd minder gebruik gemaakt van dergelijke voornaamwoorden, omdat Japanners het onderwerp van een werkwoord uit de context konden afleiden (Vos 2014).

Kortom, men kan stellen dat een van de gevolgen van het taalcontact tussen het Nederlands en het Japans een aantal aanpassingen van de Japanse grammatica is die tot op heden nog in gebruik zijn.

⁸ Volgens Vos (2014) komt dit pseudo-koppelwerkwoord af en toe voor tegen het einde van de Muromachi-periode (室町時代) (1336–1573), maar daarna zeer zelden tot de opkomst van de Japanse vertalingen uit het Nederlands.

3. De invloed van het Nederlands op de Japanse woordenschat

Het tweede gevolg van het taalcontact dat hier besproken zal worden, is de invloed van het Nederlands op de Japanse woordenschat. In sommige gevallen gaat het om Nederlandse woorden die door Japanstaligen zijn overgenomen, in andere gevallen hebben Japanners nieuwe samenstellingen gecreëerd.⁹ Wat hier wordt besproken, is in grote mate gebaseerd op secundaire bronnen, vooral op het werk van Vos (2014).

Vandaag de dag bevat de Japanse woordenschat zo'n 160 leenwoorden uit het Nederlands (Vos 2014). Vaak is het moeilijk vast te stellen wanneer deze woorden door het Japans zijn overgenomen. Vos beweert bijvoorbeeld dat al in 1613 het Nederlandse leenwoord *kok* in een Japanstalig document verscheen. In het Japans wordt dit uitgesproken als *kokku* (コック), omdat alle Japanse woorden op een klinker of een *-n* moeten eindigen.¹⁰ Maar het is de vraag of dit feitelijk zo is. Een probleem met Vos' bewering is dat hij geen primaire bron vermeldt om zijn claim te rechtvaardigen. Een ander probleem is dat dit heel vroeg lijkt te zijn, aangezien de Nederlanders pas in 1609 handel met Japan begonnen te drijven.

Soms leidt het niet vermelden van primaire bronnen naar een verschil van datum in de wetenschappelijke literatuur. Irwin (2011) beweert bijvoorbeeld dat het Nederlandse leenwoord *koffie*, dat als *kōhī* (コーヒー) in het Japans wordt uitgesproken, al in het jaar 1615 in Japanse bronnen verscheen. Daartegenover beweert Vos dat *kōhī* pas in 1797 voor het eerst in Japanse bronnen verscheen (Irwin 2011, Vos 2014). Geen van beiden vermeldt een bron.

Niettemin is het wel zo dat het Japans een vrij groot aantal leenwoorden uit het Nederlands heeft overgenomen. Om aan te duiden dat een Japans woord afkomstig is uit een andere taal, met uitzondering van het Chinees, wordt het normaal gesproken in het *katakana*-lettergreepschrift weergegeven. Dit verklaart waarom de meeste Nederlandse leenwoorden in het Japans in dat schrift staan genoteerd.¹¹ Hoewel we niet zeker weten wanneer *kokku* en *kōhī* voor het eerst in het Japans werden gebruikt, is het wel zo dat ze tot op de dag van vandaag in het standaard Japans worden gebruikt. Enkele andere leenwoorden zijn *biru* van het Nederlandse woord *bier*, *koruku* (コルク) en *kiruku* (キルク) van het Nederlandse woord *kurk*, en *buriki* (ブリキ) van het Nederlandse woord *blik* (Vos 2014).

In sommige gevallen is een leenwoord wel overgenomen en ingeburgerd in een Japans dialect, maar niet in het Standaardjapans terechtgekomen. Een voorbeeld daarvan is *dontaku* (ドンタク) (Vos 2014). Dit woord, dat *rustdag* betekent, komt van het Nederlandse woord *zondag*. Het wordt nog steeds gebruikt in varianten van het Japans op Kyushu, zoals die van de stad Hakata, waar men de term *Hakata dontaku* of 'Hakata dontaku festival' vindt.¹²

⁹ Voor een kort overzicht van Nederlandse leenwoorden in het Japans, zie Tanaka-Van Daalen (2000).

¹⁰ De *-n* (ん (hiragana) of ん (katakana)) wordt vaak maar niet altijd als [n] uitgesproken.

¹¹ *Kanji*, *hiragana* en *romaji* zijn andere Japanse schriften.

¹² *Hakata dontaku* wordt in *kanji* en een ander lettergreepschrift, *hiragana*, geschreven (博多どんたく). Dit betekent dat het hoogstwaarschijnlijk niet als een leenwoord wordt beschouwd. *Dontaku* wordt in andere delen van Japan gebruikt, maar met andere betekenissen. Bijvoorbeeld in Hiroshima, in het Westen van Honshu, betekent het 'dom' (Vos 2014).

Het overnemen van deze en andere Nederlandse woorden en het weergeven daarvan in *katakana* is echter niet de enige manier waarop het Nederlands de Japanse woordenschat heeft beïnvloed. Om nieuwe voorwerpen en ideeën in het Japans te verwoorden creëerden de Japanse vertalers en andere Japanstaligen nieuwe samenstellingen die gebaseerd waren op de losse onderdelen van Nederlandse samenstellingen. Deze nieuwe samenstellingen gaven ze weer in *kanji* (漢字)-karakters of ideogrammen van Chinese oorsprong.¹³

Al in de negentiende eeuw werden dergelijke Japanse samenstellingen gecreëerd om Nederlandse grammaticale termen weer te geven. Rond 1800 verscheen bijvoorbeeld *daimeishi* (代名詞) in het Japans. Dit is een bijna letterlijke vertaling van de Nederlandse term *voornaamwoord*: *dai* (代) kan *duidt op* betekenen, *mei* (名) betekent *naam* en *shi* (詞) betekent *woord*. Een tweede voorbeeld is *joshi* (助詞) dat in 1856 voor het eerst werd gebruikt. Dat komt van het Japans *jo* (助) *hulp* en *shi* (詞) *woord* en was een vertaling van de Nederlandse term *hulpwerkwoord*. In de loop van de tijd is de betekenis van *joshi* veranderd, en nu duidt het *achterzetsel* aan (Miller 1967).

Een ander soort leenwoord is de hybridevorm waarbij het ene deel van Nederlandse afkomst is en het andere van Japanse afkomst. Vos (2014) noemt 32 van dit soort leenwoorden. Een interessant voorbeeld daarvan is *Raiden-bin* (ライデン瓶) dat *Leidse fles* betekent. Het eerste deel dat in *katakana* wordt geschreven, is een verjapanste weergave van het toponiem *Leiden* en het tweede deel *bin* is het Japanse woord van Chinese of Chinees-Japanse afkomst voor 'fles' (Vos 2014). Een ander voorbeeld is het dialectische woord *handon* (半ドン), dat *halfrostdag* betekent. Het eerste deel, *han* (*kanji* 半), is het Chinees-Japans woord voor *half* en het tweede deel *don* (*katakana* ドン) is de eerste lettergreep van het net besproken *dontaku*.¹⁴

Het eerste deel van een aantal van zulke leenwoorden is *oranda*. Dit is eigenlijk een Portugese versie van het toponiem *Holland*, dat door Japanstaligen werd overgenomen en verjapanst. Het komt in de naam van een aantal soorten fruit of groenten voor om aan te duiden dat ze van Nederlandse of 'buitenlandse' afkomst zijn, bijvoorbeeld *oranda-ichi-go* (オランダいちご) (*aardbei*, Latijn: *Fragaria x ananassa*) (Vos 2014).¹⁵ *Oranda* wordt ook als voorvoegsel gebruikt bij een aantal toponiemen in Nagasaki en andere steden op Kyushu. Dit ziet men terug in het toponiem *Oranda-zaka* (オランダ坂) of *Hollandse Helling*, die zich in Nagasaki bevindt.

Andere toponiemen in het Japans zijn of deels of geheel van Nederlandse afkomst. Het Japanse woord voor Duitsland is *doitsu* (ドイツ), afkomstig van het Nederlandse woord *Duits* (Vos 2014). In Tokyo vindt men ten slotte een voorvoegsel van Nederlandse afkomst dat in een aantal toponiemen voorkomt. Een van de eerste Nederlanders in Japan was Jan Joosten van Lodensteyn (1556–1623). In 1600 kwamen hij en zijn schipgenoten aan boord van *de Liefde* in Japan aan. Ze mochten Japan echter niet verlaten. In de loop der tijd verhuisde Jan Joosten naar Tokyo en werd koopman en eveneens adviseur van de

¹³ Één *kanji* komt bijna altijd overeen met één morfeem.

¹⁴ *Handon* kan ook in *kanji* en *hiragana* worden geschreven (半どん). Normaal gesproken wordt *hiragana* niet gebruikt om woorden of morfemen van Westerse afkomst weer te geven.

¹⁵ Hier wordt het woord in *katakana* en *hiragana* geschreven, maar het kan ook in *katakana* en *kanji* worden geschreven: (オランダ苺). Zie www.tangorin.com. Geraadpleegd op 11 april 2018. Zie ook het lemma *Oranda* op deze site voor andere voorbeelden van zulke samenstellingen.

shogun. De buurt in Tokyo waar hij woonde, kreeg een verjapanste versie van zijn naam, *Yaesu* (八重洲).¹⁶ Dit ziet men vandaag nog terug in samengestelde toponiemen in en rond het Centraal Station dat zich in die buurt in Tokyo bevindt, bijvoorbeeld, *Yaesu kitaguchi* (八重洲 北口), i.e. *Yaesu Noordingang*.

3.1 Nederlandse leenwoorden in het Koreaans en het Taiwanees

Vanwege de historische betrekkingen tussen Japan en Korea is een aantal Nederlandse leenwoorden in het Japans overgenomen door het Koreaans. Vos (2014) vermeldt er 27, waarvan een interessant voorbeeld het Koreaanse woord *mesu* (메스) is, dat *scalpel* betekent.¹⁷ Dit is afkomstig van het Japanse woord *mesu* (メス), dat op zijn beurt van het Nederlandse woord *mes* komt. Een ander voorbeeld is *kabang* (가방) (*zak*) (Vos 2014).¹⁸ Dit komt van het Japanse woord *kaban*, een Nederlands leenwoord afkomstig van het verouderde Nederlandse woord *kabas*, dat *mandje* of *korfje* betekende (*Woordenboek der Nederlandsche Taal*).

Als gevolg van de Japanse bezetting van Taiwan in de periode 1890–1945 werd tevens een aantal Japanse leenwoorden overgenomen door het Taiwanees (臺灣閩南語), een variant van het Chinees. Een van deze leenwoorden is *biru*, dat, zoals hierboven vermeld, afkomstig is van het Nederlandse woord *bier*. In Standaardchinees duidt *píjiǔ* (啤酒) bier aan.

4. Conclusie

Samenvattend kan gesteld worden dat wat de grammatica betreft het duidelijk is dat het vertalen vanuit het Nederlands naar het Japans deze taal op een aantal manieren heeft beïnvloed. Het meest interessante is dat, hoewel sommige zinsdelen en toevoegsels zoals *tokoro no* en *ni yotte* in eerste instantie alleen door vertalers werden gebruikt, deze na het einde van de Tokugawa-periode ook door andere Japanstaligen werden gehanteerd en tot op heden intrinsieke delen van de Japanse zinsbouw vormen.

Wat de leenwoorden betreft, is het duidelijk dat er door taalcontact tussen het Nederlands en het Japans veel Nederlandse leenwoorden in het Japans in gebruik zijn. Aan de ene kant maken sommige leenwoorden deel uit van de woordenschat van de standaardtaal, maar aan de andere kant zijn sommige leenwoorden alleen in dialecten terug te vinden. Het feit dat Irwin (2011) en Vos (2014) hun primaire bronnen niet vermelden, betekent dat we er vooralsnog niet zeker van kunnen zijn wanneer Japanstaligen Nederlandse leenwoorden voor het eerst zijn gaan gebruiken. Overigens is er tot nu toe weinig geschreven over de inburgering van Nederlandse leenwoorden in het Japans. Er is dus nog enig onderzoek over dit onderwerp te doen.

¹⁶ *Yaesu* komt van *Yayosu*, een verjapanste versie van Jan Joosten.

¹⁷ Ho-Min Sohn (1999) telt 65 Nederlandse leenwoorden in het Koreaans.

¹⁸ Het Japanse woord *kaban* wordt met de *kanji* (鞆) geschreven.

BIBLIOGRAFIE

- CLEMENTS, REBEKAH (2015). *A Cultural History of Translation in Early Modern Japan*. Cambridge: CUP.
- EARNES, FUMIKO (1996). "Dutch Influence on the Japanese language at the syntactic level", in: *Asian Culture* 24.1, 64–71.
- EARNES, FUMIKO (1993). *Language Adaptation: European language influence on Japanese syntax*. Ann Arbor, MI: UMI.
- IRWIN, MARK (2011). *Loanwords in Japanese*. Amsterdam: John Benjamins.
- KAISER, STEFAN e.a. (2013). *Japanese: A Comprehensive Grammar*. Tweede editie. Londen: Routledge.
- KINSUI, SATOSHI (1997). "The Influence of Translation on the Historical Development of the Japanese Passive Construction", in: *Journal of Pragmatics*, 28, 6, 759–779.
- MAKINO SEIICHI & MICHIO TSUTSUI (2009). *A Dictionary of Basic Japanese Grammar*. Tokyo: The Japan Times.
- MARTIN, SAMUEL (1975). *A Reference Grammar of Japanese*. Londen: Yale University Press.
- MILLER, ROY (1967). *The Japanese Language*. Londen: University of Chicago Press.
- SOHN, HO-MIN (1999). *The Korean Language*. Cambridge: CUP.
- TANAKA-VAN DAALEN, ISABEL (2000). "Dutch Words and Expressions in Japanese", in: Leonard Blussé e.a. (red.), *Bridging the Divide: 400 Years The Netherlands-Japan*. Leiden: Hotei Publishing, 129.
- VOS, FRITS (2014). "Dutch Influences on the Japanese Language (With an Appendix on Dutch Words in Korean)", *East Asian History* 39, 153–180.

VLIV NIZOZEMŠTINY NA JAPONSKOU SYNTAX A LEXIKUM

Mezi lety 1609 a 1854 obchodovalo Nizozemsko intenzivně s Japonskem. Během tohoto období dováželi Nizozemci do Japonska nejen zboží, ale prodávali Japoncům i knihy. Japonští tlumočníci a intelektuálové začali tyto knihy překládat do japonštiny a kolem roku 1850 bylo přeloženo již kolem tisíce nizozemských knih. Příspěvek zkoumá vliv nizozemského jazyka na japonštinu, který vyplývá z překladu těchto knih a z jazykového kontaktu. Vliv byl dvojitý, syntaktický a lexikální. Aby překladatelé mohli překládat nizozemské texty do japonštiny, museli zavést několik neologismů, včetně nového relativního zájmena, *tokoro no*, či nové složeniny *ni jotte*, jež v pasivních větách supluje nizozemskou předložku *door* („skrže“). To je dokladem syntaktického vlivu. Pokud jde o lexikální vlivy, používali překladatelé k uvedení nových objektů a pojmů do japonštiny řadu přístupů. Někdy vytvořili novou složeninu ze složek nizozemského složeného slova. V jiných případech vytvořili nové složeniny z nizozemských a japonských slov a morfémů, nebo přepisovali nizozemská slova do japonské *katakana* syllabary. Tento přístup byl aplikován na výpůjčky, které Japonci přijali v důsledku jazykového kontaktu s nizozemštinou, jako například v případě slova *kokku* (コック) z nizozemského *kok* (kuchař).

Christopher Joby
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
E-mail: christopherjoby@gmail.com

**PATRONEN IN OMISSIE EN SUBSTITUTIE
VAN LIDWOORDEN IN DE TSJECHISCHE
VT-VERWERVING VAN HET NEDERLANDS**

MARKÉTA KLUKOVÁ

ABSTRACT**Patterns in omission and substitution of articles in Czech foreign language acquisition of Dutch**

This paper examines patterns in omission and substitution of articles in Dutch by Czech FL learners. Why do some learners from L1 backgrounds without articles show persistent variability in their article production? Firstly, the paper briefly refers to recent research on L2 and FL language acquisition of articles. Furthermore, article use in Dutch and Czech is described, focusing on definiteness. Finally, a comparative analysis of the determined language tools is carried out in order to compile a hypothesis with regard to the patterns of incorrect article use by Czech FL learners of Dutch. Following Hawkins (2004) and Trenkic (2009), it is argued that the FL learners primarily focus on the semantics of articles instead of taking into account the morpho-syntactic function of this category. This misanalysis potentially leads to omission and substitution errors in the FL article production.

Key words: article; acquisition; definiteness; specificity; Dutch; Czech; transfer; omission; substitution

1. Inleiding

Uit onderzoek blijkt dat het lidwoordgebruik in de verwerving van een tweede taal (T2) of een vreemde taal (VT) een persistente variabiliteit vertoont op alle beheersings-niveaus (Wethlij 1999; Cornips & Hulk 2008; Trenkic 2009). Dit fenomeen wordt in nog sterkere mate geobserveerd bij leerders met een moedertaal (T1) zonder lidwoorden (Ionin e.a. 2004, Trenkic 2007, Pimingsdorfer 2010). Een belangrijke vraag is welke patronen er voorkomen in de lidwoordproductie van Tsjechische VT-leerders Nederlands ten opzichte van bepaaldheid.¹

Teneinde de patronen in omissie en substitutie van lidwoorden in de Tsjechische VT-verwerving van het Nederlands te kunnen onderzoeken, wordt in deze bijdrage eerst

¹ Het foutieve lidwoordgebruik gekoppeld aan het genus en de telbaarheid wordt in deze bijdrage buiten beschouwing gelaten.

een beknopt overzicht gepresenteerd van recent onderzoek naar T2- en VT-verwerving van lidwoorden. In de tweede plaats wordt de markering van (on)bepaaldheid in kaart gebracht in zowel het Nederlands als het Tsjechisch. Ten slotte wordt er gekeken naar voornoemde patronen in omissie en substitutie en worden er enkele hypotheses geformuleerd met betrekking tot de Tsjechische leerders van het Nederlands als vreemde taal.

2. Onderzoek naar T2- en VT-verwerving van lidwoordgebruik

De verwerving van lidwoordgebruik trekt de aandacht van toegepaste taalwetenschappers, aangezien het een complex taalfenomeen betreft dat vaak een struikelblok vormt bij zowel T2- en VT-leerders, als T1-sprekers (Wethlij 1999; Sharma 2005; Rozendaal & Baker 2006, 2008; Trenkic 2008).

De fundamentele dichotomie van het mentalistische en behavioristische onderzoek naar T2- en VT-verwerving wordt weerspiegeld in de studies naar de verwerving van lidwoordgebruik. Onder de mentalistische theorieën die op het generativisme berusten, valt de *Fluctuation Hypothesis* van Ionin (2003, 2004). Haar hypothese stelt dat:

“[...] errors in L2-data stem from the learners fluctuating between two or more parameter settings, some of which are not appropriate for the target language.” (Ionin et al. 2004: 20)

Ionin gaat ervan uit dat er tijdens het T2-lidwoordgebruik een beroep wordt gedaan op de *Universal Grammar* (UG) van Chomsky. Lidwoorden worden ingedeeld op basis van de zogenaamde *Article Choice Parameter*. Deze parameter wordt volgens Ionin door T2-leerders toegepast om een correct lidwoordonderscheid te kunnen maken tijdens de fluctuatie tussen bepaaldheid en specificiteit. Ionin, Zubizarreta & Maldonado (2008) deden tevens onderzoek naar het lidwoordgebruik in het Engels door Russische leerders. Zij concludeerden dat Russische T2-leerders directe toegang hebben tot de semantische universalia van de UG waardoor specificiteit invloed uitoefent op hun lidwoordgebruik. Bovendien werd geconstateerd dat het T2-lidwoordgebruik afhangt van de taalvaardigheid. Hoe hoger het taalvaardigheidsniveau, hoe minder foutief het lidwoordgebruik blijkt te zijn.

De behavioristische benadering daarentegen neemt de rol van T1-gewoontes als uitgangspunt. De T2- en VT-verwerving wordt positief of negatief beïnvloed door de reeds verworven T1-structuren. Deze interactie wordt *transfer* genoemd, waarbij negatieve transfer (*interferentie*) zich uit in de vorm van een fout in de te leren taal. In recent onderzoek wordt steeds vaker uitgegaan van transfer (Trenkic 2007, Hiligsmann e.a. 2008, Pimingsdorfer 2010). Tot de taalwetenschappers die voor transfer pleiten, behoort ook Trenkic (2002, 2007, 2008, 2009). Zij veronderstelt dat de moeilijkheden in het lidwoordgebruik waarmee T2-leerders met een T1 zonder lidwoorden geconfronteerd worden, worden veroorzaakt door de primaire morfosyntactische functie van lidwoorden (cf. Hawkins 2004). T2-leerders met een T1 zonder lidwoorden maken namelijk gebruik van andere taalmiddelen om (on)bepaaldheid en (niet-)specificiteit uit te drukken. Trenkic (2009: 123) argumenteert tevens dat T2-leerders niet in staat zijn om syntactische determinatoren te herkennen, aangezien zij hoofdzakelijk op de semantiek van lidwoorden focussen:

“Their [determiners’] primary function is to express of certain meanings, not to grammatically signal that a noun is coming, and in that particular sense languages without articles can be said not to have the syntactic category determiner.”

Als gevolg daarvan worden conform de *Syntactic Misanalysis Account* van Trenkic (2007, 2009) lidwoorden incorrect geanalyseerd als *procedural adjectives*.

Pimingsdorfer (2010) onderzocht het lidwoordgebruik in het Duits van Tsjechische leerders en concludeerde dat de meest voorkomende fouten omissiefouten waren wat:

“[...] hauptsächlich mit unterschiedlichen Vermeidungsstrategien (auch mit versuchter Vermeidung von Kasus- und insb. Genus-Fehlern) sowie mit auf die komplexe Divergenz zwischen L1 und L2 zurückzuführenden Interferenzproblemen (negativer interlingualer Transfer) erklärt werden kann.” (Pimingsdorfer 2010: 147)

De studie van Kluková (2016) is eveneens op transfer gebaseerd. Met het oog op de interferentie werd een kleinschalige foutenanalyse uitgevoerd van schriftelijke taaluitingen van Tsjechische eerstejaars studenten Nederlands.² De meest voorkomende fout bleek de eliminatie van een lidwoord te zijn. De omissiefouten maakten 70,7% uit van alle vastgestelde fouten (zie Figuur 1).

Figuur 1: Verdeling van fouten

	omissiefouten	bepaaldheid en specificiteit	genusonderscheid	andere fouten ¹	totaal
aantal NP's	58	9	8	7	82
%	70,7%	10,9%	9,8%	8,6%	100%

Verder werd vastgesteld dat lidwoorden voornamelijk werden weggelaten in de [-bepaald] conditie, namelijk in 79,3% van alle omissiefouten (Kluková 2016). Zie (1) en (2).

- (1) Het is [een] goed idee.
 (2) Ik wil bij je logeren, je hebt [een] groot huis.

3. Bepaaldheid

Om een verhaal coherent te houden moeten er systematische verwijzingen naar referenten worden gemaakt met behulp van verschillende taalmiddelen. De manier waarop een spreker verwijst, hangt af van het type informatie dat hij wil meedelen en van de mate waarin de spreker en de hoorder het kennisgeheel in het discours delen (Rozendaal & Baker 2006). De ‘nominale (on)bepaaldheid’ betreft de identificeerbaarheid van de referent voor de hoorder. De referent is bepaald indien de spreker de referent als uniek

² De foutenanalyse was gebaseerd op een corpus van 20 schriftelijke taken. Gezien het beperkte corpus kunnen de resultaten niet als statistisch significant worden beschouwd.

en identificeerbaar beschouwt voor de hoorder. Bij introductie van een nieuwe referent is er sprake van een onbepaalde referent. De categorie ‘(niet-)specificiteit’ indiceert of de referent identificeerbaar is voor de spreker zelf (Hengeveld & Mackenzie 2008).

Bepaaldheid kan volgens Krámský (1972) op drie manieren tot uitdrukking komen: ten eerste door syntactisch onafhankelijke woorden, zoals de lidwoorden in het Nederlands, ten tweede door affixen die met de nominale constituent (NP) zijn verbonden, zoals in het Bulgaars, en ten slotte door de (syntactische) context van de NP, zoals in het Tsjechisch.

3.1 Bepaaldheid in het Nederlands

Zoals reeds vermeld, wordt bepaaldheid in het Nederlands geuit door middel van het lidwoordgebruik. Lidwoorden behoren binnen de NP tot de categorie ‘determinatoren’.

Determinatoren worden ook identificerende bepalingen genoemd, aangezien ze de relatie aangeven tussen de kern van de nominale constituent en de referent. Zoals numeralia en pronomina komen lidwoorden niet predicatief voor en kunnen ze niet asyndetisch worden gebruikt met andere determinatoren (Van de Velde 2009: 40).

De distributie van de Nederlandse lidwoorden is afhankelijk van het genus, het getal, de telbaarheid, de bepaaldheid en de specificiteit van het nomen. De bepaalde lidwoorden *de* en *het* leiden een bepaalde NP in, terwijl het onbepaalde lidwoord *een* en het *nul-lidwoord* ($\emptyset$) een onbepaalde constituent introduceren. Zie (3) en (4).³

(3) Zag je *de* man die daar liep?

(4) Ik heb *een* interessant boek gelezen.

Naast de (on)bepaaldheid speelt verder ook (niet-)specificiteit een rol in het lidwoordgebruik in het Nederlands. Deze categorie verwijst zoals gezegd naar de identificeerbaarheid van de referent voor de spreker. In (4) is de referent [-bepaald], maar wel identificeerbaar voor de spreker, dus [+specifiek]. Aantonen dat (on)bepaaldheid specifiek of niet-specifiek is, kan los van de context zeer lastig zijn. In de vakliteratuur worden daarom de *grammaticale* en *semantische/pragmatische specificiteit* onderscheiden (Lyons 1999, Hengeveld & Mackenzie 2008, Trenkic 2009). Vanuit een grammaticaal oogpunt (los van de context) zijn de NP's in (5) en (6) onbepaald en niet-specifiek, maar uit de context blijkt vervolgens dat de identificeerbaarheid van de referent voor de spreker verschilt. Zie (5) en (6).

(5) Ik ga morgen een trui kopen. Het maakt me niet uit welke kleur zij zal hebben.
[-bepaald] [-specifiek]

(6) Ik ga morgen een trui kopen. Het maakt me niet uit dat die te duur is.
[-bepaald] [+specifiek]

Zie figuur 2 voor een samenvatting.

³ Naast de bepaalde en onbepaalde NP's introduceren de Nederlandse lidwoorden ook categoriale en generieke NP's. Deze twee soorten blijven in deze bijdrage echter buiten beschouwing.

Figuur 2: Indeling van de Nederlandse lidwoorden op basis van bepaaldheid

	enkelvoud		meervoud	
	[+bepaald]	[-bepaald]	[+bepaald]	[-bepaald]
[+specifiek]	de / het	een	de	Ø
[-specifiek]				

3.2 Bepaaldheid in het Tsjechisch

De Tsjechische taal is een sterk flecterende taal die, even als de meeste Slavische talen, geen lidwoorden bezit (cf. Comrie & Corbett 2002). Dankzij een rijk casussysteem zijn de zinsdelen goed identificeerbaar waardoor de woordvolgorde in het Tsjechisch nogal vrij is (Hlavsa 1972, Daneš e.a. 1987, Grepl e.a. 1995). Hoewel de verbuiging van de nomina niet de enige structurele oorzaak is van de afwezigheid van lidwoorden, is er typologisch wel sprake van contingentie tussen lidwoorden en het casusparadigma. Terwijl de Slavische talen meestal beschikken over een casussysteem met gemiddeld zeven naamvallen, zijn het Bulgaars en het Macedonisch nominaal verarmd (alleen nominatief en accusatief). Deze twee talen zijn ook de enige Slavische standaardtalen die een bepaald lidwoord gebruiken (Trenkic 2009).⁴

In het Tsjechisch vloeien de categorieën (on)bepaaldheid en (niet-)specificiteit voort uit de context. Door de vrijere woordvolgorde kan de (on)bepaaldheid in het Tsjechisch worden geuit op basis van van het *thema-rhema-principe* (Daneš e.a. 1987) dat kan worden vergeleken met het Nederlandse *links-rechts-principe* (Haeseryn e.a. 1997). Dit principe houdt in dat de informatieve waarde van de zinsdelen stijgt van links naar rechts. Hierdoor wordt het thema meestal als bepaald beschouwd en het rhema, waarin nieuwe informatie wordt geïntroduceerd, vaak als onbepaald. Prototypische voorbeelden illustreren dat de referentiële relaties in het Tsjechisch worden uitgedrukt door middel van volgorde (Karlík e.a. 2002). Zie (7) en (8).⁵

(7) *Chlapec* odnesl dřevo do kůlny. *De jongen* bracht hout naar de schuur.

(8) Do kůlny odnesl dřevo *chlapec*. Naar de schuur werd hout gebracht door *de/een jongen*.

Het subject in (7) is thematisch en de referentie kan alleen bepaald en specifiek zijn, terwijl de NP *chlapec* in (8) rhematisch is en de referentie zowel bepaald ('de jongen') als onbepaald ('een jongen') kan zijn, afhankelijk van de context (Karlík e.a. 2002).

Om de identificeerbaarheid van de referent te benadrukken kan de Tsjechische spreker facultatief gebruik maken van demonstratieve of onbepaalde pronomina. Voor de markering van bepaaldheid kunnen de demonstratieve pronomina *ten* en *tento* worden

⁴ In het Bulgaars en het Macedonisch worden bepaalde lidwoorden gepostponeerd als suffix bij het eerste woord van de NP. Naast deze twee talen kan bepaaldheid met behulp van lidwoorden ook gemarkeerd worden in sommige Noord-Russische dialecten (Weiss 2010).

⁵ De woordvolgorde kan ook in het Nederlands een rol spelen met betrekking tot het onderscheiden van bepaaldheid en specificiteit. Vergelijk de volgende voorbeelden met het oog op de positie van het subject: *er belt elke dag een jongen aan* [-bepaald] [-specifiek] en *er belt een jongen elke dag aan* [-bepaald] [+specifiek].

gebruikt, zie (9), en voor de markering van onbepaaldheid het onbepaalde pronomen *nějaký* en het numerale *jeden*, zie (10).⁶

(9) Našla jsi *ten* článek?

Heb je *het* artikel gevonden?

(10) Staví se tam *nějaké* nové domy. Er worden Ø nieuwe huizen gebouwd.

Hoewel het Tsjechisch geen lidwoorden kent, bestaat er een tendens tot grammaticalisering van enkele taalelementen die lidwoordfuncties lijken te bekleden (Mathesius 1926, Dobiáš 2006, Konvička 2017). Dobiáš (2006) signaleert in de spreektaal een overmatig gebruik van het demonstratieve pronomen *ten*, het onbepaalde pronomen *nějaký* en het numerale *jeden* die in de functie van bepaalde en onbepaalde lidwoorden optreden. Deze taalmiddelen worden in deze functies onbeklemtoond uitgesproken. Er wordt echter benadrukt dat dit fenomeen voorlopig uitsluitend in de spreektaal waar te nemen is. Deze taalelementen zouden in de schrijftaal als redundant worden beschouwd.

4. Patronen in omissie en substitutie van lidwoorden

In de vakliteratuur zijn er meerdere studies die laten zien dat T2- en VT-leerders met een T1 zonder lidwoorden, vaak lidwoorden weglaten en substitueren conform bepaalde systematische patronen. Een van die patronen is bijvoorbeeld dat er meer omissiefouten in een NP gemodificeerd door een adjectief voorkomen dan in een simpele niet-gemodificeerde constituent (Trenkic 2002, 2007, Sharma 2005). Verder worden lidwoorden frequenter weggelaten voor nomina in thema-posities dan in rhema-posities en tevens als T2- en VT-leerders naar een meer saillante referent verwijzen (Trenkic 2009). Er worden ten slotte meer substitutiefouten gemaakt in de [+bepaald][-specifiek] en [-bepaald][+specifiek] condities, aangezien de T2- en VT-leerders worden beïnvloed door specificiteit (Ionin et al. 2004).⁷

4.1 Patronen in omissie en substitutie in het Nederlands

Op basis van het eerder beschreven theoretisch kader kunnen we aannemen dat T1 een aanzienlijke rol speelt in de VT-verwerving van lidwoorden. Aangezien we de lidwoordproductie van Tsjechische leerders Nederlands onder de loep nemen, is er sprake van het lidwoordsysteem van een Germaanse taal dat verworven wordt door leerders met een Slavische T1 zonder lidwoorden. Rekening houdend met de sterk uiteenlopende

⁶ De beschreven taalmiddelen om (on)bepaaldheid uit te drukken worden in het Tsjechisch gereflecteerd. De vorm van de pronomina en de numeralia hangt af van het genus en het getal van de kern van de NP, bijvoorbeeld *ten muž* (de man), *ta žena* (de vrouw), *to dítě* (het kind), *ti lidé* (de mensen); *nějaký/jeden muž* (een man), *nějaká/jedna žena* (een vrouw), *nějaké/jedno dítě* (een kind), *nějací lidé* (Ø mensen).

⁷ Ionin e.a. (2004) onderscheiden vier verschillende combinaties van bepaaldheid en specificiteit in het Engels, namelijk [+bepaald][+specifiek], [+bepaald][-specifiek], [-bepaald][+specifiek] en [-bepaald][-specifiek]. Beweren dat bepaaldheid ook niet-specifiek kan zijn, lijkt echter (los van de context) aanvechtbaar, aangezien het bepaalde lidwoord altijd verwijst naar een specifieke entiteit of categorie (cf. Broekhuis & Den Dikken 2012).

markering van (on)bepaaldheid in het Nederlands en het Tsjechisch kunnen we in de lidwoordproductie omissie- en substitutiefouten verwachten die worden beïnvloed door negatieve transfer. Terwijl de bepaaldheid in het Nederlands met behulp van lidwoorden wordt gemarkeerd, komt de bepaaldheid in het Tsjechisch, zoals gezegd, tot uitdrukking door middel van de volgorde en een facultatief gebruik van demonstratieve en onbepaalde pronomina of numeralia.

Ons baserend op Trenkic (2002, 2007, 2009) en Hawkins (2004) veronderstellen we dat de meeste omissie- en substitutiefouten in het lidwoordgebruik van VT-leerders met een T1 die geen lidwoorden onderscheidt, kunnen worden veroorzaakt door de elementaire morfosyntactische functie van lidwoorden die door de VT-leerders wordt gemisinterpreteerd. De VT-leerders focussen vermoedelijk primair op de semantiek van lidwoorden in plaats van de structurele en procedurele functie van lidwoorden in aanmerking te nemen. Gezien het feit dat de (on)bepaaldheid in het Tsjechisch duidelijk is uit het discours, bestaat er een gebrek aan syntactische determinatoren om deze categorie te markeren. De VT-leerders zien de lidwoorden als pragmatisch overbodig, omdat ze veronderstellen dat de referent al wel identificeerbaar is voor de hoorder. De focus van de VT-leerders op de betekenis van lidwoorden zorgt daarom voor verwarring. Hoe semantisch transparanter het te leren grammaticale verschijnsel namelijk is, hoe gemakkelijker het blijkt te zijn om het onder de knie te krijgen (cf. Trenkic 2009, Pimingsdorfer 2010).

Verder kan worden vermoed dat de meeste omissiefouten (op een lager taalbeheersingsniveau) worden gemaakt in de [-bepaald] conditie (cf. Pimingsdorfer 2010, Kluková 2016). Omissiefouten kunnen worden veroorzaakt door de T1-gewoonte van de Tsjechische VT-leerders geen syntactische taalmiddelen te gebruiken om een nieuwe NP in te leiden. Zie (11).

- (11) Mijn zus heeft een huis gebouwd. Má sestra postavila dům.

Ten slotte kunnen de VT-leerders veel substitutiefouten maken in de [+bepaald][-specifiek] en [-bepaald][+specifiek] condities. Dezer ontstaan mogelijk doordat specificiteit op grond van een pragmatische interpretatie voortvloeit uit de context. Zie (12) en (13).

- (12) Ik wil de eigenaar van deze auto zien. Het maakt niet uit wie dat is.
Chci vidět majitele tohoto auta. Je jedno, kdo to je.

- (13) Mijn man heeft gisteren een vriendin bezocht. Zij heet Petra en is heel lief.
Můj muž včera navštívil jednu přítelkyni. Jmenuje se Petra a je velmi milá.⁸

⁸ Interessant is dat het gebruik van het numerale *jeden* in het Tsjechische voorbeeld verplicht is om aan te geven dat de spreker de referent wel identificeert. Het gebruik van het onbepaalde pronomen *nějakou* zou namelijk markeren dat de referent niet identificeerbaar is voor de spreker.

5. Conclusie

Uitgaande van recent onderzoek naar de T2- en VT-verwerving van lidwoordgebruik en de geschetste taalmiddelen om (on)bepaaldheid te uiten in zowel het Nederlands als het Tsjechisch wordt in deze bijdrage een hypothese geformuleerd met betrekking tot de patronen in omissie- en substitutiefouten in het lidwoordgebruik door Tsjechische VT-leerders Nederlands.

De hypothese stelt dat de lidwoordverwerving van Tsjechische VT-leerders Nederlands wordt beïnvloed door negatieve transfer van de reeds aangeleerde T1-structuren. De manier waarop de categorie (on)bepaaldheid in beide talen wordt gemarkeerd, wijkt namelijk sterk af. Terwijl in het Nederlands lidwoorden worden ingedeeld op basis van bepaaldheid, wordt in het Tsjechisch vooral het thema-rhema-principe toegepast. Het gebruik van andere taalmiddelen om (on)bepaaldheid te markeren en het gebrek aan puur syntactische determinatoren draagt ertoe bij dat de Tsjechische leerders zich primair op de semantiek van lidwoorden richten in plaats van op de morfosyntactische functie van dit grammaticale verschijnsel. Verder formuleren we het vermoeden dat Tsjechische VT-leerders meer omissiefouten maken in de [-bepaald] conditie. Dat kan worden verklaard door de tendens van de leerders om lidwoorden als redundant te beschouwen als zij een nieuwe NP introduceren. In verband met substitutiefouten kan de invloed van specificiteit worden verwacht in de context waarin bepaaldheid en specificiteit fluctueren.

In verder onderzoek zal de hypothese worden getoetst door middel van een foutenanalyse. Tevens kan aandacht worden besteed aan de verwerving van het verband tussen de vorm en de betekenis van lidwoorden en eventuele didactische implicaties.

BIBLIOGRAFIE

- BROEKHUIS, HANS & MARCEL DEN DIKKEN (2012). *Syntax of Dutch. Nouns and Nouns Phrases Volume 2*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- COMRIE, BERNARD & GREVILLE CORBETT (2002). *The Slavonic Languages*. London/New York: Routledge.
- CORNIPS, LEA & AAFKE HULK (2008). "Factors of success and failure in the acquisition of grammatical gender in Dutch", in: *Second Language Research* 24, 3, 267–296.
- DANEŠ, FRANTIŠEK (1987). *Mluvnice češtiny*. Praha: Academia.
- DOBIÁŠ, DANIEL (2006). *Posuny ve vyjadřování kategorie určenosti v současné spisovné a nespisovné češtině*. Masterscriptie. Praha: Univerzita Karlova.
- GREPL, MIROSLAV (1995). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HAESERYN, WALTER e.a. (1997). *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn.
- HAWKINS, JOHN (2004). *Efficiency and complexity in grammars*. Oxford: Oxford University Press.
- HENGEVELD, KEES. & JOHN MACKENZIE (2008). *Functional Discourse Grammar. A typologically-based theory of language structure*. Oxford: Oxford University Press.
- HILIGSMANN, PHILIPPE e.a. (2008). "Praktijkgerelateerd contrastief onderzoek naar vreemde-taalverwerving", in: *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen* 80, 19–28.
- HLAVSA, ZDENĚK (1972). "K protikladu určenosti v češtině", in: *Slovo a slovesnost* 33, 3, 199–203.
- IONIN, TANIA (2003). *Article semantics in L2 acquisition*. Massachusetts: MIT working papers in linguistics.

- IONIN, TANIA e.a. (2004). "Article semantics in L2 acquisition: the role of specificity", in: *Language Acquisition* 1, 2, 3–69.
- IONIN, TANIA e.a. (2009). "Acquisition of article semantics by child and adult L2-English learners", in: *Bilingualism: Language and Cognition* 12, 3, 337–361.
- KARLÍK, PETR e.a. (2002). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KLUKOVÁ, MARKÉTA (2016). "Lidwoorden op z'n Tsjechisch: Problematisch lidwoordgebruik van volwassen Tsjechische leerders Nederlands", in: *Roczniki Humanistyczne* 64, 5, 47–62.
- KONVIČKA, MARTIN (2017). *De opkomst van de Nederlandse grammatica*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 122–127.
- KRÁMSKÝ, JIŘÍ (1972). *The article and the concept of definiteness*. Den Haag: Mouton.
- LYONS, CHRISTOPHER (1999). *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MATHESIUS, VILÉM (1926). "Přívlastkové ten, ta, to v hovorové češtině", in: *Naše řeč* 10, 2, 39–41.
- PIMINGSDORFER, THOMAS (2010). *Untersuchungen zur Didaktik des Gebrauchs von definitem, indefinitem sowie Null-Artikel im Deutschen für Lernende und Lehrende mit artikellosen Erstsprachen*. Wien: Univesität Wien.
- ROZENDAAL, MARGOT & ANNE BAKER (2006). "Oeh, dat is een koekje": De verwerving van de referentiële functies van lidwoorden en pronomina", in: *Toegepaste taalwetenschap in artikelen* 75, 1, 29–39.
- ROZENDAAL, MARGOT & ANNE BAKER (2008). "A cross-linguistic investigation of the acquisition the pragmatics of indefinite and definite reference in two-year-olds", in: *Journal of Child Language* 35, 773–807.
- SHARMA, DEVYANI (2005). "Language transfer and discourse universals in Indian English article use", In: *Studies in Second Language Acquisition* 27, 535–566.
- TRENNIC, DANIJELA (2002). "Form-meaning connections in the acquisition of English articles", in: S. Foster-Cohen e.a. (red.), *EUROSLA Yearbook*, vol. 2, Amsterdam: John Benjamins, 115–133.
- TRENNIC, DANIJELA (2007). "Variability in L2 article production: Beyond the representational deficit vs. Processing constraints debate", in: *Second Language Research* 23, 3, 189–327.
- TRENNIC, DANIJELA (2008). "The representation of English articles in second language grammars: Determiners or adjectives?", in: *Bilingualism: Language and Cognition* 11, 1, 1–18.
- TRENNIC, DANIJELA (2009). "Accounting for patterns of article omissions and substitutions in second language production", in: Maria Pilar García del Mayo e.a. (red.). *Second language acquisition of articles: empirical findings and theoretical implications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 115–143.
- UNGERMANNOVÁ, EVA (2015). *De verwerving van het lidwoord door Tsjechische leerders van het Nederlands als vreemde taal*. Praha: Univerzita Karlova.
- VAN DE VELDE, FREEK (2009). *De nominale constituent. Structuur en geschiedenis*. Leuven: Universitaire Pers.
- WEISS, DANIEL (2010). "Osteuropa als eurolinguistisches Areal", in: Uwe Hinrichs (red.): *Handbuch der Eurolinguistik*. Wiesbaden: Harrassowitz, 435–457.
- WETHLIJ, ALEX (1999). "Het lidwoord: een onderschatten categorie in het onderwijs van het Nederlands aan anderstaligen", in: Siegfried Theissen & Philippe Hilgsmann (red.): *Morfologiedagen 1997: handelingen van het colloquium aan de Universiteit de Liège op 23 en 24 september 1997*. Liège: Université de Liège, 71–86.

TENDENCE PŘI OMISI A SUBSTITUCI ČLENŮ V ČESKÉ AKVIZICI NIZOZEMŠTINY JAKO CIZÍHO JAZYKA

Tento článek zkoumá tendence při omisi a substituci členů v nizozemštině českými studenty nizozemského jazyka. Z jakého důvodu vykazují někteří studenti s mateřským jazykem bez členů trvalou variabilitu v použití členů v cizím jazyce? Příspěvek nejdříve stručně odkazuje na současný výzkum akvizice druhého a cizího jazyka. Dále popisuje použití členů v nizozemštině a češtině z hlediska určitosti.

Nakonec je provedena kontrastivní analýza jazykových prostředků určitosti za účelem sestavení hypotézy týkající se tendencí nesprávného použití členů českými studenty nizozemštiny jako cizího jazyka. S odkazem na Hawkinse (2004) a Trenkicovou (2009) lze předpokládat, že se studenti jazyka primárně soustředí na sémantiku členů místo zohlednění morfosyntaktické funkce dané gramatické kategorie. Tato nesprávná analýza vede potenciálně k chybné omisi či substituci v produkci členů v cizím jazyce.

Markéta Kluková
Univerzita Palackého
E-mail: marketa.klukova@gmail.com

**PRINS OF BOSWACHTER?
INTERPRETATIE VAN SUBJECTANAFOREN
IN HET NEDERLANDS ALS TWEDE TAAL¹**

MICHAL KOŘENÁŘ

ABSTRACT**Prince or forester? An interpretation of subject anaphors in Dutch as a second language**

This study aims to investigate offline processing of subject anaphora in Dutch. An important parameter in this study is the difference between pro drop and non-pro drop languages. An experiment has been run to investigate whether 27 Czechs that speak Dutch as a second language are able to interpret the referent belonging to a subject anaphora as well as 27 native Dutch speakers. These anaphors occurred in short Dutch stories with or without a topic shift, a cognitively demanding process where anaphors point to different referents in the story. One can expect this to lead to misinterpretation, especially in the case of groups of language users, whose cognitive capacities are already somehow compromised, such as the elderly or non-native speakers of a language. For the purposes of hierarchisation of subject anaphors, the Givenness Hierarchy has been used. To be able to determine the type of anaphora, the algorithm derived from the Centering Theory has been used. The study shows that Czechs fail to interpret the right referent of subject anaphora in the stories without the topic shift significantly more than the native Dutch control group. This can be explained by the interference between pro drop and non-pro drop languages. A pronoun signals a topic shift in Czech, while in Dutch, pronouns express topic continuity. Czechs often also incorrectly interpret the anaphora in the stories with a topic shift, although here the difference with the control group was not significant. This could be explained by the low number of parameters which have been considered during the experimental design.

Key words: subject anaphora; L2 acquisition; interference; pro drop; non-pro drop; Dutch; Czech

¹ This research has been conducted within the project “Podpora vědeckého výzkumu studentů doktorandů v oblasti obecné lingvistiky, srovnávací jazykovědy a fonetiky na FF UK v roce 2015”, within the subproject “‘Waar heb je het over?’ Užívání referenčních výrazů českými rodilými mluvčími v L2-nizozemštině” at the Faculty of Arts, Charles University. This has been made possible by the financial support from *Specific Academic Research in the year 2015*.

1. Inleiding

Een van de meest opvallende eigenschappen van verwijswwoorden (anaforen) is dat ze niet goed geïsoleerd geïnterpreteerd kunnen worden. Hun betekenis is namelijk met andere elementen van een tekst verbonden. Zo ontstaat vanzelf de vraag: hoe is onze cognitie in staat de relaties tussen anaforen en andere tekstelementen te decoderen? Het blijkt dat er een complex mechanisme van cognitieve processen in werking wordt gesteld. Op grond van deze mechanismen wordt dan de juiste referent gekozen. (Koornneef 2008).

Een belangrijk fenomeen dat in moeilijke geheugenprocessen zoals leren een belangrijke rol speelt is *cognitive load* (Paas e.a. 2003, Sweller 2006). Omdat het decoderen van de juiste referent een complex cognitief proces is, is het redelijk te vermoeden dat een taalgebruiker hierin fouten maakt wanneer zijn of haar cognitieve belasting verhoogd wordt. Een dergelijke verhoging vindt bijvoorbeeld plaats wanneer het thema van een verhaal wordt veranderd. We spreken dan van topic shift (Garcia & Joannette 2007). Hierbij dient aangetekend te worden dat dit niet tot misinterpretatie van anaforen leidt bij niet verder belaste taalgebruikers (Hendriks e.a. 2008). Een groep sprekers waarvan wel te verwachten valt dat ze anaforen in verhalen met topic shift fout kunnen interpreteren zijn niet-moedertaal sprekers. De informatie die ze ontvangen is namelijk niet in hun moedertaal, wat op zichzelf al een verhoogde cognitieve belasting inhoudt (De Bot e.a. 2005). Bij deze groep sprekers zijn natuurlijk nog andere factoren in het spel, zoals de leeftijd waarop ze hun tweede taal hebben verworven, hoe lang zij hun L2 al actief gebruiken, intelligentie, en hun houding tegenover de maatschappij van de doeltaal (eg. Appel en Vermeer 1996, Schumann 1978, Lenneberg 1967). Daarnaast is de mate waarin de L1 en L2 van de sprekers op elkaar lijken van invloed. Hierbij speelt de zogenaamde interferentie een grote rol. Het belangrijkste verschil tussen het Nederlands en het Tsjechisch dat door negatieve interferentie tot interpretatiefouten bij anaforen zou kunnen leiden, is de parameter pro-drop, non-pro-drop (Hendriks e.a. 2008).

Het verschijnsel waar dit artikel zich op richt zijn subjectanaforen, of, concreter nog, de perceptie van subjectanaforen door Tsjechen in het Nederlands, hun L2. Het doel is om er door een offline experiment achter te komen of er verschillen zijn in de vaardigheid verwijswwoorden (in de rol van het subject) te interpreteren tussen moedertaalsprekers van het Nederlands en Tsjechische sprekers die Nederlands als L2 beheersen. Een dergelijke studie is voor dit talenpaar niet eerder gedaan. De resultaten van deze studie levert interessante informatie op over de rol van interferentie in het Nederlands bij Tsjechen wat betreft subjectanaforen, of algemener gesteld: interferentie in een L2 non-pro-drop taal vanuit een L1 pro-drop taal. Het biedt ook kostbare informatie over taalprocessing van subjectanaforen bij taalgebruikers met een verhoogde cognitieve belasting.

Een analoog onderzoek werd reeds uitgevoerd onder Italiaanse moedertaalsprekers die het Nederlands als L2 beheersen (Veenstra 2010). Veenstra veronderstelt dat de fouten die Italiaanse participanten in de interpretatie van de Nederlandse subjectanaforen maken, resulteren uit de interferentie van interpretatiestrategieën van subjectanaforen in hun moedertaal, een pro-drop-taal. Deze studie sluit dus aan bij het onderzoek over de invloed van de pro-drop/niet pro-drop-distinctie op de interpretatie van subjectanaforen in verhalen met of zonder topic shift. Als de resultaten overeenkomen met die

van Veenstra, hebben we een ondersteunend bewijs dat de pro-drop-verschillen tussen de moedertaal en de tweede taal een belangrijke rol kunnen spelen in de tweede taal-verwerking.

In paragraaf 2 laat ik zien hoe subjectanaforen in het Tsjechisch werken. Als theoretisch kader wordt de *Givenness Hierarchy* van Gundel et al. (1993), de *Centering Theory* van Grosz et al. (1995) en Kehler's algoritme voor topic shift gebruikt (1997). Vervolgens laat ik zien hoe de interpretatiestrategie van anaforen in verhalen met topic shift in het Nederlands werkt. Vervolgens formuleer ik mijn hypothesen aan de hand van negatieve interferentie van de moedertaal bij Tsjechen die het Nederlands als tweede taal beheersen. In de daaropvolgende paragrafen zet ik mijn methodologie uiteen, vermeld ik de resultaten, en sluit ik deze studie af met een discussie.

2. Subjectanaforen in het Tsjechisch vergeleken met het Nederlands

2.1 Hiërarchie van subjectanaforen in het Tsjechisch en het Nederlands

In dit artikel wordt onder het begrip ‘anafoor’ altijd slechts een anafoor in de rol van het subject begrepen. Ik zal nu eerst met behulp van de *Givenness Hierarchy* van Gundel e.a. (1993) laten zien hoe deze verwijswwoorden in het Tsjechisch werken. Volgens de theorie van Gundel e.a. signaleert de vorm van de anafoor in de tekst (zelfstandig naamwoord, voornaamwoord, nul voornaamwoord, etc.) aan de ontvanger van de informatie de belangrijkheid van de entiteit waarnaar verwezen wordt. Hun *Givenness Hierarchy* (GH) onderscheidt verschillende graden van cognitieve belangrijkheid en op grond hiervan wordt ook de juiste vorm van de anafoor gebruikt. In hun werk wordt cognitieve belangrijkheid bepaald op basis van de mate van de bekendheid van de ontvanger met elementen in de tekst en de mate van de aandacht die de ontvanger besteedt aan deze elementen. De mate van aandacht wordt in hun werk *givenness* genoemd.

Tabel 1: Hiërarchie van anaforen in het Tsjechisch volgens de *Givenness Hierarchy*.

Referent in het centrum van de aandacht	Geactiveerd – niet in het centrum, maar nog steeds heel toegankelijk	Familiaar	identificeerbaar	refererend	Identificeerbaar type
Nolonderwerp	Persoonlijk voornaamwoord: Já (ik), ty (jij), on (hij), ona (zij), ono (het), oni (zij-meervoud, mannelijk), etc.	Aanwijzend voornaamwoord: Tyto (deze), tato (die), toto (dit, dat), etc.	Aanwijzend voornaamwoord + zelfstandig naamwoord: Tento pes (deze hond), tuto muži (deze mannen), etc.	Zelfstandig naamwoord: Pes (hond), Hrad (kasteel), etc.	Onbepaald voornaamwoord + zelfstandig naamwoord: Nějaký pes (een hond), Někteří lidé (sommige mensen), etc.

Ze hebben de mogelijke vormen van de anaforen hiërarchisch gerangschikt waarbij op de hoogste positie de meest centrale referent staat. Zie Tabel 1, die geïnspireerd is op Gundel e.a. (1993), maar al wel aan het Tsjechisch aangepast.

In het geval van het Nederlands is de meest hiërarchische vorm een persoonlijk voornaamwoord, gevolgd door een aanwijzend voornaamwoord, gevolgd door bepaald lidwoord en zelfstandig naamwoord, gevolgd door onbepaald lidwoord en zelfstandig naamwoord, en ten slotte een onbepaald voornaamwoord en zelfstandig naamwoord.

Bij referenten die in het aandachtscentrum kunnen staan, kunnen ook hiërarchisch lagere anaforische vormen ingedeeld worden. Theoretisch zouden we dan voor het verwijzen in de tekst slechts zelfstandige naamwoorden kunnen gebruiken. Dit zou niet-economisch zijn. Om dit verschijnsel te vermijden gebruikt GH maxims van kwantiteit volgens Grice (1989):

1. Een uitspraak moet zo informatief zijn als nodig.
2. Een uitspraak zou niet meer informatief dan nodig moeten zijn.

Van deze maxims kunnen we dan een regel met betrekking tot GH extraheren: gebruik zo mogelijk de meest linkse anaforische vorm uit de GH tabel.

2.2 Topic shift in het Tsjechisch en het Nederlands ten opzichte van subjectanaforen

Deze bijdrage onderzoekt de correcte interpretatie van anaforen na optreden van topic shift. We doen daarvoor een beroep op de zogenaamde *Centering Theory*, een theoretisch kader dat zich naast de cognitieve status van de anaforen ook met tekstcoherentie bezighoudt (Grosz e.a. 1995). Volgens deze theorie wordt de continuïteit van een thema van een verhaal het makkelijkst door middel van een nulonderwerp gehandhaafd in een taal als het Tsjechisch. Binnen dit theoretisch kader worden tekstelementen ingedeeld op basis van hun belangrijkheid als verwijzer. Daarvoor wordt gekeken naar de syntactische functie in de zin. Het onderwerp staat het hoogst, dan volgt het lijdend of meewerkend voorwerp, et cetera. Alle referenten waarnaar in de tekst verwezen wordt, worden *forward looking centers* (Cf) genoemd. De meest prominente referent wordt *preferred center* (Cp) genoemd en correspondeert het frequentst met het onderwerp. De meest prominente referent waarnaar in een voorafgaande zin verwezen wordt, wordt in de eerstvolgende zin *backward looking center* (Cb) genoemd. Sommige wetenschappers noemen dit *topic* (eg. Kruijff-Korbyova, Hajicova 1997). Voor de helderheid leg ik deze terminologie uit aan de hand van een concreet voorbeeld van de thematisering van een anafoor.² Zie (1).

(1)

A. Een prins ziet een goochelaar.

Cf=prins, goochelaar; Cp=een prins; Cb=<geen>

B. Hij probeert de goochelaar te doden.

² Daar deze slechts voor de uitleg van terminologie dient, is het niet nodig een Tsjechisch voorbeeld te geven.

Cf=prins, goochelaar; Cp=prins(uitgedrukt door hij); Cb=prins
 C. Vervolgens faalt hij.
 Cf=prins; Cp=prins(uitgedrukt door hij); Cb=prins

Met deze terminologie en methodologie werkt verder Kehler (1997) die op grond hiervan 3 basissituaties heeft beschreven die ten opzichte van de beweging en verandering van rollen van de centra in een tekst geobserveerd kunnen worden. Voor dit onderzoek is het slechts relevant het geval van *topic shift* te vermelden. Zie (2).

(2) “Center Shifting: : $Cb(U_{n+1}) \neq Cb(U_n)$.”

In dit algoritme staat U voor de uitspraak en n voor de chronologische index van de concrete uitspraak. Met andere woorden: topic shift is een situatie, wanneer een anafoor de Cb van een huidige uitspraak is, maar niet van de daaropvolgende.

Dit algoritme helpt ook om te bepalen welke vormen een anafoor voor en na de topic shift heeft. Om hierachter te komen wordt het algoritme met het hiërarchische mechanisme van GH gecombineerd. De anafoor die in de laatste zin een Cb is, het thema, heeft de hiërarchisch hoogste staat. In het geval van het Tsjechisch, een pro-drop taal, zal het het vaakst een nulonderwerp zijn. In de volgende uitspraak moet in het geval van de topic shift een nieuwe Cp (her)ingeleid worden. Dit kunnen we gemakkelijker bereiken als we de gewenste anafoor de rol van het onderwerp laten vervullen. We proberen dan telkens met de hiërarchisch hoogste vorm van de anafoor naar het antecedent te verwijzen, namelijk met het nulonderwerp. Het gebeurt echter heel vaak dat de anafoor in de rol van het nieuwe thema dubbelzinnig geïnterpreteerd kan worden – het antecedent wordt in het Tsjechisch in het geval van een nulonderwerp namelijk slechts door middel van een morfologische vorm van het werkwoord aangeduid. Als het nieuwe thema en ook het thema van de vorige uitspraak beide dezelfde persoonscategorie hebben, is het lastig deze twee van elkaar te onderscheiden. Zie (3):

(3) A. Princ jde lesem

Prins_{nominatief} loopt_{3.p, enkelvoud} bos_{instrumentaal}
 Een prins loopt door een bos.

B. Potká myslivce.

Ontmoet_{3.p, enkelvoud} boswachter_{accusatief, mannelijk}
 Hij ontmoet een boswachter.

C. a. Zeptá se ho na cestu.

Vraagt_{3.p, enkelvoud} zich_{accusatief} hem_{genitief} naar weg_{accusatief}
 Hij(=prins) vraagt hem naar de weg.

b. On se ho zeptá na cestu.

Hij_{nominatief} zich_{accusatief} hem_{genitief} vraagt_{3.p, enkelvoud} naar weg_{accusatief}
 Hij(=boswachter) vraagt hem naar de weg.

In zin (3Ca) is het in orde het nulonderwerp als anafoor te gebruiken in het geval we de continuïteit van het thema willen uitdrukken, namelijk, dat de prins de boswachter naar de weg vraagt. Als we het thema hier willen veranderen, stuiten we op een probleem,

namelijk dat beide thema's mannelijk enkelvoud zijn. Daarom moeten we de topic shift expliciet maken door een lagere hiërarchische graad voor het nieuwe thema te gebruiken. In het Tsjechisch is dat een persoonlijk voornaamwoord. In het Nederlands markeert men de topic shift in deze situatie echter door een bepaald lidwoord en zelfstandig naamwoord te gebruiken.

Op deze manier kan de spreker de topic shift aan de hand van de verandering van de hiërarchie van Cf herkennen. De Tsjechische spreker ziet het persoonlijke voornaamwoord als een markeerfactor voor de topicshift, omdat dit verschijnsel in zijn moedertaal op deze manier wordt gemarkeerd. Een Nederlandstalige zou in dit soort dubbelzinnige gevallen het nieuwe thema door middel van een bepaald lidwoord en zelfstandig naamwoord herkennen.

3. Onderzoeksvragen

Het gebruik van een taal die niet de moedertaal is, is cognitief veeleisend. In combinatie met andere aspecten die de cognitieve belasting verhogen, eg. topic shift, wordt het nog lastiger correct de vreemde taal te gebruiken en te begrijpen. (De Bot e.a. 2005).

Mijn eerste onderzoeksvraag luidt dan ook als volgt:

1. Kan de cognitieve belasting bij een niet-moedertaal spreker tot een foute interpretatie van het juiste antecedent bij subjectanaforen in verhalen met een topic shift leiden?

Interferentie van de moedertaal in de tweede taal is een psycholinguïstisch verschijnsel dat veroorzaakt dat regels van de moedertaal over worden genomen door het andere taalsysteem, de tweede taal. Ik ga ervan uit dat de tweedetaalleerders, nog steeds in hun *Window of Opportunity*-fase, via hun eerste taal indirecte toegang tot de universele grammatica hebben (Gass & Schachter 1989, Bley-Vroman 1989). Deze spiegelt zich dan echter ook in de negatieve interferentie, voor al als de twee talen veel van elkaar verschillen.

Er is al onderzoek gedaan naar asymmetrie in de productie tussen non-pro-drop en pro-drop talen op grond van de subjectanafoor (Galasso 2002). Hieruit blijkt dat Spaanse sprekers van het Engels, dus L1-sprekers van een pro-drop taal, in hun spontane Engels niet zelden een nulonderwerp gebruiken. In een andere studie laten Sorace en Filiaci (2006) zien dat Engelse sprekers van L2-Italiaans problemen hebben met de interpretatie van een voornaamwoord dat naar een ander antecedent verwijst dan het onderwerp van de voorafgaande zin. Deze zijn volgens Sorace en Filiaci te verklaren door de negatieve interferentie vanuit hun moedertaal. Uit voornoemde onderzoeken volgt dat er zowel invloed is van de pro-drop moedertaal op de non-pro-drop tweede taal als van de non-pro-drop moedertaal op de pro-drop tweede taal.

In mijn onderzoek worden slechts gevorderde sprekers van het Nederlands (niveau C1 en hoger) getest. We verwachten dus dat de reden voor fouten in de interpretatie van anaforen niet aan onvoldoende taalkennis ligt, maar dat er gedacht moet worden aan interferentie van de interpretatiestrategie vanuit de moedertaal. Daarom luidt mijn tweede onderzoeksvraag als volgt:

2. Zullen Tsjechische sprekers van het Nederlands, hun tweede taal, fouten in de interpretatie van subjectanaforen maken in Nederlandse korte verhalen met een topic shift?

4. Hypotheses

Garcia en Joanett (1997) laten zien dat topic shift een duidelijke verhoging van de cognitieve belasting veroorzaakt. Andere onderzoekers veronderstellen dat het gebruik van een andere taal dan de moedertaal op zich al een markante verhoging van de cognitieve belasting betekent. (De Bot e.a. 2005, Bialystok 1997, Molis 2001). Ook is aangetoond dat de mate van cognitieve belasting de succesvolle uitvoering van complexere cognitieve operaties negatief kan beïnvloeden (Paas e.a. 2003, Sweller 2006) en zoals Garcia en Joanett (1997) lieten zien, behoort de interpretatie van antecedenten van anaforen na een topic shift tot dit soort processen. Ik veronderstel bijgevolg dat:

3. Tsjechen die het Nederlands als tweede taal gebruiken, geregeld zullen falen in de interpretatie van het antecedent in een Nederlandstalig verhaal **met topic shift** en Nederlandse moedertaalsprekers niet of minder.

Zoals het algoritme van Kehler (1997) afgeleid van *the Centering Theory* in combinatie met de hiërarchie van anafoorvormen uit de *Givenness Hierarchy* voorspelt, gebruiken Tsjechen voor het markeren van topic shift in dubbelzinnige gevallen het frequentst een persoonlijk voornaamwoord (Dušková 2012). In het Nederlands wordt het persoonlijk voornaamwoord echter gebruikt om de continuïteit van een verhandeling uit te drukken. Daarom veronderstel ik dat:

4. Tsjechen die het Nederlands als tweede taal gebruiken, geregeld zullen falen in de interpretatie van het antecedent in een Nederlandstalig verhaal waar **geen topic shift** optreedt en Nederlandse moedertaalsprekers niet of minder.

Dit beredeneer ik door de negatieve interferentie tijdens de taaltransfer vanuit het Tsjechisch, pro-drop taal, naar het Nederlands, non-pro-drop taal.

5. Methodologie

Voor de toetsing van mijn hypotheses heb ik een offline processing experiment uitgevoerd.

5.1 Participanten

Aan mijn onderzoek hebben als proefpersonen 27 Tsjechen (10 mannen en 17 vrouwen) deelgenomen, die in Nederland leven en Nederlands in hun alledaagse leven gebruiken, en 27 Nederlanders (14 mannen en 13 vrouwen) die als controlegroep fungeerden. Sommige Tsjechische proefpersonen heb ik via de Tsjechische ambassade in Den Haag

gecontacteerd, anderen via contacten met landgenoten in Nederland. Alle deelnemers hebben opgegeven dat ze niet aan taalstoornissen leiden.

Er waren een aantal extra voorwaarden voor de Tsjechische participanten:

- ze moesten in Tsjechië geboren zijn en daar de eerste tien jaar van hun leven doorgebracht hebben teneinde te garanderen dat hun kritische periode afgerond is en Tsjechisch de prominente positie van de moedertaal inneemt (Appel en Vermeer 1996),
- hun taalvaardigheid van het Nederlands moest op het niveau C1 of hoger zijn zodat er in het geval van falen in de interpretatie van de verwijswaarden geen sprake kan zijn van onvoldoende taalkennis.

Aan deze voorwaarde werd voldaan door het bezit van het *Certificaat Nederlands als Vreemde Taal, het niveau PAT*, of *Educatief Professioneel*, of het *Staatsexamen NT2, Programma II*. Als ze een universitair diploma van een Nederlandstalige studie hadden behaald of met succes het inburgeringsexamen afgelegd ging ik er tevens van uit dat aan voornoemde voorwaarde was voldaan.

Beide groepen moesten daarnaast aan deze voorwaarden voldoen:

- leeftijd tussen 18 en 50 jaar. Deze grens werd bepaald op basis van het werk van Glisky (2007), die de ontwikkelingsfysiologie van de hersenen onderzocht heeft en de invloed hiervan op cognitieve functies. De jongste proefpersoon was 23, de oudste 48.
- een diploma uit het tertiair onderwijs of ten minste student zijn in het tertiair onderwijs. Ik wilde een consistente groep qua onderwijsniveau hebben. Onderzoeken laten namelijk zien, dat onderwijsniveau met een aantal psychologische en sociologische factoren correleert (Tinto, 1975; White, 1982).

Eén proefpersoon vormde een uitzondering omdat ze weliswaar nooit aan een universiteit had gestudeerd, maar wel op universitair niveau les had gegeven.

5.2 Enquête

Om mogelijk afwijkende resultaten van proefpersonen op basis van buitentalg factoren te kunnen verklaren, heb ik besloten de Tsjechische proefpersonen een enquête in te laten invullen. Li, Sepanski en Zao (2006) hebben een passend formulier bedacht dat ik in mijn onderzoek heb gebruikt. Resultaten van de enquête worden in het hoofdstuk 5. *Resultaten* beschreven. De relevante factoren die in het formulier werden afgetast, zijn geslacht, leeftijd (Glisky 2007), motivatie om de taal te leren (Appel en Vermeer 1996), hoe geaccepteerd de spreker zich in de maatschappij voelt (Appel en Muysken 1988)³, intelligentie (Lenneberg 1967), hoe goed de spreker zijn eerste taal beheerst (Appel en Vermeer 1996), welke andere talen hij beheerst, hoe lang hij met zijn tweede taal bezig is, of hij zijn tweede taal dagelijks gebruikt (Bialystok 1997).

5.3 Materiaal

Voor mijn experiment heb ik 8 Nederlandstalige verhalen gemaakt, elk samengesteld uit 6 zinnen waar twee personen van hetzelfde geslacht in voorkwamen. Deze verhalen

³ Schumann (1978) spreekt over de attitude van de spreker afhankelijk van zijn relatie en gevoelens richting de maatschappij van zijn tweede taal in *the Acculturation Theory*

zijn in de *Appendix* van dit artikel te vinden. Alle verhalen werden door een Nederlands-talige moedertaalspreker voorgelezen en opgenomen. Vier verhalen waren zonder topic shift. Zie (4).

(4)

Een boswachter vaart over de zee.
Hij vindt varen heel rustgevend.
Hij vaart samen met een goochelaar.
De boswachter vraagt de goochelaar om een sigaretje.
Toevallig vindt de boswachter nog een sigaretje in zijn tas.
Hij gaat daarna een biertje drinken.

En vier verhalen waren met topic shift. Zie (5).

(5)

Een boer is paddenstoelen aan het plukken.
Hij kan geen paddenstoelen vinden.
Hij ziet een prins met heel veel paddenstoelen in zijn handen.
De prins geeft de boer wat paddenstoelen.
Daarna neemt de prins afscheid van de boer.
Hij gaat dan lekker in de zon liggen.

Na het beluisteren van het verhaal (altijd slechts één keer) werd de proefpersonen gevraagd te zeggen waar het voornaamwoord in de laatste zin naar verwijst. In verhalen zonder topic shift is het juiste antwoord *referent 1*, bij verhalen met de topic shift is dat *referent 2*.

5.4 Uitvoering van het experiment

Alle experimenten werden in een stille kamer op de universiteit of bij proefpersonen thuis uitgevoerd. Aan alle deelnemers werd uitgelegd waar de data uit het experiment voor zouden worden gebruikt. Daarna werd hun gevraagd of ze nog steeds met het experiment mee wilden doen. De Tsjechische deelnemers moesten eerst een kopie van een document laten zien als bewijs van hun voldoende taalvaardigheid in het Nederlands. Tsjechen moesten vervolgens nog de taalenquête invullen. Daarna werd het eigenlijke experiment uitgevoerd. De verhalen werden steeds slechts eenmalig door middel van een HP EliteBook 8440p afgespeeld. Na het afspelen werd meteen de vraag naar het antecedent van het laatste voornaamwoord gesteld. Omdat het geen online experiment was, hadden de deelnemers onbepaalde tijd om over hun antwoord na te denken. De verhalen werden in willekeurige volgorde afgespeeld met behulp van de functie *shuffle* van het programma Windows Media Player.

6. Resultaten

De proefpersonen werd gevraagd naar het antecedent van de anafoor in de laatste zin. Zie (4) en (5). Er is op de resultaten een variantieanalyse (ANOVA) uitgevoerd met factoren *antwoord* (*referent 1 of 2*), *topic shift* (*ja of nee*), en *groep* (*Nederlanders, Tsjechen*). In de interactie van de drie factoren is er een significant effect ($p < 0,05$) gevonden. De follow up analyse heeft laten zien dat de kern van dit effect waarschijnlijk het verschil tussen Tsjechen en Nederlanders is, in verhalen met en ook zonder topic shift. Zie tabel 2.

Tabel 2: Antwoorden.

	Nederlanders	Nederlanders	Tsjechen	Tsjechen
	Referent 1	Referent 2	Referent 1	Referent 2
Met topic shift	12%	88%	24%	73%
Zonder topic shift	91%	9%	70%	30%

Een subsequente t-test liet zien dat de verschillen in het succes van de interpretatie bij Tsjechen en Nederlanders in het geval van antwoorden zonder topic shift significant waren. De standaardfout was bij geen van de gevallen groter dan 5%.

Om deze resultaten samen te vatten: geen van de groepen heeft foutloos gescoord. Desalniettemin hebben Tsjechen significant vaker in verhalen zonder topic shift de laatste anafoor foutief ingedeeld ($t = 2,52$; $p < 0,05$). Er leek onder Tsjechen ook een sterkere neiging te bestaan om bij verhalen met topic shift de referent foutief in te delen dan bij de controlegroep. De t-test heeft laten zien dat dit effect niet significant is ($t = 1,34$; $p = 0,12$).

Zoals hierboven vermeld is de Tsjechische proefpersonen gevraagd een enquête in te vullen om erachter te komen of factoren buiten de taal een belangrijke rol spelen. Variantieanalyse heeft geen statistisch significante correlaties tussen de gegevens ingevuld in de enquête (informatie over geslacht, leeftijd, motivatie, kennis van andere vreemde talen) en de resultaten van het experiment laten zien.

7. Discussie

In het in dit artikel beschreven experiment moesten de proefpersonen vaststellen welke van de twee in een verhaal voorkomende personen de referent van de anafoor in de laatste zin is. Bij verhalen met topic shift verwijzen anaforen in de eerste drie zinnen van het verhaal naar de eerste referent, en in de vierde zin en ook in de laatste zin naar de tweede referent. Bij verhalen zonder topic shift blijft de eerste referent in het centrum van de aandacht en in alle zinnen van het verhaal wordt naar hem verwezen door middel van het onderwerp.

Bij verhalen zonder topic shift bleken Tsjechische gebruikers van het Nederlands significant vaker de foute referent van de laatste anafoor in het verhaal te interpreteren. Dit

verschijnsel kunnen we door middel van de negatieve interferentie tussen de pro-drop moedertaal en de non-pro-drop tweede taal verklaren.

Als we naar het algoritme van topic shift kijken (Kehler 1997) en dat in verband brengen met de hiërarchische stratificatie van anaforen zoals deze in tabel 1 wordt beschreven (Gundel e.a. 1993), dan komen we tot volgende conclusie: Tsjechisch als pro-drop taal heeft de hiërarchie van anaforen verschoven naar links vergeleken met het Nederlands, een non-pro-drop taal. De hiërarchisch hoogste positie wordt in het Tsjechisch namelijk door het nulonderwerp ingenomen. Daarentegen is de hoogste positie in het Nederlands 'slechts' het persoonlijk voornaamwoord.

In gevallen van potentiële dubbelzinnigheid qua interpretatie van anaforen na een topic shift is het nodig de topic shift door een verlaging van de hiërarchie van de anafoor te markeren. Vanwege de verschoven hiërarchie van anaforen in beide talen zijn de indicatoren van de topic shift voor de sprekers van de taal verschillend: in het Tsjechisch het frequentst een persoonlijk voornaamwoord, in het Nederlands een zelfstandig naamwoord met bepaald lidwoord.

Ter illustratie van de Tsjechische interpretatiestrategie, die beïnvloed wordt door de interferentie van het Tsjechisch in het L2-Nederlands, zie (6).

(6)

Een boswachter vaart over de zee.

Myslivec pluje přes moře.

(Hij) vindt varen heel rustgeven.

Plavbu shledává velmi uklidňující.

(Hij) vaart samen met een goochelaar.

Pluje společně s čarodějem.

De boswachter vraagt de goochelaar om een sigaretje.

Myslivec požádá čaroděje o cigaretu.

Toevalig vindt de boswachter nog een sigaretje in zijn tas.

Náhodou najde myslivec ještě jednu cigaretu ve své tašce.

A.(Hij) (=boswachter) gaat daarna een biertje drinken.

Pak si jde dát jedno pivo.

B.Hij (=goochelaar) gaat daarna een biertje drinken.

On si pak jde dát jedno pivo.

Wanneer een Tsjech wil uitdrukken dat de goochelaar een biertje gaat drinken, gebruikt hij zin (6B), omdat het persoonlijk voornaamwoord de topic shift signaleert. In het Nederlandse verhaal ziet hij het equivalent van (6B) in het geval van een continuërend verhaal. Hier kunnen we dus duidelijk zien dat de falende Tsjechen de interpretatiestrategie vanuit hun moedertaal in de tweede taal probeer te gebruiken.

Veenstra (2010) heeft in haar onderzoek naar de interpretatie van subjectanaforen in L2 het Nederlands van Italiaanse moedertaalsprekers bekeken. Italiaans is net zoals Tsjechisch een pro-drop taal. Ik gebruik in mijn onderzoek een methodologie die vergelijkbaar is met de hare. De hier gepresenteerde resultaten komen overeen met die van Veenstra (2010). Ook in haar onderzoek maakten de Italiaanse sprekers significant meer fouten in de interpretatie van verhalen zonder topic shift dan de Nederlandse controlegroep. In de verhalen met topic shift maakten zowel Nederlanders als Italianen fouten in de interpretatie van de referent van de laatste zin.

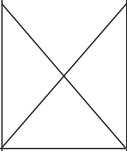
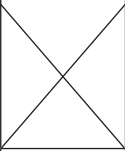
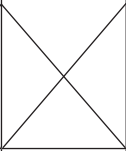
In mijn onderzoek heeft zelfs de controlegroep niet foutloos gepresteerd in de verhalen met topic shift. Daarom waren de verschillen tussen Nederlanders en Tsjechen in de interpretatie van dit type zinnen statistisch niet significant. Ik kan een mogelijke verklaring voor deze resultaten bieden. Song en Fisher (2007) hebben parameters beschreven die volgens hen een rol spelen in de keuze van het antecedent van een anafoor. De parameters zijn: onderwerp in de voorafgaande zin, hoe vaak wordt een referent vermeld, welke referent wordt als eerste vermeld en hoe vaak wordt naar de referent door middel van voornaamwoorden verwezen. Deze parameters bepalen de mate van prominentie van referenten. Met andere woorden, als een referent als eerste en bovendien frequent vermeld wordt in de rol van subject en als naar deze referent, vaak door middel van voornaamwoorden, verwezen wordt, dan zal deze waarschijnlijker als de referent van een ambigue anafoor geïnterpreteerd worden. Zelfs de controlegroep had problemen met de interpretatie van de referenten van ambigue anaforen bij verhalen met de topic shift. Voor de parameters die werkzaam zijn bij verhalen met de topic shift zie tabel 3.

Zoals tabel 3 aangeeft, wordt referent 1 vijf keer in het verhaal vermeld. Dit maakt van deze referent de prominentere referent voor de interpretatie. Referent 2 wordt in het verhaal slechts drie keer vermeld. Bovendien wordt referent 2 als de eerste referent in het verhaal genoemd en ook als het laatste subject van het verhaal. Aan de andere kant wordt naar referent 1 vaker door middel van een voornaamwoord verwezen. Dat betekent dat de prominentie van beide referenten door 2 van de 4 parameters wordt ondersteund. Referent 2 is dus niet automatisch een duidelijke keuze voor de interpretatie van de ambigue anafoor in de laatste zin. Ook al wordt de parameter van de laatste vermelding als de sterkste parameter beschouwd (Song en Fischer 2007, Sanders en Gernsbacher 2004), is het waarschijnlijk toch belangrijk dat de prominentie van een referent door meer factoren wordt ondersteund. Dit kan dus de reden zijn waarom zelfs de controlegroep niet foutloos de laatste referent heeft geïnterpreteerd. Als oplossing voor deze situatie zou in het experimenteel design nog een zin opgenomen kunnen worden waarin referent 2 nog een keer als subject van de zin vermeld wordt.

8. Conclusie

Het doel van dit artikel was de interpretatievaardigheid van subjectanaforen in het Nederlands bij moedertaalsprekers en bij Tsjechen die het Nederlands als tweede taal op het niveau C1-C2 beheersen, te vergelijken. Ik veronderstel dat negatieve taalinterferentie vanuit de moedertaal bij Tsjechen tot misinterpretatie van anaforen kan leiden (zowel bij

Tabel 3: Parameters die de prominentie van referenten bepalen.

	Referent 1 (=sedlák, de boer)			Referent 2 (=princ, de prins)		
	Voornaam-woord	subject	vermeld	Voornaam-woord	subject	vermeld
1 Een boer is paddenstoelen aan het plukken. <i>Sedlák sbírá houby.</i>		x	x			
2 Hij kan geen paddenstoelen vinden. <i>On nemůže žádné houby najít.</i>	x	x	x			
3 Hij ziet een prins met heel veel paddenstoelen in zijn handen. <i>On uvidí prince s hodně houbami v rukách.</i>	x	x	x			x
4 De prins geeft de boer wat paddenstoelen. <i>Princ dá sedlákovi nějaké houby.</i>			x		x	x
5 Daarna neemt de prins afscheid van de boer. <i>Pak se princ se sedlákem rozloučí.</i>			x		x	x
6 Hij gaat dan lekker in de zon liggen. <i>On si pak jde lehnout na sluníčko.</i>				x	x	x
totaal	2	3	5	0	2	3

verhalen met als bij verhalen zonder topic shift). Mijn hypotheses zijn gebaseerd op een aantal onderzoeken die laten zien dat de cognitieve belasting bij niet-moedertaalsprekers op zich al hoog is, zeker als in de zin topic shift optreedt. Ik verwacht een negatief effect wat betreft de interpretatie van subjectanaforen in verhalen zonder topic shift omdat Tsjechen en Nederlanders andere interpretatiestrategieën gebruiken. Deze verschillen worden beschreven aan de hand van een verschil in hiërarchie van vormen van anaforen, die dan als indicator van topic shift of continuïteit van een thema in een verhaal kunnen dienen. Mijn verwachtingen worden ook ondersteund door het onderzoek van Veenstra (2010).

Ik heb geprobeerd mijn hypothese experimenteel te bevestigen. De resultaten laten zien dat Tsjechische sprekers van het L2-Nederlands significant vaker de foute referent in de laatste zin van het verhaal zonder topic shift hebben geïnterpreteerd dan de controlegroep van Nederlandstaligen. Hiermee is hypothese 2 bevestigd.

Hypothese 1, namelijk dat Tsjechen vanwege te hoge cognitieve belasting ook in het geval van verhalen met topic shift zullen falen in de interpretatie van de juiste referent, wordt niet bevestigd vanwege de tamelijk hoge p waarde. We kunnen dit resultaat zo proberen te interpreteren dat de cognitieve belasting bij geavanceerde L2-gebruikers van het Nederlands een kleinere rol speelt dan de invloed vanuit hun moedertaal. Hun foutenfrequentie was niet significant hoger dan die van de moedertaalsprekers Nederlands. Om zoiets echter met zekerheid te kunnen zeggen, is het nodig zijn om het experiment met een groter aantal proefpersonen opnieuw uit te voeren en na te gaan hoe de p waarde zich dan ontwikkelt. Het is ook nodig het experimentele design aan te passen aan de hand van onderzoek van Song en Fisher (2007), omdat zelfs de controlegroep problemen had met de interpretatie van de juiste referent in de verhalen met topic shift.

Veenstra (2010) heeft een analoog onderzoek met vergelijkbare resultaten uitgevoerd. Leden van de doelgroep in haar onderzoek waren sprekers van een andere pro-drop taal, het Italiaans. De tweede taal die ze leerden was opnieuw het Nederlands. Ook in haar werk hebben de niet-moedertaalsprekers significant meer fouten in zinnen zonder topic shift gemaakt, dan de controlegroep. Veenstra vermoedt dat de verhoogde kans op fouten in de doelgroep door de interpretatiestrategieën vanuit de pro-drop moedertaal wordt veroorzaakt. Zowel Veenstra's als mijn onderzoeksresultaten laten zien dat vervolgonderzoek onontbeerlijk is waarbij gekeken zou moeten worden naar andere structurele verschillen tussen het Nederlands en andere talen. Bovendien zou dit onderzoek op een veel grotere groep participanten gebaseerd moeten worden om tot statistisch significante resultaten te komen.

BIBLIOGRAFIE

- APPEL, RENÉ & MUYSKEN, PIETER (1988). *Language Contact and Bilingualism*. Londen: Arnold.
- APPEL, RENÉ & VERMEER, ANNE (1996). *Tweede-taalverwerving en tweede-taalonderwijs*. Bussum: Coutinho.
- BIALYSTOK, ELLEN (1997). "The structure of age: In search of barriers to second-language acquisition", in: *Second Language Research* 13, 116–137.
- BLEY-VROMAN, ROBERT; FELIX, SASCHA & LOUP, GEORGETTE (1989). "The accessibility of Universal Grammar in adult language learning", in: *Second Language Research* 4, 1–32.
- DE BOT, KEES; LOWIE, WANDER & VERSPOOR, MARJOLYN (2005). *Second Language Acquisition: an Advanced Resource Book*. Routledge: London.
- DUŠKOVÁ, LUDMILA (2012). "Modifikovaná substantivní fráze jako komponent textové výstavby v angličtině a češtině", in: *Journal for Modern Philology* 94, 1, 1–18.
- GALASSO, JOSEPH (2002). Interference in Second Language Acquisition: A Review of the Fundamental Difference Hypothesis Transferring the 'Pro-drop' Parameter from Spanish to English. Retrieved January 31, 2016, from California State University Web site: <http://www.csun.edu/~galasso/pro.htm>.
- GARCIA, LINDA & JOANETTE, YVES (2007). "Analysis of Conversational Topic Shifts: A Multiple Case Study", in: *Brain and Language*, 92–114.
- GASS, SUSAN & SCHACHTER, JACQUELYN (1989). "Introduction", in: *Linguistic Perspectives on Second Language Acquisition*, 1–10.

- GLISKY, ELIZABETH (2007). "Changes in Cognitive Function in Human Aging", in: David Riddle (red.): *Brain aging: Models, methods, and mechanisms*. Boca Raton: CRC Press.
- GRICE, PAUL (1989). *Studies in the way of words*. Harvard University Press: Cambridge.
- GROSZ, BARBARA. J.; JOSHI, ARAVIND. K. & WEINSTEIN, SCOTT (1995). "Centering: A Framework for Modelling the Local Coherence of Discourse", in: *Computational Linguistics* 21, 203–225.
- GUNDEL, JEANETTE e.a. (1993). "Cognitive Status and the Form of Referring Expressions in Discourse", in: *Language* 69, 274–307.
- HENDRIKS, PETRA e.a. (2008). "Age differences in adults' use of referring expressions", in: *Journal of Logic, Language and Information* 17, 443–466.
- KEHLER, ANDREW (1997). "Current Theories of Centering for Pronoun Interpretation: A Critical Evaluation", in: *Computational Linguistics* 23, 3, 467–475.
- KOORNNEEF, ARNOUT WILLEM (2008). *Eye-catching anaphora*. Utrecht: LOT International Dissertation Series.
- KRUIJFF-KORBAYOVA, IVANA & HAJICOVA, EVA (1997). "Topics and Centers: A Comparison of the Salience-based Approach and the Centering Theory", in: *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 67, 25–50.
- LENNEBERG, ERIC H. (1967). *Biological Foundations of Language*. John Wiley & Sons: Hoboken (New Jersey).
- LI, PING e.a. (2006). "Language history questionnaire: A web-based interface for bilingual research", in: *Behavior Research Methods* 38, 202–210.
- MOLIS, MICHELLE (2001). "On the Evidence for Maturational Constraints in Second-Language Acquisition", in: *Journal of Memory and Language* 44, 235–249.
- PAAS, FRED e.a. (2003). "Cognitive Load Theory and Instructional Design: Recent Developments", in: *Educational Psychologist* 38, 1, 1–4.
- SANDERS, TED & GERNSBACHER MORTON ANN (2004). "Accessibility in text and discourse processing", in: *Discourse Processes* 37, 2, 79–89.
- SCHUMANN, JOHN (1978). "The Acculturation Model for Second Language Acquisition", in Rosario Gingras (red.): *Second Language Acquisition and Foreign Language Teaching*, Arlington (USA): Center for Applied Linguistics, 27–51.
- SORACE, ANTONELLA & FILIACI, FRANCESCA (2006). "Anaphora resolution in near-native speakers of Italian", in: *Second Language Research* 22, 3, 339–368.
- SWELLER, JOHN (2006). "Discussion of 'emerging topics in cognitive load research: Using learner and information characteristics in the design of powerful learning environments'", in: *Applied Cognitive Psychology* 20, 3, 353–357.
- TINTO, VINCENT (1975). "Dropout from higher education: A theoretical synthesis of recent research", in: *Review of educational research* 45, 1, 89–125.
- VEENSTRA, ALMA (2010). *Subject Anaphora in L2 Dutch of Native Italian Speakers*. Unpublished MA thesis. University of Groningen.
- WHITE, KARL (1982). "The relation between socioeconomic status and academic achievement", in: *Psychological bulletin* 91, 3, 461.

PRINC NEBO HAJNÝ? INTERPRETACE PODMĚTOVÝCH ANAFOR V NIZOZEMŠTINĚ JAKO DRUHÉM JAZYCE

Cílem této studie je prozkoumat offline zpracování anafor v podmětu v nizozemštině. Důležitým parametrem této studie je rozdíl mezi *pro drop* jazykem (jazyk, který může vynechat některé typy zájmen) a *non-pro drop* jazykem. Byl proveden pokus prověřit, zda 27 Čechů, kteří používají nizozemštinu jako svůj druhý jazyk, je schopno interpretovat referent, který patří k anafore v podmětu, stejně dobře jako 27 nizozemských rodilých mluvčích. Tyto anafory se vyskytovaly v krátkých nizozemských příbězích s tematickým posunem nebo bez něj, což je kognitivně náročný proces, kdy anafory ukazují na různé referenty v příběhu. Lze očekávat, že to vede k nesprávné interpretaci, zejména v případě skupin uživatelů, jejichž kognitivní

schopnosti jsou již nějakým způsobem ohroženy, jako jsou například starší lidé nebo lidé, pro které je nizozemština cizím jazykem. Pro účely hierarchizace anafor v podmětu byla použita *Giveness hierarchy*. Abychom byli schopni určit typ anafory, byl použit algoritmus odvozený z tzv. *Centering Theory*. Studie ukazuje, že Češi nedokáží interpretovat správného referenta podmětové anafory v příbězích bez tematického posunu výrazně častěji než kontrolní skupina rodilých mluvčích nizozemštiny. To lze vysvětlit interferencí mezi *pro drop* a *non-pro drop* jazyky. V češtině zájmeno signalizuje změnu tématu, zatímco v nizozemštině zájmena naopak vyjadřují tematickou kontinuitu. Češi také často nesprávně interpretují anaforu v příbězích s tematickým posunem, ačkoli v tomto případě rozdíl s kontrolní skupinou nebyl významný. To lze vysvětlit nízkým počtem parametrů, které jsme vzali v úvahu během experimentálního návrhu.

APPENDIX

Verhalen met topic shift

1.

Een soldaat fiets door een bos.

Hij vindt het erg door het bos alleen te fietsen.

Hij komt plotseling een kabouter tegen.

De kabouter ziet dat de soldaat bang is.

De kabouter wil de soldaat door het bos begeleiden.

Hij is er best enthousiast over.

2.

Een boer is paddenstoelen aan het plukken.

Hij kan geen paddenstoelen vinden.

Hij ziet een prins met heel veel paddenstoelen in zijn handen.

De prins geeft de boer wat paddenstoelen.

Daarna neemt de prins afscheid van de boer.

Hij gaat dan lekker in de zon liggen.

3.

Een skiester geeft voer aan haar kippen.

Zij doet het twee keer per week.

Zij wil haar kippen aan een politievrouw laten zien.

De politievrouw vindt de kippen te dik.

Hiermee heeft de politievrouw de skiester beledigd.

Zij gaat liever naar haar huis.

4.

Een zwemmer eet een lekker taartje.

Hij zit al helemaal vol.

Hij belt een kok op.

De kok komt langs.

De kok eet de restjes van de appeltaart.

Hij gaat daarna TV kijken.

Verhalen zonder topic shift

5.

Een boswachter vaart over de zee.
Hij vindt varen heel rustgevend.
Hij vaart samen met een goochelaar.
De boswachter vraagt de goochelaar om een sigaretje.
Toevallig vindt de boswachter nog een sigaretje in zijn tas.
Hij gaat daarna een biertje drinken.

6.

Een non gaat naar de stad.
Zij heeft heel veel geld.
Zij wil heel veel kleding voor een verpleegster kopen.
Daarna ziet de non een leuk winkeltje.
De kon koop echt heel veel kleding.
Zij houdt echt veel van kleding.

7.

Een koningin gaat naar een speeltuin.
Zij wil samen met iemand schommelen.
Zij ontmoet daar een juffrouw.
De koningin vraagt haar om mee te spelen.
Daarna gaat de koningin weer terug naar huis.
Zij gaat nu aardappelen eten.

8.

Een dief zingt een mooi liedje.
Hij heeft op de basisschool leren zingen.
Hij zingt het liedje voor een rechter.
De dief zit bij de rechter te slijmen.
Daarna houdt de dief op met zingen.
Hij gaat liever krant lezen.

Michal Kořenář

University of Reading & Univerzita Karlova

E-mail: m.korenar@reading.ac.uk

HET TSJECHISCH NEDERLANDS IN DE OREN VAN NEDERLANDSE EN VLAAMSE MODERTAALSPREKERS

MARTA KOSTELECKÁ

ABSTRACT

Czech Dutch in the ears of Dutch and Flemish native speakers

This article is a proposal for a habilitation thesis and follows up a dissertation entitled *A Contrastive Description of the Standard Pronunciation of Dutch and Czech from the Perspective of Czech Learners of Dutch*. A number of crucial research questions are formulated in the text. First, a survey of the phenomenon of Czech Dutch is provided in this article in order to indicate the potential problems of its understandability for Dutch native speakers. Furthermore, the question of evaluation of the pronunciation is discussed. The evaluation criteria are summarized and the level of pronunciation that should be reached by non-native speakers, along with some attitudes to the language norm in the Netherlands and in Belgium.

Key words: Czech Dutch; understandability; language norm; Dutch Dutch; Belgian Dutch; standard language

1. Inleiding

Het ‘Tsjechisch Nederlands’ is in Nederland een bekend fenomeen dankzij de presentator Martin Šimek. Hoewel zijn programma’s doorgaans positief worden ontvangen, kan men op het internet video’s vinden waarin de uitspraak van de presentator wordt nagedaan, en afgaande op de reacties van de kijker leidt dat tot hilariteit.

Ook al is hij een voorbeeld van een ‘ongeschoolde spreker’, zijn uitspraak vertoont de typische kenmerken van het Tsjechisch Nederlands die ook bij ‘geschoolde’ universitaire studenten in zekere mate voorkomen.

In mijn proefschrift getiteld *De contrastieve beschrijving van de verzorgde uitspraak van het Nederlands en het Tsjechisch vanuit het perspectief van de Tsjechische spreker van het Nederlands* heb ik de klankinventarissen en fonologische regels van assimilatie van beide talen contrastief onderzocht met als doel de problematische punten voor de Tsjechische studenten van het Nederlands aan te duiden. Verder hield ik me bezig met de *articulatory settings* van het Nederlands Nederlands en Belgisch Nederlands en het Tsjechisch met als doel na te gaan welke variëteit van het Nederlands vanuit dit perspectief het meest

gunstig is als modeltaal voor de Tsjechische spreker. Tot slot heb ik gekeken hoe de standaarduitspraak in het Nederlands kan worden beschreven.

Op basis van de theoretische beschrijving van de fonetische en fonologische systematiek van beide talen heb ik dan een klein experiment opgesteld; ik heb 74 voorbeeldzinnen ontworpen waarin de problematische klanken en assimilatieprocessen voorkwamen. Deze zinnen heb ik door 34 Tsjechische universitaire studenten van het Nederlands van niveau A2 tot C1 laten voorlezen en de realisaties heb ik verder geanalyseerd.

Tot slot heb ik de opnames van een vijftal deelnemers aan het onderzoek aan een Nederlandse en een Vlaamse docent voorgelegd met de vraag om die te beoordelen en om na te gaan of hun oordeel strookte met het mijne. De beoordelaars moesten aangeven of de geproduceerde klank helemaal slecht was, min of meer goed of perfect.

Het resultaat was in kort bestek dat de Nederlandse moedertaalspreker bij de niveaus A2 tot B2 genoeg nam met de uitspraak die ik als niet zo goed of slecht had beoordeeld. De Vlaamse moedertaalspreker was bij deze niveaus daarentegen heel kritisch ten opzichte van het oordeel van de Nederlandse beoordelaar. Pas bij het niveau C1 kwamen onze bevindingen overeen en werd de uitspraak van de deelnemers aan het onderzoek positief beoordeeld. Men kan dus grofweg concluderen dat het beeld van een goede en verstaanbare uitspraak bij ons overeenkwam maar het beeld van de nog niet perfecte of niet zo goede uitspraak uiteenliep. Het is tevens interessant hoe de moedertaalsprekers in kwestie de gebrekkige en foutieve uitspraak waarnamen.

Het resultaat was voor mij enigszins verbazingwekkend en hoe kleinschalig het onderzoek ook was – het is uiteraard niet mogelijk om hier enige conclusies uit te trekken – heeft het vragen opgeroepen die ik in vervolgonderzoek graag wil proberen te beantwoorden, zoals: hanteren Nederlandse en Vlaamse moedertaalsprekers een andere norm als ze de uitspraak van anderstaligen beoordelen? Hangt de (negatieve) beoordeling van anderstalige realisaties van het Nederlands samen met verstaanbaarheidsproblemen?

In deze verkennende bijdrage wil ik een aantal vragen opwerpen die ik in mijn habilitatieonderzoek zal proberen te beantwoorden.

Ten eerste moeten we nauwkeuriger verduidelijken wat we onder het Tsjechisch Nederlands verstaan en wat de specifieke kenmerken ervan zijn.

Gepaard daarmee gaat de vraag: wat zijn de mogelijke struikelblokken voor verstaanbaarheid van het Tsjechisch Nederlands voor Nederlandse en Vlaamse moedertaalsprekers?

Deze tweede vraag zou eigenlijk heel belangrijk moeten zijn binnen het onderzoek op het gebied van het NVT-uitspraakonderwijs, zoals ook Van Veen stelt (2008: 140).

Ten derde dient ook de vraag te worden beantwoord wat men onder een verstaanbare uitspraak verstaat. Tot slot vraag ik me af hoe de uitspraak van het Nederlands als vreemde taal wordt waargenomen en beoordeeld door moedertaalsprekers van het Nederlands en of er een correlatie bestaat tussen verstaanbaarheid en waarneming/beoordeling van een variëteit. Het spreekt voor zich dat onderzoek naar de perceptie van de norm in Nederland en Vlaanderen daarbij niet veronachtzaamd mag worden.

2. Kenmerken van het Tsjechisch Nederlands

Het Tsjechisch Nederlands wil ik hier op basis van een drietal kenmerken karakteriseren, ten eerste op het segmentele niveau, ten tweede vanuit het perspectief van fonologische processen van assimilatie en reductie en ten derde op het vlak van de intonatiestructuur.

Tot ongeveer niveau B2 hebben de sprekers op segmenteel niveau moeite met de uitspraak van de klinkers [y], [Y], [ø:], [ə], [œ:], klinkers die in het Tsjechisch niet voorkomen.¹ Verder wordt de Tsjechische uitspraak gekenmerkt door een afwijkende uitspraak van de minimale paren [e:] [ɛ], [o:] [ɔ], [a:] [ɑ] en [i] [ɪ]. Ten eerste wordt bij de [e:] veelal niet de juiste articulatiepositie bereikt, ten tweede wordt bij de [o:] -klank de Noord-Nederlandse diftongering niet altijd juist gerealiseerd en tot slot is de foutieve realisatie van het kleurverschil bij alle vier de klinkerparen typisch. In het Tsjechisch bestaat namelijk het kleurverschil tussen een lange en een korte vocaal enkel bij het paar [i] [ɪ], de andere lange en korte vocalen zijn wat de 'kleur' betreft, hetzelfde.

Wat de diftongen betreft, zijn alleen de [ɛi] en [œy] struikelblokken voor de Tsjechische sprekers.

Uit mijn onderzoek is echter ook gebleken dat de universitaire studenten na fonetische training de meeste klanken op niveau C1 al beheersen. Wel blijven de vocalen [ɪ], [ɔ], [y] en [ə] en de diftong [œy] problematisch en wijkt de uitspraak ervan door Tsjechische sprekers af van correct Nederlands (Kostecká 2016).

De uitspraak van de medeklinkers heb ik empirisch (nog) niet onderzocht maar ik formuleer de bevindingen op basis van mijn theoretisch contrastief onderzoek.

Het is voor een Tsjech typerend dat hij het stemverschil aan het woordbegin bij de fricatieven [s], [z], [f], [v] wel produceert. Verder is de 'harde' uitspraak van de palatale medeklinkers [ʃ], [ʒ], [ɲ] en [ç] typisch doordat de klanken op een andere articulatieplaats worden gerealiseerd. Het meest problematisch is de medeklinker [ɲ] die veelal als [ɲk] wordt uitgesproken. Typisch voor de Tsjechische uitspraak is een geprononceerde uitspraak van de alveolaire [r], gerealiseerd met een aantal duidelijke trillingen en problematisch is ook het verschil tussen de [l] en de zgn. donkere [ɫ] die het Tsjechisch niet in zijn foneeminventaris heeft.

Op het niveau van fonologische processen wordt de Tsjechische uitspraak van het Nederlands vooral gekenmerkt door de afwijkende realisatie van de progressieve assimilatie bij fricatieven omdat het Tsjechisch vrijwel uitsluitend regressieve assimilatie kent. (Kostecká 2016).

Op het segmenteel niveau vindt men verder uitspraakfouten in internationale woorden zoals *juni*, *augustus*, *muziekcentrum* enz. waarbij de Tsjechische sprekers een sterke neiging hebben deze op z' n Tsjechisch uit te spreken. Verder zorgt de spelling soms voor uitspraakproblemen.

In het verdere onderzoek naar het Tsjechisch Nederlands is het nodig om contrastief en vervolgens empirisch in te gaan op het suprasegmentele niveau, namelijk op de realisatie van de woord- en zinsklemtoneel en het ritme evenals de reductie die onder invloed daarvan optreedt. Het Tsjechisch heeft een zogenaamd kwantitatief accent dat vastligt op

¹ De [ə] wordt in het Tsjechisch niet als foneem erkend.

de eerste syllabe. De Tsjechische intonatie wordt ook eerder als neutraal waargenomen waardoor die nogal monotoon kan klinken. (Krčmová 2008). Het Tsjechisch laat ook weinig ruimte voor reducties zowel in de formele als in de informele spraak.

Ernestus (2015) ziet een groot knelpunt voor NVT-leerders in het feit dat het Nederlands een taal is waarin veel reducties in de spontane spraak optreden. Dit geldt zeker voor informele situaties maar gaat tot op zekere hoogte ook op voor formele spraak, zoals uit haar onderzoek is gebleken. Terwijl de moedertaalsprekers de reducties met de paplepel ingegoten krijgen, moet een NVT-leerder die met moeite aanleren en Ernestus pleit er dan ook voor om studenten in het vreemdetaalonderwijs aan deze varianten bloot te stellen. Hier sluit ik me bij deze bevindingen aan. Het zou tevens nuttig zijn om de reductieregels contrastief te onderzoeken zodat de Tsjechische NVT-leerders het Nederlands ten eerste goed kunnen leren verstaan en ten tweede de reductie tot op zekere hoogte leren produceren.

3. Enkele problemen van het uitspraakonderwijs in Tsjechië

Op basis van de hierboven genoemde knelpunten van het Nederlands voor Tsjechische sprekers kunnen een aantal aandachtspunten worden geformuleerd die van belang zijn in het uitspraakonderzoek en uitspraakonderwijs. De centrale vraagstelling hierbij luidt: welke van de knelpunten zijn het meest problematisch voor de verstaanbaarheid van het Tsjechisch Nederlands voor moedertaalsprekers? In het kader hiervan is het tevens belangrijk om na te gaan welke problemen de Tsjechen met de zogenaamde *verstavaardigheid* hebben. En welke consequenties heeft dit voor het uitspraakonderwijs Nederlands in Tsjechië?

Graag wil ik hier een voorlopig antwoord op geven, beginnend met de status van het uitspraakonderwijs in het algemeen. In de laatste twee decennia wordt veel aandacht besteed aan het uitspraakonderzoek, aan de methodologie ervan en aan het uitspraakonderwijs. Zie bijvoorbeeld: Heemskerk en Zonneveld (2000), Bossers (2008, 2015) en Rasier (2011).

Er verschijnen ook relatief veel leergangen en uitspraakcursussen maar het probleem ervan is dat ze niet contrastief zijn opgevat en niet op een specifieke doelgroep zijn afgestemd. Dit brengt met zich mee dat er in de uitspraaklessen in Tsjechië alleen op een klein deel van de problemen wordt ingegaan, meestal alleen op het segmentele niveau en heel kort, zelden langer dan een semester. Kortom, de mondelinge communicatie, ons visitekaartje, krijgt het minst de aandacht. In het eerste studiejaar waarin de Tsjechen met de verwerving van het Nederlands beginnen, kunnen ze veel nuances zoals de assimilatieregels, reductieregels en ritmische structuur van het Nederlands nog niet aan en deze fonetische en fonologische punten komen in het onderwijs later nauwelijks nog aan bod.

Gezien de beperkte aandacht voor uitspraakonderwijs, dat bovendien vooral productief is, blijft ook de receptieve kant veelal onderbelicht. In het recente uitspraakonderzoek staat juist de zogenaamde *verstavaardigheid* centraal. Van Veen (2008), Verboog (2008) en Ernestus (2015) beweren dat men pas goed kan spreken als men uitingen in een andere taal goed kan verstaan. Een contrastieve aanpak zou ook op dit punt kunnen helpen,

vooral als deze, zoals al eerder vermeld, toegespitst wordt op de assimilatie- en reductieregels in het Nederlands, die aanzienlijk van de Tsjechische regels verschillen.

4. Beoordelingscriteria

Nu ik enkele van de aandachtspunten en problematische kwesties in het uitspraakonderwijs heb opgesomd, is het nodig om de aandacht op nog enkele andere zaken te richten.

Ten eerste gaat het dan om de beoordelingscriteria voor de uitspraak. Voor de NVT-uitspraak zijn de criteria enerzijds door het ERK (Het Gemeenschappelijk Europees Referentiekader voor Talen) vastgelegd en anderzijds kan men gebruik maken van de beoordelingsmodellen van het Certificaat Nederlands als Vreemde Taal, verder het CNaVT. Volgens de criteria voor de fonologische beheersing moet de NVT-spreker van het niveau C1 “[...] juist de nadruk in zinnen leggen om ook fijnere betekenisnuances uit te drukken” (ERK online, 110). De uitspraak dient verder helder en natuurlijk te zijn en de intonatie moet variëren (idem: 110). Verder leidt men uit de formuleringen af dat de uitspraak van de NVT-leerder verstaanbaar moet zijn.

De eisen voor de uitspraak worden hier dus als ‘natuurlijk’, ‘helder’ en ‘verstaanbaar’ geformuleerd zonder verdere nuancering of uitleg van wat ‘natuurlijkheid’, ‘helderheid’ en vooral ‘verstaanbaarheid’ precies inhouden.

Als tweede beoordelingsmodel kan men de criteria van het CNaVT raadplegen waarin richtlijnen voor de beoordeling van de NVT-uitspraak staan geformuleerd. Bij het profiel Educatief Professioneel (C1-niveau dus) wordt beoordeeld of de uitspraak ‘perfect’ verstaanbaar is of alleen ‘duidelijk’ verstaanbaar op basis van de beoordeling van accent, klemtoon en intonatie (CNaVT online: 16).

In mijn onderzoek wil ik dus eerst formuleren wat het criterium van ‘verstaanbaarheid’ precies inhoudt. Ik wil ook graag formuleren wat het zou moeten inhouden. Dit werd immers nog nooit duidelijk gedefinieerd, zoals ook Beheydt stelt (2011c).

In het recente uitspraakonderzoek wordt er enerzijds kritiek geuit op het ERK en het criterium van pure verstaanbaarheid (zie Rasier 2007) en anderzijds wordt er discussie gevoerd over hoe verstaanbaar het NVT-Nederlands dient te zijn (Lowie 2004, Beheydt 2011a). Er wordt gepleit voor een ‘prettig verstaanbare’ uitspraak, wat wil zeggen dat de moedertaalspreker moeiteloos naar de spreker kan luisteren en dat de spreker daardoor verder geloofwaardig overkomt. (Beheydt 2011c). Ik zou er nog aan willen toevoegen dat de uitspraak van een Tsjechische NVT-leerder die meestal een academisch geschoolde spreker is, niet alleen ‘prettig verstaanbaar’ moet zijn maar ook ‘verzorgd’. Dit criterium gaat dan gepaard met de keuze van de taalvariëteit die de Tsjechische NVT-leerder als model voorgeschoteld krijgt. Hierop wil ik verder gedetailleerd ingaan.

Een tweede doel van mijn onderzoek is om empirisch na te gaan hoe het Tsjechisch Nederlands in de oren van moedertaalsprekers klinkt en hoe het wordt beoordeeld. Ik wil nagaan hoe verstaanbaar het Nederlands van Tsjechen is en hoe (deze) verstaanbaarheid genuanceerder kan worden beschreven.

Ik vraag me af wat de moedertaalsprekers storend vinden aan de ‘Tsjechische’ uitspraak van het Nederlands. Is dat naast het ritme en de intonatie ook de manier waarop

Tsjechen individuele klanken uitspreken? Welke andere factoren beïnvloeden de beoordeling?

In het onderzoek zal gebruik worden gemaakt van geluidsmateriaal dat ter beoordeling wordt voorgelegd aan een aantal Nederlandse en Vlaamse moedertaalsprekers.

Cruciaal is voor mij ook de vraag of het klopt dat Vlaamse sprekers veel gevoeliger zijn voor een afwijkende uitspraak dan de Nederlanders en of dit samenhangt met een andere attitude tegenover de norm.

5. Norm

In dit stadium van het onderzoek baseer ik me wat de opvattingen met betrekking tot de norm betreft vooral op Beheydt (2009, 2010, 2011a,b) en Hiligsmann (2010). In het habilitatieonderzoek zal ik dit thema verder uitwerken op basis van diverse bronnen en op basis van een veldonderzoek.

De taal gedeeld door een gemeenschap vormt een deel van de ‘culturele identiteit’ ervan (Beheydt 2010). Het is ook cultuurgebonden hoe de natie met haar taal omgaat en wat de attitude van die natie tegenover de norm en tegenover taalvariatie is. In het onderzoek wil ik de attitude tegenover de norm bij Nederlanders en Vlamingen onderzoeken op basis van hun perceptie van de uitspraak van het Nederlands door Tsjechen, zoals ik al in de inleiding heb aangegeven.

Er wordt in de vakliteratuur over uitspraakonderwijs voor gepleit om de standaarduitspraak als norm voor de NVT-leerders te hanteren (zie bijv. Hiligsmann 2010) in plaats van zogenaamde substandaardvariëteiten zoals het Poldernederlands of de een of andere vorm van tussentaal. Op deze variëteiten ga ik in mijn onderzoek niet gedetailleerd in, omdat ze niet worden aangeboden in de leerboeken die de Tsjechische studenten van het Nederlands ter beschikking hebben.²

Ook in de recentste uitspraakcursussen worden uitsluitend de standaardvariëteiten (Nederlands Nederlands en Belgisch Nederlands) gehanteerd. Zie bijvoorbeeld Van Veen e.a. (2009, 2011), Van Sleuwen e. a. (2013), Blomme (2011, 2013) De meest recente uitspraakcursussen verschenen zelfs in twee edities waarin de twee normen in kwestie worden gehanteerd en de keuze is aan de docent en later ook aan de student zelf.

De norm als zodanig blijft niettemin problematisch. Zoals Beheydt (2009) stelt, wordt in België het VRT-Nederlands als voorbeeld gehanteerd dat omschreven kan worden als het formele Nederlands van de nieuwslezers en van de openbare omroep. Deze variëteit staat dan tegenover het Nederlands Nederlands dat gekenmerkt wordt door “gepropageerde democratische tolerantie” (Stroop 1992, geciteerd in Beheydt, 2009) en die een grote variatie vertoont. Er wordt zelfs getwijfeld of er nog één standaarduitspraak bestaat of überhaupt bestond (Van de Velde, geciteerd in Beheydt, 2009).

Het derde probleem is de vraag wie de norm creëert? En wie zorgt voor de toepassing ervan, zoals in Tsjechië de Academie voor de Wetenschappen.

² Het is wel nodig om de NVT-leerders met niet-standaardtalige varianten en variëteiten vertrouwd te maken zodat ze die kunnen begrijpen. (Ze maken immers deel uit van de cultuur of de culturele identiteit van Nederland en Vlaanderen. De verstaanbaarheid van de tussentaal bij studenten Nederlands in Centraal-Europa is op dit ogenblik het thema van collega Royeaerd.)

In mijn onderzoek ga ik na hoe de situatie van de norm is en wat de attitude tegenover de norm in Nederland en België is. Op basis hiervan onderzoek ik of het juist is dat Nederlandse moedertaalsprekers veel minder gevoelig zijn voor gekleurd Nederlands dan de Vlaamse.

Tevens vraag ik me af wat de moedertaalsprekers als norm waarnemen. Is het de sociale norm, de verstaanbaarheidsnorm of de geografische norm zoals ze door Beheydt (2011b) worden beschreven?

6. Conclusie

In deze bijdrage worden een aantal vragen gesteld die in het kader van mijn habilitatieonderzoek naar verstaanbaarheid van het Tsjechisch Nederlands moeten worden onderzocht.

Ten eerste moet het fenomeen van het Tsjechisch Nederlands niet alleen op basis van het segmenteel niveau maar juist ook op het suprasegmenteel niveau contrastief en empirisch worden onderzocht om alle karakteristieken ervan te kunnen beschrijven.

Ten tweede is het de bedoeling na te gaan welke knelpunten er voor Tsjechische leerders van het Nederlands zijn en welke uitspraakkenmerken de verstaanbaarheid van het Tsjechisch Nederlands voor Nederlandse en Vlaamse moedertaalsprekers belemmeren. Vanzelfsprekend moet het begrip *verstaanbaarheid* precies worden gedefinieerd. Een belangrijke vraag in het onderzoek is ook de attitude tegenover de norm bij Vlamingen en Nederlanders en of dit invloed heeft op hun beoordeling van de NVT-uitspraak.

BIBIOGRAFIE

- BEHEYDT, LUDO (2009). "Uitspraakonderwijs en normativiteit." Ongepubliceerde lezing St-Petersburg.
- BEHEYDT, LUDO (2010). "Culturele identiteit en normativiteit", in: *Liever meer of juist minder? Over normen en variatie in taal*. Gent: Academia Press, 1–14.
- BEHEYDT, LUDO (2011a). "De norm bestaat niet! De diversiteit aan normen op het gebied van uitspraak", in: *Nederlands van nu 1 – 2011*.
- BEHEYDT, LUDO (2011b). "Kleur en verstaanbaarheid", in: *Nederlands van nu 4 – 2011*.
- BEHEYDT, LUDO (2011c). "Uitspraakonderwijs Nederlands en normativiteit", in: *Lage Landen Studies 2: Nederlands in het perspectief van uitspraakverwerving en contrastieve taalkunde*. Gent: Academia Press, 119–143.
- BLOMME, INES (2011). *Nu versta ik je! Uitspraak Nederlands voor anderstaligen*. Leuven/Den Haag: Acco.
- BOSSERS, BART (2008) (red.). *Klassiek vakwerk*. Amsterdam: Boom.
- BOSSERS, BART (2015) (red.). *Klassiek vakwerk II*. Amsterdam: Boom.
- ERNESTUS, MIRJAM en GISLAINE GIEZENAAR (2015). "Een goed verstaander heeft maar een half woord nodig", in: Bart Bossers (red.): *Klassiek vakwerk II. Achtergronden van het NT2-onderwijs*. Amsterdam: Boom, 143–155.
- HEEMSKERK, JOSEE en WIM ZONNEVELD (2000). *Uitspraakwoordenboek*. Utrecht: Het Spectrum.
- HILIGSMANN, PHILIPPE en LAURENT RASIER (2007). *Uitspraakleer Nederlands voor Franstaligen*. Waterloo: Wolters-Plantyn.
- HILIGSMANN, PHILIPPE (2011). "Moet Algemeen Nederlands nog steeds als norm fungeren voor het NVT-onderwijs in Franstalig België?", in: *Liever meer of juist minder? Over normen en variatie in taal*. Gent: Academia press, 215–229.

- KOSTELECKÁ, MARTA (2016). *Konfrontační popis kultivované výslovnosti nizozemštiny a češtiny z pohledu českého mluvčího*. Ongepubliceerde dissertatie. Brno: Masarykova univerzita.
- KRČMOVÁ, MARIE (2009). *Fonetika a fonologie*. Brno: Masarykova univerzita. <https://is.muni.cz/elportal/?id=852835>. Geraadpleegd 10 februari 2018.
- LOWIE, WANDER (2004). "De zin en onzin van uitspraakonderwijs", in: *Levende Talen Tijdschrift*, 5. <http://www.lt-tijdschriften.nl/ojs/index.php/lt/article/view/491>. Geraadpleegd 10 februari 2018.
- RASIER, LAURENT (2007). "Uitspraakvaardigheid en de NT2/NVT-leerder. Van theorie en onderzoek naar onderwijspraktijk", in: *Vakwerk 4. Achtergronden van de NT2-lespraktijk*. Amsterdam: BV NT2.
- RASIER, LAURENT (2011). "Uitspraakonderwijs Nederlands aan anderstaligen", in: *Lage Landen Studies 2: Nederlands in het perspectief van uitspraakverwerving en contrastieve taalkunde*. Gent: Academia Press, 119–141.
- VAN SLEEUWEN, GABRI en ANNELOES SPAAN (2013). *Nu versta ik je! Uitspraak Nederlands voor anderstaligen*. Leuven/Den Haag: Acco.
- VAN VEEN, CHRIS (2008). "De nadruk op uitspraak. Theoretische overwegingen en praktische voorbeelden", in: *Klassiek vakwerk. Achtergronden van het NT2-onderwijs*. Amsterdam: Boom, 137–147.
- VAN VEEN, CHRIS (2009). *Uitspraaktrainer in de les. Uitspraakverbetering voor anderstaligen*. Amsterdam: Boom.
- VAN VEEN, CHRIS e.a. (2011). *Goed gezegd. Uitspraak voor anderstaligen*. Amsterdam: Wpg-uitgevers BE-algemeen.
- VERBOOG, MARGREET (2008). "Verstaanbaar spreken: wat helpt en wat niet?", in: Bart Bossers (red.): *Klassiek vakwerk. Achtergronden van het NT2-onderwijs*. Amsterdam: Boom, 149–158.

ONLINEBRONNEN:

Gemeenschappelijk Europees Referentiekader voor Moderne Vreemde Talen: Leren, Onderwijzen, Beoordelen. http://taalunieversum.org/sites/tuv/files/downloads/gemeenschappelijk_europees_referentiekader.pdf. Geraadpleegd 10 februari 2018.

Certificaat Nederlands als Vreemde Taal. <http://cnavt.org/assets/1721>. Geraadpleegd 10 februari 2018.

ČESKÁ NIZOZEMŠTINA V UŠÍCH NIZOZEMSKÝCH A VLÁMSKÝCH RODILÝCH MLUVČÍCH

Příspěvek je návrhem habilitační práce, která navazuje na disertační práci *Konfrontační popis kultivované nizozemštiny a češtiny z pohledu českého mluvčího*. V textu jsou formulovány některé klíčové otázky výzkumu. Příspěvek podává nejprve přehled fenoménu „české nizozemštiny“ za účelem ukázat potenciální problémy srozumitelnosti pro nizozemské rodilé mluvčí. Dále se prodiskutuje otázka ohodnocení výslovnosti. Stručně podáme hodnotící kritéria a úroveň výslovnosti, jíž by měli dosáhnout cizí mluvčí, a další postoje k jazykové normě v Nizozemsku a v Belgii.

Marta Kostecká
Masarykova Univerzita
E-mail: marta.kostecka@gmail.com

**MITS VINDT ZICHZELF OPNIEUW UIT
HET GELEXICALISEERDE JA, MITS ALS NIEUWE
GEBRUIKSVORM**

GERT LOOSEN

ABSTRACT***Mits* becoming popular once more: lexicalized *ja, mits* as a new grammatical construction**

Grammar and style books restrain the use of *mits* to a few grammatical constructions. Language users do not care about those restrictions and tend to vary, but always in respect to the semantic regularity described by Saskia Daalder: *mits* p, q (with q = the desired status for which p = conditio sine qua non). A new *mits*-construction arises in the twentieth century: the lexicalised *Ja, mits*.

Key words: *mits*; *if*; preposition; conjunction; lexicalisation

1. Inleiding

Peter Burger (1995, 1996, 1997) schreef drie artikelen met als titel ‘Gaten in de taal’ in het maandblad *Onze Taal* waarin het gaat het om begrippen waarvoor we een buitenlands woord gebruiken, én om fenomenen waar we (nog) helemaal geen woord voor hebben en waarbij we ons moeten behelpen met omschrijvingen. Het maandblad maakte er een heuse rubriek van enkele jaren later. Het merendeel van de woorden in het Nederlands omschrijft dingen, gevoelens, situaties met een duidelijke lexicale betekenis. *Mits* verdient in anderstalige lijstjes van dien aard ook zijn plaats. Vertalers hebben geen probleem om in hun respectieve doeltalen *mits* te omschrijven, maar toch betwijfel ik of *provided that*, *si/pourvu que*, *vorausgesetzt dass* enz. helemaal de ‘semantische regelmaat’ dekken die Daalder (2007) bij *mits* ontwaarde:

“[...] een constructie q, mits p is gekoppeld aan deze inhoudelijke karakteristiek: voor de realisering van wenselijkheid q vormt vervulling van conditie p een strikte voorwaarde.” (2007: 404)

Gebruik en beoordeling van *mits* in het Nederlands blijken vragen op te roepen. We zouden de discrepanties tussen de meningen van beschrijvers (grammatica’s) en voorschrijvers (stijlgidsen, taaltuiniers) enerzijds en de concrete verschijningsvormen van

mits bij taalgebruikers anderzijds in drie contradicties kunnen vatten. In wat volgt gaan we kort in op die tegenstrijdigheden waarbij we de derde wat uitvoeriger bekijken.

2. Eerste contradictie

De ANS trekt een duidelijke lijn tussen aanvaarde (conjunctie) en niet-aanvaarde (conjunctie en prepositie) gebruiksvormen van *mits*, maar de taalgebruiker leeft zich onbekommerd uit in een breed continuüm dat begrensd wordt door *mits* als conjunctie en *mits* als prepositie. De eerste voorbeeldzin met *mits* in de e-ANS zien we in (1).

- (1) Ik zal hiermee doorgaan, ***mits* iedereen met deze werkverdeling akkoord gaat.**
(E-ANS 10-3-8-2-(5))

Hier wordt de voorwaarde p keurig door een bijzin uitgedrukt, ingeleid door het voegwoord *mits*. Als het onderwerp van de voorwaardelijke bijzin p gelijk is aan dat van wenselijkheid q, dan kan de bijzin zonder probleem zonder onderwerp en persoonsvorm geconstrueerd worden. Zie (2).

- (2) Brieven kunnen, ***mits* voldoende gefrankeerd, op de postkamer worden afgegeven.**
(= *mits* de brieven voldoende gefrankeerd zijn) (E-ANS 10-3-8-4-(16))

Volgens de e-ANS geldt dit tevens voor de voegwoorden *indien*, *zo* en *tenzij* maar er worden geen voorbeelden gegeven. Taaladvies.net – net als de ANS onder auspiciën van de Taalunie – is strenger (of gewoon vollediger, resp. preciezer?) dan de ANS:

“Na *mits* kan ook een beknopte bijzin voorkomen, *geconstrueerd met een voltooid deelwoord*.” (eigen cursivering)

Vallen dus uit de boot: een beknopte bijzin geconstrueerd met een onvoltooid deelwoord¹ (*mits* voldoende frankerend) of met *te* + infinitief (*mits* voldoende te frankeren), *mits* gevolgd door een deverbaal substantief (*mits* voldoende frankering) of zelfstandig-naamwoordgroep (*mits* voldoende postzegels). Voor Taaladvies zijn deze combinaties 1. geen standaardtaal en 2. Belgisch. We geven hier de voorbeeldzinnen die Taaladvies voor de respectieve constructies aanhaalt (herkenbaar door de zeer nadrukkelijke markering “(in België, geen standaardtaal)”), telkens gevolgd door zinnen die op dezelfde manier zijn opgebouwd en die we zonder veel moeite vonden op Nederlandse websites.

¹ Hoewel deze constructie ooit heel gewoon was in het Nederlands en door de taalgebruikers nog steeds gebruikt wordt, veroordeelt ook de ANS het gebruik ervan. Thijs doet onderzoek naar deze constructie in de 17de eeuw: “‘mits,pp’, een syntactische configuratie² in het Vroegnieuw-nederlands waarin het voegwoord *mits* zinsverkortend gevolgd wordt door een participium presentis (vanaf nu: pp), ook wel aangeduid als: een pp-constructie versterkt met het voegwoord *mits*. Even opmerkelijk als het feit dat deze constructie in modern Nederlands nauwelijks meer voorkomt is de constatering dat zij in vergelijking met voegwoordelijk versterkte pp-constructies met *als* en *hoewel* lange tijd dienst heeft gedaan: van ongeveer 1450 tot minstens 1700; in bepaalde tekstsoorten en gecombineerd met specifieke werkwoorden zelfs tot in 19de eeuw.” (Thijs 2017: 1)

- (3) **Mits hardwerkend** kan hij voor het examen slagen. (in België, geen standaardtaal)
- (3a) *Bestuur is gezamenlijk verantwoordelijk, **mits** handelend naar eer en geweten.* (Protestantse Kerk 2016)
- (3b) *Het zal een ieder vrij staan de te ladene en geloste goederen op dit Hoofd te bergen of te plaatsen, **mits** zorgende, dat de passage voor andere Vaartuigen of naar den Veerdam niet gehinderd worde [...]* (Anon. 1807: 124)
- (4) *De bestelling wordt uitgevoerd, **mits** betaling na 8 dagen.* (in België, geen standaardtaal)
- (4a) *Gedeeltelijk protest is slechts geldig **mits** betaling van het niet-betwiste gedeelte.* (C&P Furniture)
- (5) **Mits wat geluk** kan de belegger mooie winsten boeken. (in België, geen standaardtaal)
- (5a) **Mits wat meer behendigheid** ben je klaar voor een echte Ardennenrit bezaaid met stenen, wortels, pittige afdalingen en stevige klimpartijen. (Lips 2015)
- (6) **Mits het personeel efficiënter te plaatsen**, kan er worden bespaard. (in België, geen standaardtaal)
- (6a) *Het vermogen wordt niet tot box 3 gerekend (**mits** te voldoen aan termijn en andere voorwaarden).* (Anon. 2012)

Conclusie: *mits* leidt een voorwaarde in die geconstrueerd kan worden als een volwaardige bijzin, als een onvolledige of beknopte bijzin, of met een (heel vaak deverbaal) substantief. De taalgebruikers bedienen zich van dit hele continuüm en bekommeren zich daarbij niet om wat al dan niet als standaardtaal aanvaard wordt.

3. Tweede contradictie

Mits wordt vaker geschreven dan uitgesproken, maar beperkt zijn biotoop niet tot formelere teksten. Ook al zijn voorzetselconstructies met *mits* in Vlaanderen legio, De Taaltelefoon van de Vlaamse Overheid stelt:

“*Mits* is een onderschikkend voegwoord met de betekenis ‘op voorwaarde dat’, ‘indien.’”

Wat het register betreft, wordt opgemerkt:

“*Mits* is een formeel woord dat vooral in geschreven taal voorkomt. Meestal kunt u een gewoner synoniem gebruiken: *als ... (tenminste), op voorwaarde dat, voor zover, alleen als.*” (Taaltelefoon, s.d.)

Hier worden twee eigenschappen aangehaald die niet noodzakelijkerwijze naar hetzelfde gebruik van *mits* hoeven te verwijzen. Alhoewel we bij het schrijven van dit artikel nog geen toegang hadden tot het *Corpus Gesproken Nederlands* en evenmin tot het *Corpus Hedendaags Nederlands*, gaan we er vooralsnog van uit dat *mits* vaker geschreven dan gesproken voorkomt. Of het zich in geschreven teksten dan echter beperkt tot formele contexten, is nog maar de vraag.

Wablieft – Centrum voor Duidelijke Taal geeft kranten en boeken uit in duidelijke taal, herschrijft teksten en verzorgt trainingen over duidelijke taal. Op die manier verlaagt deze organisatie de leesdrempel voor laaggeletterden². *Mits* komt op de website (en in het online archief) van *Wablieft* helemaal niet voor. Er wordt allicht bewust rekening gehouden met de gangbare opvatting dat *mits* in formele en dus te vermijden constructies gebruikt wordt. Maar *Het Laatste Nieuws*, de traditionele Vlaamse krant met de meeste (meer dan 2 miljoen lezers) en de meeste laaggeletterde krantenlezers, en de minste nieuwswaarde (Stouthuysen 1999) sinds haar tabloidisering vanaf 1988 (D’hulster 2010), gebruikt *mits* complexloos: 50 keer tussen 15 mei en 15 juni 2018. In diezelfde tijdspanne gebruikt *De Standaard* (Vlaamse kwaliteitskrant met 650.000 lezers, de gemiddelde lezer is een hoogopgeleide Antwerpenaar van middelbare leeftijd (Cocquyt 2003, gebaseerd op cijfers van het Centrum voor Informatie over de Media)) gebruikt maar 29 keer *mits*.

Conclusie: *mits* komt niet voor in *Wablieft* dat duidelijk en eenvoudig taalgebruik als core business heeft en het als formeel bestempelde *mits* liever vermijdt. *De Standaard* is een kwaliteitskrant gericht op hoger opgeleiden en hanteert daarom een formelere taal dan de sensatiekrant *HLN*. Beide gebruiken echter vaak *mits*, en bij een kleine steekproef – hoe vaak wordt *mits* in de twee kranten gebruikt in de maand voorafgaand aan het schrijven van dit artikel? – bleek *HLN* zelfs vaker *mits* te gebruiken dan *DS*.

4. Derde contradictie

Mits zou verouderd zijn. Het is inderdaad oud, maar beleeft kennelijk een zoveelste leven: in de 20ste eeuw komt er namelijk nog een verschijningsvorm bij: het gelexicaliseerde *Ja, mits*.

Naast de hierboven besproken en vandaag als standaardtaal (niet) aanvaarde gebruiks-vormen van *mits*, blijkt het eeuwenoude woordje er in de laatste eeuw nog een stuk of twee bij te hebben ontwikkeld: *Ja, mits p*, en daaruit: *Ja, mits*.³ Deze nieuwe gebruiks-vormen bewaren nog steeds de semantische regelmaat die Daalder onderkende, maar versterken een retorische dynamiek in hoofdzakelijk persuasieve teksten. *Ja, mits*, als uitdrukking wordt zelfs iconisch, als werktuig en handelsmerk van de discussiant.

Daalder (2006) onderscheidt drie syntactische verschijningsvormen in *mits*-constructies. De semantische regelmaat die deze *mits*-constructies laten zien kunnen we als volgt samenvatten. Een *mits*-constructie heeft een van de volgende vormen:

- (a) q, *mits* p
- (b) *mits* p, q
- (c) q eerste deel, *mits* p, q tweede deel

² En duidelijkheid is nodig, want “[é]én op vijf Vlamingen heeft moeilijkheden om teksten te lezen. Eén op vier Vlamingen haakt af als lezen iets meer moeite kost. Eén op zeven Vlamingen is laaggeletterd. Zij hebben problemen met teksten lezen op papier en op websites. [...] Tel hierbij op dat veel teksten moeilijke woorden en ingewikkelde zinnen bevatten. Brieven van overheden en van organisaties, websites, folders ... Veel mensen lezen niet verder, omdat de teksten te moeilijk zijn.” (<http://www.wablieft.be>).

³ Daarenboven ook als substantief, meestal in het paar *mitsen en maren*, maar deze vorm bespreken we in dit artikel niet. GL.

Het deel q benoemt daarbij steeds een bepaalde wenselijkheid die bestaat volgens degene aan wie de verantwoordelijkheid voor de *mits*-constructie wordt toegeschreven (spreker, schrijver, bekend-gevende instantie; of de gedachtewereld van een talig geïntroduceerd karakter). Het deel p benoemt een strikte voorwaarde die volgens dezelfde persoon of instantie bestaat voor de realisering van de wenselijkheid in kwestie (Daalder 2007, Loosen 2017). Zie een voorbeeld onder (7).

- (7) Een rustig, licht januarigerecht: een omelet met ui en tomaat. Zeer lekker [= q], **mits goed gedaan** [= **mits p**] (*Volkskrant*, 4-1-2007)

Zeer lekker bevestigt in q een bestaande wens dat ook het zeer eenvoudige gerecht van omelet met ui en tomaat goed zal aankomen bij de disgenoten. Maar die wens kan alleen gerealiseerd worden, zo zegt het citaat in de *mits*-frase, bij vervulling van de voorwaarde dat het gerecht *goed gedaan* is. (Daalder 2007).

Mits laat het daar echter niet bij. Kijken we naar de zogenaamde retorische vraag, ook wel *interrogatio* of schijnvraag genoemd:

“De spreker of schrijver verlangt geen antwoord, maar gebruikt de vraagvorm om meer nadruk op het gezegde te leggen of om zijn publiek aan het nadenken te zetten. Bijvoorbeeld: ‘Zijn wij geen broeders?’ (i.p.v.: ‘Wij zijn toch broeders!’).” (Bork 2012: ‘retorische vraag’)

Een aardige variant ontstaat nu, wanneer in een betogende tekst het antwoord op een gestelde vraag – uiteraard, zo lijkt het – bevestigend is, maar toch meer nuance behoeft en het daarom de vorm krijgt *Ja, mits p*. Vormelijk suggereert de spreker met de vraag een dialoog met de tegenpartij aan te gaan en inhoudelijk met het antwoord in de vorm *Ja, mits p* een toenadering tot het standpunt van de tegenpartij, zonder echter gezichtsverlies te lijden: hij verlaat immers zijn eigen mening niet, maar brengt er een nuance in aan, waardoor hij een compromis lijkt na te streven.

Tot nog toe is er geen apart onderzoek gedaan naar *Ja, mits p*, maar dat verdient het wel: een eenvoudige Google-zoekopdracht levert wel bijna honderdduizend treffers op. De constructie verschijnt op twee manieren. De eerste stap in deze evolutie is wanneer q als impliciet wordt voorgesteld of aangehaald in een voorgaande quasi-retorische vraag en daarom uit de constructie “q, mits p” verdwijnt. De voorwaarde p kan ook hier weer op verschillende manieren syntactisch uitgedrukt worden (zie de paragrafen 2 en 3). De tweede stap is wanneer *Ja, mits* (dus zonder p en zonder q, maar dan toch nog met een variatie: “Ja, mits, nee, tenzij”) gelexicaliseerd wordt. Eerst enkele voorbeelden met *Ja, mits p* in (8)–(14).

- (8) Mag men over het erf van zijn’ buurman ook, door vensters of lichten, regtstreeks uitzigt hebben? Ja, mits de muur een’ afstand van 20 palmen van dat erf heeft. (Leefkens 1840: 41)
- (9) Ja, Trump kan winnen mits hij het spel heel slim speelt. (Ramdharie 2015)
- (10) Mag een fabrikant/leverancier aanbevolen prijzen gebruiken? Ja, mits hij er niets aan doet om die aanbevolen prijzen ook af te dwingen. (Bogaerts 2018)

- (11) (Puff) Goed, goed, zustertje; wy zyn nu met de zaak van onze lotje bezig: is liet met uw genoegen dat de Heer schult om acces komt vraagen ? (Mev.v. d. b.) „Ja, mits dat lotje, welke – „voor haare heimelyke hardnekkigheid eene kleine penitentie verdient, my om dit verlof komt vraagen. (Hermes 1779: 410)
- (12) Wellicht kan daarom op de vraag: “Is de bibliotheek toegankelijk”, het best geantwoord worden: “Ja, mits na schriftelijke aanvraag, en vermelding, van het doel van het bezoek”. (Anon. 1913)
- (13) Hierop vroeg de president rond, of men hem zoude vrijstellen. Het algemeene antwoord was: “Ja, mits bekennen.” (Van Schelven 1912)
- (14) Plotseling vroeg hij: “Zou ik een uitstapje mogen maken?” “Ja, mits niet ver.” (Hoogenbirk 1922).

Vervolgens een aantal data met *Ja, mits* onder (15)–(19).

- (15) “Ik zou het liefst ‘ja, mits’ stemmen. Voor ‘nee’ kies ik niet” (Beek 2018)
- (16) ‘Ja, mits’ bij uitbreiding in Overijssel. (Rossum 2017)
- (17) De ‘Ja, mits’-cultuur toetsen aan de hand van een casus. (Anon. 2017)
- (18) Ja mits (Wijck 2017)
- (19) Nu komen zij met een nog geniepiger opzet: zij zullen het hongerende Nederlandse volk “toestaan”, dat enkele treinen per week voedsel brengen, mits... Ja, mits! Mits wijzelf helpen de spoorwegstaking te breken! (Anon. 1945)

Ten slotte drie voorbeelden met *Ja, mits, nee, tenzij* in (20)–(21).

- (20) Doden van dieren: ja, mits ..., of nee, tenzij ...? (Stassen 2011)
- (21) Van ja mits naar nee tenzij (Sommer 2010)
- (22) Tussen nee tenzij en ja mits (Kranenburg 1999)

Ja, mits p heeft niet altijd bestaan, maar komt toch al wel een paar honderd jaar voor in het Nederlands. De oudste attestatie die we gevonden hebben, komt uit het zesde boek *van Sophia's reize van Memel naar Saxen*, de vertaling van een Duits werk op het einde van de 18de eeuw (het zal ook interessant zijn om na te gaan welke constructie in het ‘Hoogduitsch’ met *ja, mits* vertaald werd).

De meeste oude zinnen die we aantreffen, hebben een keurige voorwaardelijke bijzin *mits p*, al zijn er enkele variaties in de vorm van zeer elliptische constructies, zoals in (12)–(14).

Dan komt het moment dat de stap wordt gezet naar een verzelfstandigd *Ja, mits*. Niet langer uit de zin, maar uit de context blijkt telkens welke wenselijkheid *q* nagestreefd wordt wanneer de absolute voorwaarde *p* daarvoor vervuld is. Deze gelexicaliseerde constructie doet het in zijn kernachtigheid natuurlijk erg goed in krantenkoppen en andere titels. Het is een haast iconische uitdrukking in een overlegcultuur waar verschillende partijen stevig voor hun eigen mening uitkomen, maar uiteindelijk streven naar consensus of compromis. *Ja, mits* illustreert dan de toenadering die een van de betrokkenen alvast wil doen: *JA* = instemming met het standpunt van de tegenstander, *komma*

MITS = toch nog even eigen verwachtingen formuleren die als *conditiones sine qua non* gelden vooraleer tot een volmondig JA wordt overgegaan.

Voorlopig hebben we als oudste attestatie van *Ja, mits*. een historisch pareltje gevonden: een artikel uit de Nederlandse krant *Ons Volk – het Vaderland ghetrouwe* uit 1945, waarin gefulmineerd wordt tegen de onbetrouwbaarheid van de Duitse bezetter. Het gaat om (23) die we hier ter illustratie nogmaals geven, maar met wat meer context. Zie (23).

- (23) De vos verliest wel zijn haren, maar niet zijn streken! Telkens en telkens weer hebben de nazi's met deze streken geprobeerd ons beet te nemen. Het laatste nog met de fuikpapiertjes, de Ausweise. Die actie is grotendeels mislukt: het meerendeel der werkgevers en de departementen hebben besloten geen Ausweise aan te vragen. **Nu komen zij met een nog geniepiger opzet: zij zullen het hongerende Nederlandsche volk “toestaan”, dat enkele treinen per week voedsel brengen, mits... Ja, mits!** Mits wijzelf helpen de spoorwegstaking te breken. Er is haast! De treinen moeten lopen. Er moet nog geroofd worden, troepen en munitie moeten vervoerd worden, het spoorwegpersoneel kan ook in Duitschland goede diensten bewijzen. (Anon. 1945)

Het geïsoleerde *Ja, mits!* wordt hier nog niet gebruikt om stilaan het rabiate eigen standpunt te verlaten en al een toegeving aan de tegenstander te doen, maar om de verontwaardiging voor de voorwaarde die de Duitsers stellen lucht te geven. Het puntige en het exclamatieve van de gelexicaliseerde constructie is echter al wel aanwezig.

Als pendant met hetzelfde mechanisme, maar vertrekkend vanuit een aanvankelijk negatief antwoord, is er daarenboven *Nee, tenzij*. De combinatie van beide uitdrukkingen kan heel mooi genuanceerde meningen van voor- en tegenstanders uitdrukken. Zie (19). Zie tevens (20) waar sprake is van een ideologische verschuiving door een politicus die zijn huik naar de wind hangt.

Ja, mits wordt op deze manier een werktuig en handelskenmerk van de discussiant. De jezuïeten hebben een eeuwenoude traditie in retorica – zeg maar argumenteren en retorische trucs. De Nederlandse columnist Theodor Holman, geboren in 1953, deed retorica (hier in de betekenis: de hoogste (zesde) klas van het gymnasium op rooms-katholieke scholen) vermoedelijk in 1970. Hij schreef ooit in *Het Parool* een hilarisch stukje over “heel prettige leraren [bij ons op de jezuïetenschool] van wie we toch heel wat hebben opgestoken”. Er volgt ten slotte een lang citaat dat op hilarische wijze de overtuigende kracht van het jonge, gelexicaliseerde “Ja, mits.” illustreert, ontstaan in een samenleving die alsmaar democratischer aan het worden was en waar dus meer geparticipeerd en gediscussieerd werd om tot compromissen te komen. Zie (24).

- (24) Zo herinner ik me pater Lubbers s.j. Hij gaf Jezuïtische politieke retorica. “Pater Lubbers,” vroegen wij wel eens, “stel, we hebben een standpunt ingenomen, maar wij willen dat veranderen, zonder dat te erkennen. Kunt u ons raad geven hoe je dat doet?” “Jongens, luister,” zei Lubbers dan. “Als je van standpunt verandert, kun je zeggen: Mijn standpunt heeft zich ontwikkeld van ‘ja, mits’ tot ‘neen, tenzij’.” Zien jullie dat ik het woord ‘ontwikkeld’ gebruik? Dat is beter dan ‘veranderd’. Wij veranderen niet, wij worden wijzer, dus ‘ontwikkelen’ wij onszelf.”

“Maar pater Lubbers,” zei een van ons, “ja, mits of nee, tenzij, dat is toch eigenlijk hetzelfde?”

“Ja, en nee,” antwoordde Pater Lubbers sj. En hij vervolgde: “Als ik vraag: ‘Maria, wilt jij een versnapering?’ En Maria antwoordt: ‘Ja, pater, mits het een lekkere versnapering is,’ dan zegt Maria heel iets anders dan wanneer ze zegt: ‘Nee, pater, tenzij het geen lekkere versnapering is.’ Het ene is ‘op voorwaarde’, het andere betekent ‘behalve als.’”

“Pater,” zeiden wij toen, “we begrijpen het niet. In beide gevallen krijgt Maria toch die versnapering?”

“Jongelui, Maria zegt, zegt, zégt toch iets heel anders? Ja, mits, klinkt heel anders dan neen, tenzij.”

“Maar pater, als je standpunt zich heeft ontwikkeld van ‘ja, mits’ naar ‘neen, tenzij,’ dan is dus eigenlijk je standpunt niet veranderd?”

“Ja, mits je een ander standpunt hebt, neen, tenzij je een ander standpunt hebt.”

(Holman 2010)

5. Conclusie

In dit artikel zijn we ingegaan op beperkingen die aan het gebruik van *mits* worden opgelegd op grond van de ANS. We stelden vast dat de taalgebruiker zich daar niet veel van aantrekt en dat hij *mits* nog steeds en vaker dan gedacht gebruikt, dankbaar als die is voor de specifieke ‘semantische regelmaat’ en syntactische beknoptheid ervan. Het gaat zover dat zelfs in de twintigste eeuw nog weer een nieuwe gebruiksvorm is opgedoken, namelijk het gelexicaliseerde *Ja, mits*.

BIBLIOGRAFIE

- VAN DE BEEK, JOHAN (2018). “Ik zou het liefst ‘ja, mits’ stemmen. Voor ‘nee’ kies ik niet”. https://www.limburger.nl/cnt/dmf20180319_00057957/ik-zou-het-liefst-ja-mits-stemmen-voor-nee-kies-ik-niet [geraadpleegd 18 juni 2018].
- VAN BORK, GERRIT (2012). *Algemeen letterkundig lexicon*. Leiden: Stichting Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL).
- BURGER, PETER (1995). “Gaten in de taal”, in: *Onze Taal* 12, 293–295.
- BURGER, PETER (1996). “Gaten in de taal”, in: *Onze Taal* 6, 154–156.
- BURGER, PETER (1997). “Gaten in de taal”, in: *Onze Taal* 7/8, 182–184.
- COCQUYT, BJORN (2003). “Wie leest De Standaard?”. http://www.standaard.be/cnt/dexc21032003_012 [geraadpleegd 17 juni 2018].
- DAALDER, SASKIA (2006). “Regelmaat en interpretatie bij mits-constructies in het moderne Nederlands”, in: *Voortgang* 24, 51–60.
- DAALDER, SASKIA (2007). “Een blik in het verleden van een voegwoord: mits in zijn functie van voorzetsel in ouder en nieuwer Nederlands”, in: *Voortgang* 25, 401–419.
- D’HULSTER, MARJAN (2010). *Beeldvorming in De Morgen, Het Laatste Nieuws en Het Nieuwsblad. Over de criminaliteit gepleegd door daders met een vreemde origine en de bestrijding ervan*. https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/458/138/RUG01-001458138_2011_0001_AC.pdf.
- HAESRYN, WALTER e.a. (1997). *Algemeen Nederlandse Spraakkunst*. <http://ans.ruhosting.nl/e-ans/index.html> [geraadpleegd 21 augustus 2015].

TAALADVIES.NET: *Mits (als voorzetsel)*. <http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/554> [geraadpleegd 18 juni 2018].

TAALTELEFOON: *mits (betekenis, synoniem)*. <https://www.taaltelefoon.be/mits-betekenis-synoniem> [geraadpleegd 18 juni 2018].

THIJS, BARTIE (2017). “Mits betaelende den tol daertoe staande; een verkenning van de constructie mits + participium presentis in het Nederlands van 1490–1670”. https://dokupdf.com/download/mits-betaelende-den-tol-daartoe-staendepdf-_5a39b714d64ab2a614de186b_.pdf.

VINDPLAATSEN VAN DE AANGEHAALDE MITS-CONSTRUCTIES

ANON. (1807). *Decreten en Besluiten van Z. Maj. den koning van Holland van 9 Junij 1806 tot 30 dec. 1807*. Volume 7.

ANON. (1913). “Iets over en voor onze Katholieke bibliotheken”, in: *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*.

ANON. (1945). “De vos verliest wel zijn haren maar niet zijn streken”, in: *Ons Volk: den vaderlant ghe-trouwe*.

ANON. (2012). *Bankbeleggen hypotheek*. *Hypotheekenlink*. <http://www.hypotheekenlink.nl/hypotheek-vormen-hypotheek-soorten/bankbeleggen-hypotheek-bankbeleggen-hypotheeken-bew.html> [geraadpleegd 18 juni 2018].

ANON. (2017). “De ‘Ja, mits’ – cultuur toetsen aan de hand van een casus”, in: *Platform Gemeenten van de Toekomst*. <https://www.gemeentenvandetoekomst.nl/themas/fysieke-leefomgeving/artikel/de-ja-mits-cultuur-toetsen-aan-de-hand-van-een-casus/> [geraadpleegd 18 juni 2018].

BOGAERTS, TINE (2018). “RPM in België gebombardeerd tot ‘het nieuwe kartel’ voor ondernemingen. Wat is RPM eigenlijk?”, in: *Monard Law*. https://www.monardlaw.be/fr/home/-/asset_publisher/3DwqCLLTN4YX/content/rpm-in-belgie-gebombardeerd-tot-het-nieuwe-kartel-voor-ondernemingen-wat-is-rpm-eigenlijk-/maximized [geraadpleegd 18 juni 2018].

C&P FURNITURE: “Algemene voorwaarden”. <https://cp.furniture.nl/terms-and-conditions> [geraadpleegd 18 juni 2018].

HERMES, JOHANN (1779). *Sophia's reize van Memel naar Saxen*, Amsteldam: A. E. Munnikhuizen.

HOLMAN, THEODOR (2010). “Ja, mits, neen, tenzij”, in: *Het Parool*.

HOOGENBIRK, ADOLF JACOB (1922). “Mengelwerk. Bij God verkoren.”, in: *De Grondwet*.

KRANENBURG, MARK (1999). “Tussen nee tenzij en ja mits”, in: *NRC*. <https://www.nrc.nl/nieuws/1999/10/14/tussen-nee-tenzij-en-ja-mits-7466268-a1074629> [geraadpleegd 18 juni 2018].

LEEFKENS, GERHARD (1840). *Catechismus over het burgerlijk regt*, Amsterdam.

LIPS, TON (2015). “Cursussen / clinics”. <http://www.lolpassiebiking.nl/cursussenclinics.html> [geraadpleegd 18 juni 2018].

PROTESTANTSE, KERK ed. (2016). *Toolkit Handleiding oprichten kerkelijk noodfonds*.

RAMDHARIE, STIEVEN (2015). “Ja, Trump kan winnen mits hij het spel heel slim speelt”, in: *De Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/ja-trump-kan-winnen-mits-hij-het-spel-heel-slim-speelt~bb672c37/> [geraadpleegd 18 juni 2018].

VAN ROSSUM, MARTIJN (2017). “Ja, mits’ bij uitbreiding in Overijssel”, in: *Nieuwe Oogst*. <https://www.nieuweoogst.nu/nieuws/2017/06/09/ja-mits-bij-uitbreiding-in-overijssel> [geraadpleegd 18 juni 2018].

VAN SCHELVEN, GERRIT (1912) (red.). “Historische Schetsen uit het Koloniale Leven” in: *De Grondwet*.

SOMMER, MARTIN (2010). “Van ja mits naar nee tenzij” in: *De Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/politiek/van-ja-mits-naar-nee-tenzij~a1019817/> [geraadpleegd 18 juni 2018].

STASSEN, ELSEBETH (2011). “Doden van dieren: ja, mits, of nee, tenzij?” <https://www.wur.nl/en/Publication-details.htm?publicationId=publication-way-343133333337> [geraadpleegd 18 juni 2018].

VAN WIJCK, FRANK (2017). “Ja mits.” in: *Arts en Auto*. <https://www.artsenauto.nl/ja-mits/> [geraadpleegd 18 juni 2018].

**MITs SE STÁVÁ ČÍM DÁL POPULÁRNĚJŠÍ. LEXIKALIZOVANÉ
JA, MITs JAKO NOVÁ GRAMATICKÁ KONSTRUKCE**

Mluvnice a stylistické příručky omezují použití *mits* (pokud) na několik gramatických konstrukcí. Uživatelé jazyků na tato omezení nedbají a mají tendenci užívat jich odlišně, ale vždy s ohledem na sémantickou správnost popsanou Saskií Daalderovou: *mits p, q* (*q* = požadovaný stav, pro který *p* = *conditio sine qua non*). Ve 20. století vzniká nová konstrukce: lexikalizované *Ja, mits*.

Gert Loosen

Debreceni Egyetem

E-mail: gertloosen@gmail.com

LEXICALE VERGELIJKINGEN MET DIEREN IN HET NEDERLANDS, FRANS EN POOLS

BEATA POPLAWSKA

ABSTRACT

Lexical comparisons with animals in Dutch, French and Polish

Comparisons belong to the field of phraseology. They often have their permanent structure and their meaning is or should be easy to understand, because the given adjective or verb refers to the characteristic of an animal, which is after all a human metaphor (eg. *stubborn as a mule, swim like a fish*). We therefore assume that the most comparisons will be seen as completely transparent (*doorzichtig*). The present study explains the following phraseological concepts: transparency (*doorzichtigheid*), compositionality (*compositionaliteit*) and motivation (*gemotiveerdheid*). The research corpus is narrowed to a specific group of animals: farm animals. Based on the Dutch language, we search for French and Polish equivalents. The article also presents research results and conclusions.

Key words: comparisons; animal names; phraseology; Dutch; French; Polish

1. Inleiding

Lexicale vergelijkingen zijn een tak van de fraseologie. Mensen gebruiken in dagelijkse gesprekken relatief veel vergelijkingen, waarschijnlijk omdat ze daardoor in staat zijn hun emoties beter uit te drukken. Bovendien wordt de taal beeldender. Een voorbeeld van twee alledaagse zinnen: *Wat zeg je nou? Alles wat je zegt, is onzin!* en ter contrast twee zinnen waarvan de tweede versterkt is: *Wat zeg je nou? Je kletst als een kip zonder kop!* De tweede variant is tevens beeldender. Vaak hebben vergelijkingen ook een poëtische functie, schrijvers en dichters gebruiken ze frequent. Of vergelijkingen tevens een verduidelijkende functie hebben, is echter dubieus. Volgens Karel van het Reve zijn vergelijkingen bijvoorbeeld verre van verhelderend (Van het Reve 1978). We kunnen voorlopig vaststellen dat vergelijkingen door de volgende functies worden gekenmerkt: een poëtische functie, een beeldende functie en een versterkende functie.

Er bestaan diverse types vaste verbindingen die de vorm van een vergelijking hebben. Ze zijn in de meeste gevallen gemakkelijk te begrijpen voor de lezer of toehoorder. Ook bij vergelijkingen met een dierelement is begrip vaak makkelijk omdat er aan een dier

meestal een bepaald set kenmerken – positief dan wel negatief – wordt toegeschreven. Dat helpt ons de betekenis van een metafoor beter te begrijpen. Laten we beginnen met een citaat van Lakoff & Johnson:

“Most people think they can get along perfectly well without metaphor. We have found, on the contrary, that metaphor is pervasive in everyday life, not just in language but in thought and action. Our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature.” (2003: 8)

Metaforen zijn als een afzonderlijke groep vaste verbindingen een uitgebreide studie waard. Kowalska-Szubert stelt:

“Het frequente gebruik van de vergelijkingen leidt ertoe dat de beeldspraak van dit soort constructies steeds rijker en plastischer wordt, met als gevolg dat ook de syntactische en morfologische mogelijkheden van de verbindingen steeds groter worden.” (Kowalska-Szubert, 1996: 55)

Met andere woorden: omdat de mens de neiging heeft om het onbekende met het bekende te vergelijken, verwijst hij naar objecten die hij vaak ziet en dus goed denkt te kennen. Zo zijn dieren altijd een goede referentie (geweest) omdat de mens in zijn omgeving dieren heeft (of tenminste door de eeuwen heen heeft gehad; het contact met de dieren is vandaag de dag niet meer zo vanzelfsprekend maar de taal ontwikkelt zich over een langere tijd). Hoe langer men ergens contact mee heeft (in dit geval dus met de dieren), hoe beter men het leert kennen. Op deze manier worden de vergelijkingen steeds meer toegespitst. We bewegen ons niet alleen aan de oppervlakte maar dalen dieper af in het wezen, in de essentie van het geobserveerde object. Het gaat dus in feite niet om de frequentie van het gebruik van de verbindingen maar om het creatieve potentieel van het object waarnaar wordt verwezen.

In dit onderzoek wordt het begrip ‘dieren’ beperkt tot een concrete groep vergelijkingconstructies met 16 dieren van de boerderij: *paard, os, ezel, koe, kalf, stier, varken, eend, kip, haan, hen, gans, geit, schaap, ram, lam*. Waarom deze beperking? Deze soorten dieren waren altijd dichtbij de mens en ze vormen vaak een weerspiegeling van het menselijke gedrag. Het corpus is gebaseerd op alle vergelijkingen met de eerder genoemde dieren die in *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal* voor het Nederlands, *Dictionnaire Larousse: La Symphonie animale. Les animaux dans les expressions de la langue française* voor het Frans en *Słownik Porównań* voor het Pools gevonden zijn. Ik moet toevoegen dat ik alleen voor het Nederlands gebruik heb gemaakt van een ‘algemeen woordenboek’ en niet van een gespecialiseerd (fraseologisch) woordenboek als voor het Frans en Pools, omdat een dergelijk woordenboek op het tijdstip van mijn analyse niet beschikbaar was. Aan het begin van deze bijdrage worden de volgende vragen beantwoord: ten eerste, hoeveel vergelijkingen met voornoemde dieren hebben het Nederlands, Frans en Pools in de genoemde corpora en welke dieren komen het frequenst in elke taal voor. Vervolgens wordt het Nederlands als uitgangstaal gebruikt en worden equivalenten gezocht in het Frans en het Pools. We nemen aan dat semantische equivalenten andere dieren of andere elementen kunnen bevatten. Hoe zit dat precies? Is het altijd mogelijk om een passend equivalent te vinden? De verschillen zijn natuurlijk het interessantst.

2. Theoretisch kader

Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal hanteert de volgende definitie voor ‘vergelijking’:

“[...] stijlfiguur waarbij men een zaak of eigenschap nader bepaalt door haar overeenkomst met een andere, gelijkenis (‘een kleur als vuur’; ‘een kerel als een boom’).” (2005: 3840)

Volgens die definitie is het dus altijd mogelijk om een gelijkenis te zien. De vergelijkingen hebben dikwijls een vaste vorm. We kunnen vergelijkingen op grond van morfologisch-syntactische criteria indelen. We onderscheiden drie hoofdgroepen:

- zo(*als*) (*comme, jak*) + adjectief of adverbium + verbindend partikel *als* + substantief – bijvoorbeeld (zo) *koppig als een ezel, tête comme un âne, uparty jak osioł*.
- verbum (werkwoordelijke groep) + verbindend partikel *als* (*comme, jak*) + substantief (dier) – bijvoorbeeld *werken als een paard, travailler comme un boeuf, harować jak wół*.
- verbum + verbindend partikel *als* (*comme, jak*) + substantief (dier) + bijwoordelijke bepaling – bijvoorbeeld *zich voelen als een vis in het water, se sentir comme un poisson dans l’eau, czuć się jak ryba w wodzie*.

Daarnaast dient erop gewezen te worden dat het Nederlands zich van het Frans en het Pools onderscheidt door de mogelijkheid van zogenaamde versterking. Het gaat om woorden die voor een adjectief staan en een versterkende functie hebben. Bijvoorbeeld *razendsnel* betekent ‘heel erg snel’, ‘ontzettend snel’. Versterkingen vervullen soms een functie die vergelijkbaar is met vergelijkingen. Door het samenvoegen van twee componenten ontstaat dan een soort vergelijkingseffect zoals in *aartsdom, foeilelijk, ijskoud, messcherp, kaarsrecht*. De laatste drie voorbeelden kunnen ook met behulp van een vergelijking uitgedrukt worden: *ijskoud = zo koud als ijs, messcherp = zo scherp als een mes en kaarsrecht = zo recht als een kaars*.

Soms is het onmogelijk om van een versterking een vergelijking te maken, bijvoorbeeld *mierzoet* is niet gelijk aan **zo zoet als een mier* (*zo zoet als honing/suiker* kan daarentegen wel). Het omgekeerde kan ook niet systematisch: van een vergelijking een versterking maken: *zo glad als een aal* is niet gelijk aan **aalglad* (*spiegelglad* of *spekglad* bestaan daarentegen wel). Het Pools en Frans kennen dit fenomeen niet.

Enkele fraseologische termen die ten slotte met de categorie ‘vergelijkingen’ verbonden kunnen worden, zijn: ‘doorzichtigheid’, ‘compositionaliteit’ en ‘gemotiveerdheid’.

2.1 Doorzichtigheid

De term ‘doorzichtigheid’ specificeert op welke manier de betekenis van een verbinding tot stand gekomen is:

“[...] de doorzichtigheid van de verbinding is afhankelijk van de mate waarin de taalgebruiker in staat is te doorzien op welke wijze de betekenis van de verbinding uit die van de samenstellende delen tot stand is gekomen.” (Verstraten, 1992: 99)

Dit begrip wordt als *subjectief* beschouwd, want voor bepaalde taalgebruikers kan dezelfde vaste verbinding volkomen doorzichtig zijn ofwel ondoorzichtig. Taalgebruikers hebben namelijk verschillende voorstellingen van een bepaalde vaste verbinding. Dit hangt tevens af van hun wereldkennis. We kunnen drie soorten doorzichtigheid onderscheiden:

- geheel doorzichtig,
- gedeeltelijk doorzichtig,
- geheel ondoorzichtig.

In het algemeen is de betekenis van vergelijkende constructies gemakkelijk te begrijpen omdat het bewuste adjectief/verbum vaak aan een kenmerk van een dier refereert en dit dier een metafoor van de mens lijkt te zijn. We kunnen verwachten dat de meeste vergelijkingen met dieren als geheel doorzichtig kunnen worden beschouwd. Of zoals Kowalska-Szubert het stelt:

“Alle vergelijkende constructies zijn gedeeltelijk of helemaal doorzichtig.” (1996: 112)

2.2 Compositionaliteit

Volgens Verstraten (1992) heeft:

“Het begrip *compositionaliteit* [...] betrekking op de manier waarop de betekenis is opgebouwd.” (1992: 98)

Compositionaliteit betekent met andere woorden dat de betekenis van een taaluiting op een systematische manier afhangt van:

- de betekenis van de aanwezige woorden/morfemen
- de manier waarop de grammatica deze woorden aan elkaar plakt.

We kunnen volgens Verstraten drie soorten compositionaliteit onderscheiden:

- geheel compositioneel (wanneer alle morfemen binnen een vaste verbinding letterlijk worden gebruikt, bijv. *vliegende schotel, blauwe lucht*)
- gedeeltelijk compositioneel (wanneer één of meer, maar niet alle, woorden letterlijk worden gebruikt, bijv. *zijn gewicht in goud waard zijn, werken als een paard, zwemmen als een eend*),
- geheel niet-compositioneel (geen van de woorden binnen een vaste verbinding worden letterlijk gebruikt, bijv. *ruwe bolster, van een mug een olifant maken, de koe bij de horens vatten*).

2.3 Gemotiveerdheid

Een vergelijking is gemotiveerd als we vast kunnen stellen welke factor/oorzaak heeft bijgedragen aan het ontstaan van de vaste verbinding. De vraag is met andere woorden

of we in staat zijn de motivatie van de verbinding te begrijpen. Kowalska-Szubert stelt in dit verband:

“Indien we namelijk aannemen dat de verbinding *zo koppig als een ezel* zich op een langdurige observatie van het gedrag van een ezel baseert, is de vergelijking *nijdig als een spin* helemaal niet meer uit te leggen.” (1996: 113)

Anders gezegd, mensen hebben altijd meer aandacht geschonken aan ezels dan aan spinnen. Daar zijn twee redenen voor: ten eerste is een ezel in onze wereld veel groter dan een spin en dus is het eenvoudiger om ezels te observeren. Ten tweede is de ezel als trek- en lastdier ook van economisch belang voor de mens wat van de spin niet kan worden gezegd. Dit verklaart waarom vergelijkingen met ezels eenvoudiger te bedenken, te gebruiken en te begrijpen zijn dan die die op spinnen focussen.

Vergelijkingen kunnen vervolgens ingedeeld worden naar de graad van motivatie. We onderscheiden er drie:

- gemotiveerd, als we een oorzaak kennen van het ontstaan van de betreffende vaste verbinding (bijv. werken als een paard – de paarden werden jarenlang voor zware werkzaamheden gebruikt)
- gedeeltelijk gemotiveerd, als we de eigenlijke oorzaak kunnen vinden (bijv. zich zo lekker voelen als een kip – vrije kippen maken een opgewekte indruk wat op hun blijmoedige geestestoestand zou kunnen wijzen),
- niet gemotiveerd, als we geen reden kunnen ontdekken waarom zo’n vaste verbinding is ontstaan (bijv. *nijdig als een spin* – uit de observatie van spinnen kunnen verschillende conclusies worden getrokken maar vrijwel geen ervan rechtvaardigt het gebruik van het woord *nijdig*).

Motivatie is nauw verbonden met doorzichtigheid of zoals Verstraten opmerkt:

“[...] als we een verbinding doorzien, dan betekent dat waarschijnlijk ook dat we de motivatie van de verbinding begrijpen.” (1992: 99)

3. Onderzoekresultaten

Voor het Nederlands hebben we de volgende vergelijkingen geanalyseerd: *zo sterk als een paard, werken/zweten als een paard, koorts als een paard hebben, honger als een paard hebben, een hoer als een paard, een wijf als een paard, een nicht als een paard, slapen als een os (syn. als een roos/marmot), zo dom als het achtereind van een koe/varken, een waarheid als een koe, van iets verstand hebben als een koe saffraan (eten), kijken als een hond op een zieke koe, schreeuwen/gillen als een mager (speen)varken, als de varkens knorren bij de volle trog, als een varken, zwemmen als een eend (syn. zwemmen als een vis), zo flauw/schor als een kip, zo blind als een kip, er als de kippen bij zijn, lopen als een kip die haar ei niet kwijt kan, als een kip zonder kop redeneren/ zich zo lekker voelen als een kip (syn. zich als vis in het water voelen), hij is baas in ’t kippenhok als de haan er niet is, rood zien als een (kalkoense) haan, hij stapt als een haan (van een stoter), lopen als een (vette) gans, zij lopen achter elkaar als de ganzen, lachen als een geit die uit de stad gaat, huppelen als een*

kalf, zo dom/onnozel als een kalf, als de kalveren op het ijs dansen, zo geduldig/onnozel als een schaap, zo gedwee als een lam; als een lam leven, zo mak als een lammetje, zo koppig als een ezel, loeien, snuiven als een stier, zo kwaad als een stier, balen als een stier.

Voor het Frans: *doux comme un agneau, bête comme un âne, têtu comme un âne, méchant comme un âne rouge/roux, saoul/gris comme un âne, crier, gueuler comme un âne, sérieux comme un âne qu'on étrille, entrer quelque part comme un âne dans un moulin, s'en moquer comme un âne d'un coup de bonnet, souffler comme un bœuf, saigner comme un bœuf, suer comme un bœuf, fort comme un bœuf, lourd comme un bœuf, marcher comme un canard, mouillé, trempé comme un canard, nager/plonger comme un canard, ça glisse comme sur les plumes d'un canard, travailler comme un cheval/ bœuf, lié comme crotte de chèvre, bondir comme un chevreau, manger comme un cochon, gras/gros/sale comme un cochon, soûl comme un cochon, saigner quelqu'un comme un cochon, camarades/amis comme cochons, heureux comme un tueur de cochon, fier comme un coq, rouge comme un coq/homard, se battre comme un coq, être/vivre comme un coq en pâte, frisé comme une poule mouillé, se coucher/se lever comme les poules, être comme une poule qui a trouvé un couteau, fort/puissant comme un taureau, grosse comme une vache, pleurer/pleuvoir comme une vache (qui pisse), bourré, plein comme une vache, sorcier comme une vache, parler français comme une vache espagnole, pleurer/crier/hurler comme un veau.*

Voor het Pools: *potulny/łagodny jak baranek, związać kogoś jak barana, trzęsie się jak barani ogon, idą ludzie na rzeź jak barany, głupi jak baran/ciele/osiół/geś, cichy jak baranek, niewinny jak baranek/owieczka, beczeć jak baran, działa coś na kogoś jak (czerwona) płachta na byka, stoi coś jak byk/wół, chłop jak byk, mocny jak byk, patrzeć/gapić się jak ciele/wół na malowane wrota, rozmawiać z kimś jak geś z prosięciem, tuczy ktoś kogoś jak geś, rządzić się jak szara geś, wystrzelać jak kaczk, spływa jak woda po kaczcze/geś, wali ktoś w kogoś jak w kaczy kuper, chodzić/kiwać się jak kaczk, czerwony jak kogut/indyk (rak), piąć jak kogut, być napuszonym/nastroszonym jak dwa koguty, parskać jak koń/żrebak, zdrowy jak koń/byk, rzeć jak koń, silny jak koń/byk/wół (syn. jak niedźwiedź), kombinować jak koń pod górę, gnać jak koń, jeździć po kimś jak na tysej kobyłe, harować jak koń/wół/dziki osioł, chodzić jak koń w kieracie, beczeć jak koza, skakać jak koza, chodzić za kimś jak ciele za krową, oczy jak u krowy, doić kogoś jak mleczną krowę, siedzieć jak kura na jajach/grzędzie, bazgrać jak kura pazurem, trafić się jak ślepej kurze ziarno, nosić się z czymś jak kura z jajkiem, znać się na czymś jak kura na pieprzu, uparty jak osioł/koziół/muł/baran, kuć jak dziki osioł, cichy jak owca, chodzić jak błędna owca, kwiczeć jak zarzynane prosię, brudny jak świnia, chlać/upić się jak świnia, pijany jak świnia/bydło, jeść/obeżreć się jak świnia, pchać się jak świnie do koryta/bydło, utycć jak wieprz, wolny jak dzika świnia, napisane jest jak wół, pasować jak wół do karety, ryczeć jak wół.*

In bovenstaand corpus komen allerlei verschillende vergelijkingen voor met de genoemde 16 dieren in het Nederlands, Frans en Pools. Voor de gevonden aantallen vergelijkingen, zie schema 1.

Schema 1: Gevonden aantallen vergelijkingen.

Nederlands	Frans	Pools
38	43	68

Dit stelt ons echter niet echt in staat conclusies te trekken met betrekking tot de reële hoeveelheid vergelijkingen in de drie talen. De eerste reden is dat de gebruikte woordenboeken moeilijk met elkaar te vergelijken zijn. Ten tweede rijst de vraag naar de lexicale bronnen van deze woordenboeken. Het ligt voor de hand aan te nemen dat er nog andere vergelijkingen met dieren vallen te ontdekken als we andere bronnen raadplegen.

Uit het onderzoek blijkt verder dat *paard* in het Pools het best is vertegenwoordigd (9), gevolgd wordt door *ram* (8), *varken* (8), *os* (7) en *stier* (6). In het Frans zijn het vooral vergelijkingen met *ezel* (8), *koe* (6), *os* (6) en *varken* (6). Voor het Nederlands gaat het om de dieren *paard* (7), *kip* (6) en *varken* (4). Het is opvallend dat het Nederlands als enige taal zoveel vergelijkingen met een kip bezit, in vergelijking met het Frans (0) en het Pools (0). Het Frans en Pools blijken de voorkeur aan de haan of de hen te geven. We kunnen ons afvragen waarom dat zo is. Volgens het *Prisma Pocketwoordenboek Nederlands-Nederlands* betekent *kip*: ‘een vrouwelijke hoen’, dus kan een kip gelijk zijn aan een hen (*poule*, *kura*) die wel in het Frans en Pools voorkomt.

Het Frans bezit slechts één vergelijking met *paard* (volgens het geraadpleegde woordenboek), terwijl het Nederlands er 7 heeft en het Pools 9. Het Pools kiest verder voor *ram* (8) terwijl het Nederlands en Frans geen vergelijkingen met dat woord. Ze kiezen in plaats daarvan voor *lam/schaap*. Samenvattend zijn er in het Frans geen vergelijkingen gevonden met *bélier* ‘ram’, *brebis* ‘schaap’, *oie* ‘gans’, *poulet* ‘kip’, in het Nederlands geen vergelijkingen met *ram* en *hen* en in het Pools geen vergelijkingen met *kurczak* ‘kip’ en *jagnię* ‘lam’. Zie schema 2.

Schema 2: Gevonden aantallen dieren.

Diernaam	Nederlands	Frans	Pools
1. Eend	1	4	4
2. Ezel	1	8	4
3. Gans	2	0	4
4. Geit	1	2	2
5. Haan	2	4	3
6. Hen	0	3	5
7. Kalf	3	1	2
8. Kip	6	0	0
9. Koe	4	6	3
10. Lam	2	1	0
11. Os	1	6	7
12. Paard	7	1	9
13. Ram	0	0	8
14. Schaap	1	0	3
15. Stier	3	1	6
16. Varken	4	6	8

Voor de in totaal 38 Nederlandse vergelijkingen hebben we Franse en Poolse equivalenten gezocht. De resultaten zijn af te lezen aan schema 3.

Schema 3: Poolse en Franse equivalenten.

Het totaal Nederlandse vergelijkingen	38
Gevonden Poolse equivalenten	17
Gevonden Franse equivalenten	14

Het Pools lijkt meer met het Nederlands overeen te komen dan het Frans als het gaat om vergelijkingen met boerderijdieren, hoewel het verschil klein is (3). Een andere vraag is: gebruiken het Nederlands, Frans en Pools dezelfde diersoorten in de vergelijkingen? Zie schema 4.

Schema 4: Dierlijke equivalenten.

	De dierlijke equivalentie
Frans met Nederlands	5 keer hetzelfde dier in een vergelijking
Pools met Nederlands	10 keer hetzelfde dier in een vergelijking
Pools met Frans	10 keer hetzelfde dier in een vergelijking

Er blijkt dus een potentieel hogere graad van overeenkomst tussen het Pools en het Nederlands en tussen het Pools en het Frans te bestaan dan tussen het Nederlands en het Frans. We kunnen daarom verwachten dat het Frans en het Nederlands meer fraseologische verschillen zullen vertonen in eventueel vervolgonderzoek (dat wil zeggen: andere dieren/elementen bevatten).

Natuurlijk komen er ook vaak andere dieren, of geen dieren in bepaalde vergelijkingen voor. Soms is er zelfs geen equivalent te vinden. Zie (1)–(3) voor enkele voorbeelden.

- (1) Slapen als een **os** – *Spać jak **susł** (grondeekhoorn)* – Dormir comme un **loir** (*relmuis*)
- (2) Zo kwaad als een **stier** – *Zły/wściekły jak **osa** (wesp)* – Geen equivalent in het Frans.
- (3) Zo dom als het achtereind van een **koe/varken**; zo dom als een **kalf** – *Głupi jak **baran** (ram), **cielę** (kalf), **osioł** (ezel) **gęś** (gans), but z lewej nogi (*linkerschoen*)* – *Bête comme un **âne** (ezel) une **oie** (gans), ses pieds/la lune (*de voeten, de maan*)*

Vaak was het onmogelijk om een passend equivalent te vinden. Het Frans had geen equivalent voor 24 Nederlandse vergelijkingen met dieren op de boerderij en het Pools had geen equivalent voor 21 Nederlandse vergelijkingen.

Aan de hand van de hierboven genoemde begrippen: compositionaliteit, doorzichtigheid en gemotiveerdheid, kunnen we ons afvragen hoe het met de vergelijkingen van onze verzameling gesteld is. Alle vergelijkingen zijn dus zeker gekenmerkt door gemotiveerdheid (ze kunnen 3 verschillende graden van motivatie hebben). *Zo sterk als een paard* of *stappen als een haan* is bijvoorbeeld gemotiveerd, *zo koppig als een ezel*, *koorts als een paard hebben* gedeeltelijk gemotiveerd en *een waarheid als een koe* of de Poolse vergelijking *zo dom als een linkerschoen* (*głupi jak but z lewej nogi*) niet gemotiveerd, omdat we geen reden kunnen ontdekken waarom die constructie tot stand gekomen is.

De term doorzichtigheid is verbonden met gemotiveerdheid en is ook in zekere mate subjectief, dus voor elke lezer of toehoorder kunnen we andere resultaten observeren want dat hangt onder andere van zijn wereldkennis af. We stellen echter vast dat wat de vergelijkingen betreft ze doorzichtig zijn of tenminste gedeeltelijk doorzichtig omdat vergelijkende constructies vaak bekend zijn en ook gemakkelijk te begrijpen. Dus *een waarheid als een koe* of het Poolse *zo dom als een linkerschoen* zijn misschien niet gemotiveerd, maar wel doorzichtig voor de moedertaalspreker.

Het laatste criterium betreft de vraag of de vergelijkingen compositioneel zijn. Alle vergelijkingen in ons corpus zijn gedeeltelijk compositioneel – niet alle morfemen binnen een vergelijking nemen we letterlijk (bijv. *een waarheid als een koe, van iets verstand hebben als een koe van saffraan eten, werken als een paard*, enz.). We kunnen zeggen dat in het geval van vergelijkingen we altijd tenminste één morfeem letterlijk nemen of het een kenmerk van een dier is of een activiteit, een verbum. Er is geen vergelijking te vinden in het corpus die als geheel-niet compositioneel fungeert (dat wil zeggen als we geen van de morfemen binnen een vergelijking letterlijk nemen) en ook geen enkele die helemaal compositioneel zou zijn (dat wil zeggen als we alle morfemen binnen een vaste verbinding letterlijk interpreteren).

4. Verder onderzoek en conclusies

Voor verder onderzoek wil ik ook de volgende vraag beantwoorden: zijn er significante verschillen in de soorten dieren die in vergelijkingen opduiken? Welke dieren er worden gebruikt, zegt misschien wat over de sociolinguïstische achtergrond. Ik denk dus dat ik dieper op de sociolinguïstische consequenties zou moeten ingaan. Bovendien wil ik graag het *Van Dale Groot Vergelijkingen woordenboek* raadplegen. Dit woordenboek is specifiek en zou mijn onderzoek verder kunnen verrijken.

De vergelijkingen die in het corpus voorkomen laten zien dat de drie talen worden gekenmerkt door een flink aantal vergelijkingen met dieren op de boerderij, met het Pools op de eerste plaats, gevolgd door het Frans en het Nederlands. Boerderijdieren hebben altijd dicht bij de mens gestaan en hebben daardoor bijgedragen tot het ontstaan van allerhande vergelijkingsconstructies. Verder blijkt dat *paard, ram, varken* en *os* de meest voorkomende diersoorten zijn in de vergelijkingen in het Pools, *ezel, koe, os* en *varken* voor het Frans en *paard, kip* en *varken* in het Nederlands. Aan de andere kant heeft het Frans geen vergelijkingen met *ram, schaap, gans* en *kip*, het Nederlands geen vergelijkingen met *ram* en *hen* en het Pools geen vergelijkingen met *kip* en *lam*. Verder blijkt er een grotere overeenkomst te zijn tussen het Pools en het Nederlands dan tussen het Nederlands en het Frans. Onze hypothese is dat er in vervolgonderzoek nog meer verschillen gevonden zullen worden tussen het Frans en het Nederlands. Ten slotte wijzen we erop dat er vaak andere dieren of elementen in de Franse of Poolse vergelijkingen voorkomen in vergelijking met de Nederlandse en dat het in de meeste gevallen bijgevolg onmogelijk was passende equivalenten te vinden.

BIBLIOGRAFIE

- BANKO, MIROSLAW (2007). *Słownik porównań*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- BOGAARDS, PAUL (1998). *Van Dale Groot Woordenboek Frans-Nederlands*. Utrecht & Antwerpen: Van Dale Uitgevers.
- CZOCHRAŁSKI, JAN & STANISŁAW PREDOTA (1993). *Podręczny niderlandzko-polski słownik frazeologiczny/Nederlands-Pools fraseologisch handwoordenboek*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- DEN BOON, TON & DIRK GEERAERTS (red.) (2005). *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal*. Utrecht & Antwerpen: Van Dale Uitgevers.
- FLEISCHER, WOLFGANG (1997). *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: De Gruyter.
- HOFMAN, MARTHA (2010). *Pocketwoordenboek Nederlands*. Amsterdam & Utrecht: Prisma.
- LAKOFF, GEORGE & MARK JOHNSON (2003). *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- KLIMASZEWSKA, ZOFIA & RENE GENIS (2009). *Słownik polsko-niderlandzki/Woordenboek Pools-Nederlands*. Amsterdam: Pegasus.
- KLIMASZEWSKA, ZOFIA e.a. (2009). *Słownik niderlandzko-polski/Woordenboek Nederlands-Pools*. Amsterdam: Pegasus.
- KOWALSKA-SZUBERT, AGATA (1996). *De kool en de geit. Nederlandse vaste verbindingen met een dier- of plantelement*. Utrecht: LED
- PREDOTA, STANISŁAW (2003). *Wprowadzenie do językoznawstwa niderlandzkiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- REY, ALAIN & SOPHIE CHANTREAU (1984). *Dictionnaire des expressions et locutions figurées*. Paris: Dictionnaire Le Robert.
- SKORUPKA, STANISŁAW (1967). *Słownik frazeologiczny języka polskiego. T. 1*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SKORUPKA, STANISŁAW (1999). *Słownik frazeologiczny języka polskiego. T. 2*. Warszawa: Wiedza Powszechna
- STOETT, FREDERIK (1981). *Nederlandse spreekwoorden en gezegden verklaard en vergeleken met die in het Frans, Duits en Engels*. Leiden: Thieme.
- VAN HET REVE, KAREL (1978). "Vergelijkingen dienen ter verduidelijking", in: *Uren met Henk Broekhuis*. Amsterdam, AUP, 70–73.
- VERSTRATEN, LINDA (1992). *Vaste verbindingen. Een lexicologische studie vanuit cognitief-semantisch perspectief naar fraseologismen in het Nederlands*. Utrecht: LED
- VIGERIE, PATRICIA (1992). *La Symphonie animale. Les animaux dans les expressions de la langue française*. Paris: Larousse.
- WYSOCZAŃSKI, WŁODZIMIERZ (2006). *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- ZAREBA, LEON (2006). *Dictionnaire idiomatique français-polonais*. Kraków: Universitas.

LEXIKÁLNÍ PŘIROVNÁNÍ SE ZVÍŘATY V NIZOZEMŠTINĚ, FRANCOUZŠTINĚ A POLŠTINĚ

Přirovnání patří do oblasti frazeologie. Často mají stálou strukturu a jejich význam je nebo by měl být snadno srozumitelný, protože se dané adjektivum nebo sloveso odvolává na charakteristiku zvířete, která je metaforou lidské vlastnosti (např. *Tvrdohlavý jako mezek*, *Plave jako delfín*). Proto předpokládáme, že většinu srovnání lze považovat za zcela transparentní (*doorzichtig*). Příspěvek vysvětluje následující frazeologické pojmy: průhlednost (*doorzichtigheid*), kompozičnost (*compositionaliteit*) a motivace

(*gemotiveerdheid*). Výzkumný korpus se omezuje na specifickou skupinu zvířat: hospodářská zvířata. Na základě nizozemského jazyka hledáme francouzské a polské ekvivalenty. Článek dále představí výsledky výzkumu a závěry.

Beata Popławska

Katolicki Uniwersytet Jana Pawła II

E-mail: sprawkabeata@gmail.com

**VERMAKELIJKHEID EN BEZORGDEHEID
DE REPRESENTATIE VAN HET VRIJHEIDSBEGRIJP
IN *IRONISCH-COMISCH WOORDENBOEK* (1797–1798)
VAN AREND FOKKE SIMONSZ**

JAN URBANIAK

ABSTRACT**Entertainment and attention: representation of freedom in Arend Fokke Simonsz's *Ironisch-Comisch Woordenboek* (1797–1798)**

Was it possible in the eighteenth-century Netherlands to ridicule a very serious thing such as the Dutch sense of liberty? In my article I analyse the way the Dutch satirist Fokke Simonsz (1755–1812) defined freedom in one of his bestsellers: *Ironisch-Comisch Woordenboek* (1797–1798). I research how his attitude towards freedom affected the public debate in the Netherlands at the end of the eighteenth century. The analysis of the book of Fokke Simonsz is an important element of my research project, which focuses on various representations of freedom in Dutch political journals from the late Enlightenment. Fokke Simonsz in his 'dictionary' demonstrates a different concept of freedom than the one that is presented in journals. Thanks to him the image of freedom in the eighteenth-century Netherlands appears to be much more nuanced than it seems at first glance.

Key words: enlightenment; liberty; Dutch press; humor; satire

1. De Bataafse vrijheid

In de Nederlandse literatuur van de laatste decennia van de achttiende eeuw nam de term “vrijheid” een centrale positie in. Dat was immers niet verbazingwekkend gezien de politieke situatie van Nederland in deze periode. Aan het einde van de eeuw werd vrijheid tot een nationale zaak: de revolutionair ingestelde patriotten die de Franse revolutie toejuichten, gaven een brede dimensie aan de term, die een hoofdonderwerp werd van heftige debatten over de toekomst van het land. Die debatten spitsen zich vooral na 1795 toe toen de Bataafse Republiek ontstond – in feite een vazalstaat van Frankrijk (in die tijd hanteerde men ook de term “zusterrepubliek”) die volkomen op Franse leest werd geschoeid (Jourdan 2013: 164).

Debatten over de nieuwe grondwet, de staatsstructuur van de Bataafse Republiek en de relatie tussen het volk en de politieke elites vonden hun weerklank in de literatuur. De commentaren en overwegingen waarin de term ‘vrijheid’ voorkwam, werden in ver-

schillende varianten gepresenteerd. In mijn bijdrage wil ik focussen op één kant van dat debat, waarin twee soorten vrijheid tegenover elkaar werden gesteld: een soort vrijheid dat conform de nieuwe republikeinse idealen in actieve en permanente volkssoevereiniteit verborgen lag, en de vrijheid die door een eensgezinde regering werd gestimuleerd. Een dergelijke regering, belichaamd door de Nationale Vergadering, werd door een deel van het Nederlandse volk gezien als “de dageraad van eenheid en onverdeelbaarheid in ’s Lands bestuur” (*De Nederlandsche Spectator* 1752: 212). Voor de aanhangers van dit concept, stond de eensgezinde regering garant voor de vrijheid in het land. Voor de radicale republikeinen daarentegen betekende dat een gevaar – ze waren bang dat de eenheidsstaat de basis zou vormen voor het ontstaan van een almachtig centraal parlement. Het resultaat daarvan zou het einde van de ware republikeinse vrijheid betekenen (Rutjes 2012: 32; Velema 2013: 39; 48–49).

In de door mij onderzochte teksten uit de besproken periode werd het vrijheidsbegrip ontdaan van een luchtige toon – het ging immers om de nationale zaak, waarover met ernst gesproken moest worden. Zelfs bij de schrijvers die het vrijheidsbegrip een nieuw leven wisten in te blazen door daaraan spot, grappigheid, ironie en vooral de luchtigheid te koppelen, voerde die ernst de boventoon.

2. Tussen humor en bezorgdheid. De casus van het *Ironisch-Comisch woordenboek*

Een goed voorbeeld daarvan was Arend Fokke Simonsz (1755–1812), de auteur van het graag gelezen *Ironisch-Comisch Woordenboek* (1797–1798). In dit werk voorzag Fokke Simonsz het vrijheidsbegrip van een luchtige, vermakelijke ondertoon. Bij hem wemelde het van de subtiële humor en verbloemde kritiek, maar wat op het eerste gezicht opviel, was de maatschappelijke betrokkenheid van de auteur en zijn bezorgdheid over de toekomst van het land.

In zijn *Ironisch-Comisch Woordenboek*, wist Fokke Simonsz, zoals ook de titel suggereerde, van ironie en komisch taalgebruik een methodologisch concept te maken. Zo voorzag hij het vrijheidsbegrip van tal van retorische elementen: kleurrijke metaforen, subtiële kritiek en schertsende uitlatingen. In mijn bijdrage zal ik onderzoeken hoe Fokke Simonsz het vrijheidsbegrip definieerde en hoe deze definities bij het vrijheidsdiscours pasten dat in de vroegmoderne tijd in Nederland gevoerd werd.

Fokke Simonsz was zeer bezorgd over de toekomst van de nieuwe Bataafse Republiek. Het land was sinds de jaren tachtig van de achttiende eeuw in beroering. De patriotten kwamen weer aan de macht in 1795, twee jaar voor de publicatie van het eerste deel van het *Woordenboek*, maar het herstel van het land leek in de laatste jaren van de achttiende eeuw nog niet bereikt. Fokke Simonsz schreef in zijn *Verhandeling over de Verlichting* (uitgegeven in 1799 in een verzameling teksten getiteld *Het onscheidbaar drietal redewezens Verlichting, Deugd en Tijd*): “Hoe wenschlijk ware ’t niet, tot nut van ’t algemeen,/Dat eens het vredeslicht ons Vaderland bescheen;/ Op dat elk, met verstand, het beste licht verkoore,/ En ’s Lands bouwvallig huis zijn steunpunt niet verloore” (Fokke Simonsz 1799: 49).

In deze vrome wens lag het vaderlands gevoel van Fokke Simonsz verborgen – een nogal serieuze bezorgdheid van de auteur over de stand van zaken in de Bataafse Repu-

bleik. Slechts twee jaar eerder was de toon van Fokkes patriottische uitlatingen van een wat andere aard, maar de gesignaleerde bezorgdheid over de toekomst van het land bleef hetzelfde. In 1797 verscheen het eerste deel van het *Ironisch-Comisch Woordenboek* en de titel daarvan sprak boekdelen.¹ De bedoeling van de auteur was om “[...] alle soorten van Leezers eenig vlugtig vermaak en uitspanning van ernstiger en belangrijker bezigheeden te verschaffen [...]” (Fokke Simonsz 1805: Voorbericht). Fokke Simonsz gebruikte hier de Horatiaanse formule “dulce et utile”, waarbij het accent op *dulce* werd gelegd, maar het *utile* ook van belang bleef. Dat laatste zag men niet alleen in de pogingen van de auteur om de patriottische geest bij zijn lezers aan te wakkeren, maar ook in de instructie hoe zijn werk begrepen moest worden. In het “Voorbericht” van het *Woordenboek*, gaf Fokke Simonsz een verklaring over wat “ironiesch” en “comiesch” überhaupt moest betekenen. Men moest altijd de ironie in het oog houden, zo redeneerde de auteur. Dat betekende dat de lezers de “eigentlijke meening des Schrijvers [...] niet zo naauwkeurig naar de letter [moeten opnemen – JU] [...]” en, wat nog belangrijker leek te zijn, de opvattingen van de auteur “[...] altijd slegts als algemeene, en eenigszins overdreevene, trekken [...] waarden” (Fokke Simonsz 1805: Voorbericht). Op deze manier gaf Fokke Simonsz aan zichzelf de vrijheid om onbeperkt over alles te kunnen schrijven. Zo moest de ironie (hij noemde het “een Redeneerkunstig of Rhetorisch vergrootglas”) hem behoeden tegen onbillijke kritiek of lasteringen.

3. Vrijheid of losbandigheid?

Fokke Simonsz schonk bijzondere aandacht aan de bekende trias van de Franse revolutionairen: vrijheid, gelijkheid en broederschap. De Franse invloed in de Bataafse Republiek was duidelijk te zien: deze was immers gevormd naar het voorbeeld van de Franse Republiek en dankzij militaire steun van Frankrijk. Verder zag men de uitstraling van de Franse revolutie in de politieke debatten rond de staatsvorm – de Nederlandse Bataven hadden grote bewondering voor de Franse revolutionairen en vormden revolutionaire comités naar Frans model (Rosendaal 2003: 528–530). Ze kondigden een Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger aan waarbij vrijheid en gelijkheid gewaarborgd werden en de staat werd geregeerd door een meer gecentraliseerde regering. Fokkes belangstelling voor de idealen van de Franse revolutie was dan ook niet bijzonder. Hij zag de elementen van de trias als onscheidbaar en schonk daar aparte ruimte aan in zijn boek.

Fokke Simonsz analyseerde het vrijheidsbegrip vanuit verschillende perspectieven. Zo benadrukte hij de vrijheid van meningsuiting. Vrijheid was voor hem een complex begrip dat op verschillende manieren geïnterpreteerd kon worden. Wat hij met zijn boek wilde doen, was het presenteren van tal van varianten van de vrijheid zonder één daarvan duidelijk te bevoorstellen. Hij merkte namelijk op dat “[...] het zeer moeilijk is om over de Vrijheid te spreken, of te zintwisten, wijl men ligt een geheele andere Vrijheid op het oog kan hebben dan de toehoorders” (Fokke Simonsz 1805: 181). De vrijheid kende dus veel verschillende varianten.

¹ In mijn bijdrage maak ik gebruik van de tweede druk van het *Ironisch-Comisch Woordenboek* uit 1805.

Voor sommige van die door Fokke Simonsz genoemde “toehoorders” stond vrijheid gelijk aan losbandigheid, voor de andere aan “[...] eene gemaatigde en aan de wetten en maatschappelijke orde der dingen ondergeschikte, echter ongedwongene, levenswijze” (Fokke Simonsz 1805: 175). In de redeneringen van Fokke Simonsz was er zelfs sprake van de vrijheid van de slaven. Hij merkte op: “Het blijft in zekeren zin altijd nog Vrijheid, als men slegts niet tusschen vier muuren gemetseld is” (Fokke Simonsz 1805: 177). In de politieke zin ten slotte was de vrijheid sterk gekoppeld aan de wil van het volk dat “[...] het bestuur uit den weg ruimt en zig zelve een wet vormt, na welke het geregeerd wil zijn” (Fokke Simonsz 1805: 178).

Door verschillende vrijheidsvarianten aan de lezers te bieden, gaf Fokke Simonsz hun veel vrijheid voor een eigen interpretatie. Desalniettemin voorzag hij zijn tekst van enig commentaar – dit deed hij om de educatieve impact van het *Woordenboek* te kunnen handhaven en zijn eigen visie van de staat binnen te loodsen. De eerste casus, waarin de vrijheid als losbandigheid werd omschreven, was voor Fokke Simonsz een typisch voorbeeld van het aanpassen van waarden en normen aan eigen wensen en verwachtingen omtrent de algemene levenswijze binnen de maatschappij. In het verlengde van deze losbandigheid zag de auteur een obsessie: “[...] men ziet alles voor overheersching aan, wat, zelfs tot behoud der goede orde, en algemeene rust, onmisbaar is” (Fokke Simonsz 1805: 174). Om zo’n losbol die geobsedeerd was door onbeperkte vrijheidszin te kunnen schetsen, haalde Fokke Simonsz een bekend tafereel aan. Een “ongetoomd hollend Paard” stond hier symbool voor losbandigheid. Deze metafoor sloot aan bij een van de teksten van een eerdere datum – namelijk een tekst uit *De Nederlandsche Spectator* uit 1752. In de spectators (ook moraliserend-opiniërende bladen genoemd) waren zulke metaforen gebruikt om zowel positieve als negatieve gedragsmodellen des te duidelijker weer te geven. In de besproken tekst hadden we te maken met de allegorische voorstelling van een Poolse edelman die gelijk een paard “[...] in een’ wilde stoetery door bosschen en struiken gewoon los heen te zwieren, tegen allen die ’t genaaken, achter uitslaat, en geen toom nog teugel lyden wil [...]” (*De Nederlandsche Spectator* 1752: 205). Deze metaforische voorstelling moest de Poolse “Sarmatische losbandigheid” tonen die conform de moraliserende les van de spectator ten slotte door een verstandige vorst aan banden werd gelegd.

Indien de overtollige zucht tot vrijheid niet aan banden werd gelegd, kon dat in anarchie resulteren – aldus de auteur. Zo maakte hij de absoluut opgevatte vrijheid inherent aan de anarchie, dus aan een totale vrijheid die de structuur van de staat deed wankelen. Vrijheid gezien als losbandigheid had volgens Fokke Simonsz gevaarlijke maatschappelijke gevolgen – die bracht de samenleving in beroering en dergelijke situatie creëerde verder een ruimte voor gevaarlijke despoten die hun eigen vrijheid door middel van harde maatregelen probeerden te handhaven ten koste van de individuele vrijheid van de leden van de maatschappij. Voor de vrijheidlievende auteur vereiste de samenleving de reeds genoemde “toom” en “teugel”, maar dan op een verstandige manier en niet slechts als een boze reactie op rellen en onlusten in het land (of als een smoes om naar macht te grijpen), maar eerder in een vorm van een goed uitgewerkt maatschappelijk verdrag, waaruit beide partijen (zowel de regeerders als het volk) voordeel konden halen. Hier kwam de zorg van Fokke Simonsz voor de toekomst van het vaderland weer opduiken.

4. Vrijheid in eensgezindheid

De slavernij die de auteur in dat verband noemde, hoefde echter niet lotbepalend te zijn. Conform de optimistische toon van de Verlichting merkte de auteur op dat iemand die de kwalijke gevolgen van de slavernij ondervond, nog steeds in staat was om deze situatie te beïnvloeden. De impact van de filosofie van de Verlichting waarin educatie, rede en optimisme hoog in het vaandel stonden, wist zelfs van een nederige slaaf een vrij mens te maken. In Nederland (redeneerde Fokke Simonsz) mensen die “[...] op dierge-lijk eene wijze genoodzaakt zijn te leeven, zijn ook wel vrij, want, staat hun zulk leven niet aan, welaan, wij zijn in een vrij land, laten ze iets anders zoeken” (Fokke Simonsz 1805: 175). Door Nederland als een vrij land te presenteren leverde Fokke Simonsz zijn eigen bijdrage aan de optimistische, positieve beeldvorming van eigen land en natie. Daardoor verkreeg Nederland een bijzondere dimensie als gidsland dat met zijn liefde en respect voor vrijheid boven andere Europese landen uitstak (Duits 1999: 122; Haitsma Mulier 1999: 217; Oddens 2012: 71).

De Nederlandse vrijheid die als voorbeeld voor de rest van Europa kon dienen, werd mede bereikt door de “Vrijheid, in een’ Politicken zin”. Voor Fokke Simonsz was dat de meest belangrijke variant van de vrijheid die direct voortvloeide juist uit de reeds gesig-naleerde “opgeklaardheid of verlichting bij een Volk, en ontdekte zig het eerst bij die volken, waar bij de beschaaving allengs meer en meer doordrong” (Fokke Simonsz 1805: 178). Dat de auteur daarmee de Nederlanders bedoelde, was vanzelfsprekend hoewel daar slechts indirect aan gerefereerd werd. Wat in de paragraaf over de politieke vrijheid echter vooral opviel, was het verborgen commentaar van Fokke Simonsz ten opzich-te van de verdeeldheid van de Nederlandse politieke elites. Daarmee toonde de auteur zich voorstander van eensgezindheid op het politieke toneel en zijn opvattingen over de vrijheid kon men als een waarschuwing zien. Vrijheid betekende voor hem in die zin de situatie “[...] wanneer verscheide kleine Bestuuren elkander tragtende te overheeren, ein-delijk te samen onder het gebied van een grootter bestuur vervallen [...]” (Fokke Simonsz 1805: 179). Op het eerste gezicht leek deze stelling paradoxaal, maar Fokke Simonsz wilde ermee een suggestie wekken dat alleen een verstandig eensgezind gezag in staat was om de heftige politieke twisten aan banden te leggen. Zo’n gezag was zeker nodig in een staat waarin de parlementariërs elkaar in de haren vlogen en dreigden met hun factiestrijd de Bataafse Republiek te gronde te richten (Oddens 2012: 195–236).

Het eensgezinde gezag kon de vrijheid in het land waarborgen en zulke vrijheid bracht de noodzakelijke rust met zich mee – het vredeslicht waar Fokke Simonsz het over in zijn “Verhandeling over Verlichting” had, was immers een van de steunpilaren van een goed functionerende staat. De vrede betekende namelijk de opkomst van de handel en dat was een van de beste middelen om de onafhankelijkheid te bereiken. Daarmee sloot Fokke Simonsz zich aan bij de opvattingen die de welvaart van Nederland met de onbelem-merde ‘negotie’ in verband brachten (Nijenhuis 1999: 237–244). De strekking van al die opvattingen was hetzelfde: Nederland en de vrije handel waren synoniem en vrijheid in productie en handel waren niet los te denken van vrijheid in godsdienst en politiek (Nij-enhuis 1999: 245). Fokke Simonsz schreef hier echter andere oorzaken aan toe. Terwijl in de Gouden Eeuw (1600–1650) het succes van de Nederlandse economie (tenminste volgens de anti-stadhouderlijke schrijvers) sterk afhankelijk was van het gebrek aan cen-

tralisme in de politiek, werd voor de auteur van het *Woordenboek* juist de eenheidsstaat met een centralistische regering een waarborg om de lucratieve handel een nieuw leven in te blazen (Kossmann 1995: 76–77). Dat klonk net als de stemmen van de orangistische schrijvers aan het einde van het Eerste Stadhouderloze Tijdperk (1650–1672). Toen verwachtten ze van het eenhoofdig gezag van het Oranjehuis de redding van de Republiek die langzamerhand haar fut aan het verliezen was (Van de Klashorst 1999: 168). Ook zagen zij in de handel een middel dat Nederland een sterke politieke en culturele positie in Europa garandeerde.

5. Samenvatting

Samenvattend: Fokke Simonsz gebruikte de luchtige toon van zijn *Ironisch-comisch woordenboek* om over serieuze kwesties te praten. In eensgezindheid zag hij een van de middelen die de vrijheid in het land konden waarborgen. Daarnaast noemde hij ook andere factoren: “godsvrucht”, “eerbied voor de wet”, “spaarzaamheid”, “geld”, “scheepen”, of “sterke vestingen”. Sommige van hen waren inherent aan die eensgezindheid: slechts eerbied van ieder lid van de maatschappij voor de wet maakte van die wet iets algemeen, en de door de auteur genoemde “sterke vestingen” konden alleen hun rol vervullen in een land waarin een unaniem militair bestuur zou heersen. Door een zulke redevoering leverde Fokke Simonsz zijn eigen bijdrage aan de discussies over de toekomst van de Bataafse Republiek en hij stond duidelijk aan de kant van de politieke fracties die een einde wilden maken aan de verdeeldheid op het Nederlandse politieke toneel.

Aan deze gedachte was de hele betooglijn van Fokke Simonsz onderworpen. Toen hij in verband met de vrijheid de losbandigheid noemde, deed hij dat om een deel van het Nederlandse volk te tuchtigen en die eensgezindheid ten opzichte van de wet te bevorderen. Het onbeheerste leven van een “ongetoomd hollend Paard” wilde hij door middel van “eene gemaatigde en aan de wetten en maatschappelijke orde der dingen ondergeschikte, echter ongedwongene, levenswijze” aan banden leggen. In dat middel speelde de vrijheid nog steeds een belangrijke rol. Fokke Simonsz geloofde in de redelijkheid van de verlichte mens en in de positieve invloed van de kennis. Door de “algemeene opgeklaardheid of verlichting bij het Volk” hoefde men de mens niet te dwingen om de wetten te respecteren. Dat deed hij uit eigen wil, aldus de auteur.

Het optimisme waarmee Fokke Simonsz naar de mens om hem heen keek, was typisch voor zijn tijd. Hij sloot zich daarmee aan het optimisme van onder andere de in Nederland bekende Duitse filosofen Wilhelm Leibniz en Christian Wolff die de kracht van de redelijke (en daarmee onafhankelijke) mens onderstreepten. Daardoor zag Fokke Simonsz Nederland nog steeds als mogendheid waarin de mensen volop van de vrijheid konden genieten. Dat positieve beeld van het land was echter slechts deels werkelijk. Dat was meer een projectie van een ideale staat die, zo geloofde Fokke Simonsz, echt kon ontstaan. Zijn literatuur moest daartoe bijdragen door het accentueren van drie elementen: eensgezindheid bij de politieke elites, de daarvoor voorkomende vrede in het land en als gevolg daarvan de lucratieve handel. Zo kon een staat ontstaan waarin elke Nederlander “[...] leeft zo als hij wil, die den regten weg volgt, die met vermaak zijnen pligt doet, die zijn’ levensweg voorzigtelijk belegd en berekend heeft, die de wetten, wel niet uit hoofde

van vrees, gehoorzaamt, maar dezelve opvolgt en eerbiedigt, om dat hij zulks ten hoogsten heilzaam oordeelt [...]” (Fokke Simonsz 1805: 176). In hoeverre Fokke Simonsz door zijn redeneringen aan het bereiken van dat ideaal heeft bijgedragen, is een kwestie voor een ander onderzoek.

BIBLIOGRAFIE

- De Nederlandsche Spectator* IV (1752). Amsterdam: A. Hulshoff (?).
- DUIJS, HENK (1999). ‘De Vryheid, wiens waardy geen mensch te recht bevat’. ‘Vrijheid’ op het Nederlands toneel tussen 1570 en 1700.” In: Eco O.G. Haitsma Mulier – Wyger R. E. Velema (red.): *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 99–132.
- FOKKE SIMONSZ, AREND (1799). *Het onscheidbaar drietal redewezens Verlichting, Deugd en Tijd*, Haarlem: François Bohn.
- FOKKE SIMONSZ, AREND (1805). *Proeve van een Ironiesch Comiesch Woordenboek*, Amsterdam: G. Roos (tweede druk).
- GRIJZENHOUT, FRANS – NIEK VAN SAS – WYGER VELEMA (2013). *Het Bataafsche experiment. Politiek en cultuur rond 1800*, Nijmegen: Vantilt.
- HAITSMA MULIER, ECO O.G. (1999). “Het begrip ‘vrijheid’ in de Nederlandse geschiedschrijving van de zeventiende tot de negentiende eeuw.” In: Eco Haitsma Mulier – Wyger Velema (red.): *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 213–231.
- JOURDAN, ANNIE (2013). “Buitenbeentje tussen de zusterrepublieken. De Bataafse Republiek in internationaal perspectief.” In: Frans Grijzenhout – Niek van Sas – Wyger Velema: *Het Bataafsche experiment. Politiek en cultuur rond 1800*, Nijmegen: Vantilt, p. 155–183.
- KLASHORST, GERT O. VAN DE (1999). “De ‘ware vrijheid’, 1650–1672.” In: Eco O.G. Haitsma Mulier – Wyger R. E. Velema (red.): *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 157–185.
- KOSSANN, ERNST H. (1995). “Het probleem van de vrijheid in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek”, *Vergankelijkheid en continuïteit. Opstellen over geschiedenis*, Amsterdam: Bert Bakker.
- NIJENHUIS, IDA (1999). “De ontwikkeling van het politiek-economische vrijheidsbegrip in de Republiek.” In: Eco O.G. Haitsma Mulier – Wyger R. E. Velema (red.): *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 233–252.
- ODDENS, JORIS (2012). *Pioniers in schaduwbeeld*, Nijmegen: Vantilt.
- ROSENDAAL, JOOST (2003). *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787–1795*, Nijmegen: Vantilt.
- RUTJES, MART (2012). *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795–1801*, Nijmegen: Vantilt.
- VELEMA, WYGER (2013). “Republikeinse democratie. De politieke wereld van de Bataafse Revolutie, 1795–1798.” In: Frans Grijzenhout – Niek van Sas – Wyger Velema: *Het Bataafsche experiment. Politiek en cultuur rond 1800*, Nijmegen: Vantilt, p. 27–64.

ZÁBAVA A UPOZORNĚNÍ. REPREZENTACE SVOBODY V IRONISCH-COMISCH WOORDENBOEK (1797–1798) ARENDA FOKKEHO SIMONSZE

Bylo v Nizozemsku 18. století opravdu možné zsměšňovat tak vážnou věc, jako je nizozemský smysl pro svobodu? V příspěvku analyzuji, jak nizozemský satirik Fokke Simonsz (1755–1812) defino-

val svobodu v jednom ze svých bestsellerů: *Ironisch-Comisch Woordenboek* (Ironický komický slovník, 1797–1798). Zkoumám, jak jeho postoj ke svobodě ovlivnil veřejnou debatu v Nizozemsku koncem osmnáctého století. Analýza knihy Fokkeho Simonsze je důležitým prvkem výzkumného projektu, který se zaměřuje na různé projevy svobody v nizozemských politických časopisech pozdního osvícenství. Ve svém „slovníku“ představuje Fokke Simonsz jiné pojetí svobody, než jak bylo běžně prezentováno v časopisech. Díky němu se jeví obraz svobody v Nizozemsku osmnáctého století mnohem jemněji, než se zdá na první pohled.

Jan Urbaniak

Uniwersytet Wrocławski

E-mail: jujanekur@gmail.com

OP ZOEK NAAR PERCEPTIEVERSCHILLEN BIJ DIRECTIEF TAALGEBRUIK IN HET POOLS EN HET NEDERLANDS: EEN ONDERZOEKSVOORSTEL

KATARZYNA WIERCIŃSKA

ABSTRACT

Searching for differences in perception of directive language use in Polish and Dutch: a research proposal

The way in which directive speech acts are formed and used in Polish and Dutch differs considerably in both languages. This contribution focuses on perception of directive speech acts in an informal context in Polish and in Dutch and reports on a pilot survey for a larger-scale politeness standards research. The purpose of the study is to look at Polish and Dutch politeness standards from two sides. Firstly, we look at how the language user interprets the degree of politeness in different sentences within a certain context and to what extent this is related to the form. Secondly, we investigate how the users of both languages interpret the survey sentences as a whole: when is it for example seen as a request and when as a command?

Key words: politeness; perception; directive speech acts; Polish; Dutch

1. Inleiding

Beleefdheidsstandaarden kunnen eigenlijk niet complexer: vanuit het perspectief van de taalgebruiker zijn ze niet alleen subjectief maar ook contextgevoelig en daarenboven cultuurspecifiek. Er zijn vrij veel aspecten van (de talige) beleefdheid die regelmatig terugkomen in verschillende studies (zoals het gebruik van beleefdheidsstrategieën in verschillende soorten taalhandelingen) maar het ziet ernaar uit dat er minder aandacht wordt besteed aan hoe we onze eigen en andermans beleefdheidsstandaarden percipiëren. Deze bijdrage richt zich op de perceptie van directief taalgebruik in het Pools en het Nederlands¹ in een informele context en doet verslag van een pilot-enquête als basis voor een grootschaliger beleefdheidsstandaardenonderzoek. Deze pilot-studie gaat uit van de vorm² van directieve uitspraken en de bedoeling ervan is om de Poolse en Neder-

¹ Met 'Nederlands' wordt het Nederlands uit Nederland bedoeld. Het is wel mogelijk dat er verschillen bestaan tussen het Nederlands Nederlands en het Belgisch Nederlands wat beleefdheid op taalniveau betreft (cf. Wiercińska 2016).

² De vraag die een verdere discussie oproept, is wat meer de doorslag geeft als de taalgebruiker moet bepalen of hij de gegeven uitspraak als (on)beleefd ervaart: de vorm of de intonatie. Aan de ene kant

landse beleefdheidsstandaarden van twee kanten te onderzoeken. Ten eerste wordt gekeken hoe de taalgebruiker de mate van beleefdheid in verschillende zinnen binnen een bepaalde context interpreteert en in hoeverre dit samenhangt met de vorm ervan (cf. Blum-Kulka e.a. 1989, Vismans 1994, Van Mulken 1996, Ogiermann 2009). Ten tweede wordt gekeken hoe de taalgebruiker de zin als geheel interpreteert. Het hoeft namelijk niet per se dat imperatieven die in Polen volgens Wierzbicka (1985) vaak als (vrij) vriendelijke verzoeken gezien worden, ook op die manier door alle Polen en Nederlanders ervaren worden.

2. Directief taalgebruik

Vanuit een pragmatisch oogpunt worden directieven gedefinieerd als uitspraken die een concreet doel hebben: daarmee wil de spreker namelijk verbaal bereiken dat zijn gesprekspartner iets voor hem doet (Searle 1976, Sorjonen e.a. 2017). Directieve uitspraken draaien dus om eigen voordeel dat bereikt wordt met andermans inzet. Daarom hangt elke directieve uitspraak samen met *gezichtsdreiging* (Brown en Levinson 2011) waarvan de mate afhangt van een aantal andere factoren zoals de relatie tussen de gesprekspartners (een laptop leen je waarschijnlijk sneller uit aan je broer dan aan een vriend(in)) of het ‘gewicht’ van de gunst (een pen uitlenen voelt anders dan je laptop uitlenen).

Vanuit een syntactisch oogpunt worden directieve uitspraken als drie types zinsconstructies benaderd, namelijk imperatieve zinnen, vragende zinnen en stellende zinnen. Volgens Vismans (1994) en Sorjonen e.a. (2017) is een imperatief “een prototypische vorm van een bevel”.³ Een vraag waarbij een modaal werkwoord van wenselijkheid of mogelijkheid wordt gebruikt in combinatie met de tweede persoon enkelvoud (dus *Wil je...*, *Kun je...*), wordt daarentegen gezien als een verzoek. Een stellende zin met een modaal werkwoord van noodzakelijkheid (dus *Je moet...*) staat op zijn beurt voor een opdracht of verplichting.

Het lijkt er echter op dat deze syntactische typologie in de praktijk niet echt van toepassing is. Sorjonen e.a. (2017) wijzen erop dat het eigenlijk “ironisch” is dat het pragmatische onderzoek zich vooral op andere soorten directieven richt dan imperatieven. Wat men verder nog kan opmerken in meerdere bijdragen waarin beleefdheid op taalniveau onder de loep wordt genomen, is dat de term ‘verzoek’ een soort overkoepelende benaming is geworden voor allerlei andere soorten directieven, inclusief imperatieven (cf. Blum-Kulka & Olshtain 1984, Wierzbicka 1985, Van Mulken 1996, Ogiermann 2009, Abuarrhah e.a. 2013). Blum-Kulka & Olshtain (1984) onderscheiden bijvoorbeeld drie

lijkt de intonatie genoeg om dit te kunnen bepalen. Intonatie is dus dé interpretatie. Aan de andere kant loopt men dan het risico dat de vorm over het hoofd wordt gezien. Hier wordt geredeneerd uitgaande van de structurele kenmerken van de taal en woordgebruik (het Pools heeft bijv. geen verzachtende partikels zoals *maar*, *eens* of *even* maar veel versterkende partikels). Lee-Wong (2004) wijst erop dat de perceptie bij de vorm begint. Uit haar analyse van imperatieven in het Chinees blijkt dat de (korte) vorm vooral wordt geassocieerd met effectiviteit en om die reden worden ze over het algemeen niet als onbeleefd ervaren. Dit hangt mogelijk samen met verwachtingen die taalgebruikers hebben van soepele communicatie.

³ De adhortatief kan als minder bevelende vorm van de imperatief beschouwd worden.

categorieën ‘verzoeken’ waarbij de directheidsgraad hun criterium is.⁴ Het valt echter op dat hun indeling ook bepaalde syntactische kenmerken bevat: ze onderscheiden ‘bevel’ (imperatief), ‘wens’ (‘want statements’ in de brede zin: *Ik vraag je om..., Ik zou je willen vragen om..., Ik wil dat je...*), ‘opdracht/verplichting’ (*Je moet...*), en suggesties en hints. Bij de twee laatste wordt niet gegarandeerd dat ze inderdaad als verzoeken worden begrepen. Verder komen daar nog verzoeken bij die de vorm van een vraag hebben. Ten slotte is er ook nog ruimte voor taalelementen die de impact van de hele zin kunnen versterken of verzachten (Vismans 1994).⁵

Ondanks het feit dat de ‘labels’ uit de indeling van Blum-Kulka & Olshtain meer inzicht bieden in de typering van directieven dan de syntactische typologie van Vismans, blijven ze systematisch onderhevig aan de interpretatie van de taalgebruiker die onder meer door de context wordt bepaald. In een bepaalde situatie kan de ene taalgebruiker een imperatieve vorm zien als een bevel, terwijl een andere taalgebruiker deze als een verzoek interpreteert, omdat hij zelf minder gezichtsdreiging ervaart.

3. Directief taalgebruik in het Pools en het Nederlands

Het lijkt erop dat het onderzoek naar beleefdheid op taalniveau in het Pools zich vooral op de voorkeur voor bepaalde vormen richt.⁶ Czechowska (2005) wijst erop dat er veel vormvariatie is wat directieven in het Pools betreft. Het valt echter op dat de opvattingen over de voorkeur voor bepaalde vormen elkaar tegenspreken. Marcjanik (1997) beweert dat de Polen directieven het meest in een vragende vorm gebruiken, terwijl Wierzbicka (1985, 1991) al in de jaren tachtig heeft gesignaleerd dat de kale imperatief de meest gebruikte vorm is (die zij verder linkt aan positieve waarden: genegenheid en spontaniteit). Zowel Marcjanik als Wierzbicka maken gebruik van literaire voorbeelden of voorbeelden die gebaseerd zijn op het taalgevoel van een moedertaalspreker. Ogiermann (2009) werkt daarentegen met een *discourse completion test* (DCT), die overigens de resultaten van Marcjanik ondersteunt.⁷ Uit een corpusstudie van spontane gesprekken (Wiercińska 2017) blijkt dan weer dat directe vormen de voorkeur verdienen.

Wat het Nederlands betreft, blijkt uit het onderzoek van Van Mulken (1996) dat er voorkeur gegeven wordt aan indirecte directieven. En, zoals het ook uit het onderzoek van Vismans (1994) blijkt, wordt een vragende vorm als de meest beleefde beschouwd.

⁴ Ze linken directheid aan interpretatie: hoe directer een verzoek is, hoe makkelijker het is voor de spreker om de taaluiting in kwestie als een verzoek te interpreteren.

⁵ Vismans (1994) wijst er echter op dat een versterkend element er niet automatisch voor zorgt dat de uitspraak onbeleefd(er) wordt en omgekeerd.

⁶ Zoals uit meerdere studies blijkt, is het taalspecifiek aan welke vorm de voorkeur wordt gegeven. Zo geven bijvoorbeeld het Engels en het Duits de voorkeur aan indirecte vraagvormen (Ogiermann 2009; Abuarrāh e.a. 2013). Hetzelfde geldt voor het Frans (Van Mulken 1996). In het Russisch en het Chinees ziet men het tegenovergestelde, omdat er vooral gebruik wordt gemaakt van imperatieven (Ogiermann 2009; Lee-Wong 2004).

⁷ Een DCT zou eigenlijk gezien kunnen worden als een indicatie van gewenste beleefdheidsstandaarden: ik zeg wat ik zelf in de gegeven situatie zou willen horen. Het is discutabel of deze methode een beter inzicht verschaft in het dagelijks taalgebruik dan corpusanalyse. De uitspraken die in het kader van een DCT geproduceerd werden, missen spontaniteit (actie → reactie) en zijn in zekere mate doordacht voor ze op papier komen te staan.

De directieven die (een soort) imperatief bevatten, scoorden daarentegen het laagst op beleefdheid.⁸

4. Enquête: toelichting

Teneinde onze onderzoeksvraag te beantwoorden hebben we een enquête opgesteld in twee taalversies (een Poolse en een Nederlandse) en online afgenomen.⁹ Op één uitzondering na bestaat deze uit meerkeuzevragen. De deelnemers wordt eerst gevraagd om 20 zinnen uit corpora gesproken taal (Spokes en het Corpus Gesproken Nederlands) te beoordelen op beleefdheid op een schaal van 1 (zeer onbeleefd) tot 6 (zeer beleefd). Alle zinnen komen uit spontane informele conversaties tussen familieleden en vrienden. De gezichtsdreiging is dus relatief laag en de meeste handelingen die worden gevraagd, beperken zich tot de zogenoemde 'here and now actions'.

Bij elke zin wordt de deelnemers vervolgens gevraagd om aan te duiden wat voor een soort uitspraak dit naar hun gevoel is: een bevel, opdracht, eis, verzoek, suggestie of hint.¹⁰ Vervolgens krijgen de deelnemers een open vraag naar hun definitie van directheid.¹¹ Aan het einde van de enquête wordt de deelnemers gevraagd om een aantal persoonlijke gegevens in te vullen. De enquête bevat tevens een vraag over de eventuele contacten van de respondenten met Polen/Nederlanders en de frequentie ervan. Dit soort vragen dient onder meer als controlemiddel aangezien de deelnemers die zelf (wat) Pools/Nederlands spreken en/of regelmatig in contact komen met Polen/Nederlanders zich bewust zouden kunnen zijn van bepaalde verschillen tussen de Poolse en/of Nederlandse communicatiestandaarden.

De bedoeling is dat de gebruikte zinnen representatief zijn voor de dagelijkse communicatie tussen bekenden (kennissen, vrienden, familieleden) in een informele context. De zinnen voor de enquête zijn geselecteerd op basis van een eerder onderzoek naar directief taalgebruik in het Pools en in het Nederlands (Wiercińska 2017) waarvan de focus vooral op de vorm lag. Van beide corpora werd een fragment van ca. 100.000 woorden geanalyseerd. De geanalyseerde gesprekken werden zo gekozen dat ze met elkaar overeenkomen wat de relatie tussen de sprekers betreft en wat de gesprekssituatie aangaat, bijvoorbeeld in het café, tijdens het huishouden enz. Vervolgens werd er een lijst gemaakt van de meest voorkomende strategieën. Daarbij bleek dat beide talen vooral directe strategieën inzet-

⁸ Vismans (1994) laat 14 verzoeken van het type of iemand de deur wil sluiten door 28 proefpersonen beoordelen. Dit onderzoek komt echter naast zijn onderzoek naar het gebruik van modale partikels in directieven. Verder gaat hij niet in op de perceptie. Een andere studie waar perceptie van directieven in het Nederlands aan bod komt, is die van Van der Wijst (1995). Hij werkt echter alleen met verzoeken in een vraagvorm waarvan de vorm verder in een van de vijf modale categorieën past (*permission, imposition, ability, commitment, obligation*).

⁹ Zie: <https://visje.eudn.eu/onderzoek/>.

¹⁰ Een bevel heeft vooral te maken met formele macht, dus misschien lijkt het niet van toepassing in informele conversaties. Hetzelfde met opdrachten die misschien meer aan de werkvloer doen denken maar minder sterk overkomen dan een eis. Het onderzoek betreft echter culturen waar de machtsverhouding heel anders wordt ervaren. Polen is nog steeds heel hiërarchisch, hetgeen invloed kan hebben op de keuze van deze typering.

¹¹ Deze vraag heeft in beide taalversies heel veel standpunten opgeleverd die de discussie over een mogelijke definitie van directheid verder kunnen helpen. Vanwege het grote aantal standpunten en hun complexiteit vraagt deze kwestie een bespreking in een aparte bijdrage.

ten. In beide talen wordt tevens gefocust op de handeling die op dat moment uitgevoerd moet worden zonder dat er iemand wordt aangewezen. Bij nadere analyse blijkt er vrij veel variatie te zijn wat de directe strategieën betreft, hetgeen bepaalde verschillen laat zien tussen de beide talen. Zie tabel 1.

Tabel 1: De meest frequente strategieën in het Pools en het Nederlands.

Pools (467 directieven op 100.000 woorden)		Nederlands (167 directieven op 100.000 woorden)	
direct: imperatief: kaal	192	direct: imperatief: verzachting:	
direct: imperatief: versterking:		woordniveau	37
woordniveau	125	indirect: andere (suggestie, hint)	24
direct: imperatief: verzachting:		indirect: vraag	23
woordniveau	24	indirect: handeling (+ moeten/kunnen)	14
direct: imperatief: verzachting: logisch		direct: moeten: verzachting woordniveau	11
niveau	21	direct: moeten: we	10
direct: imperatief: versterking: logisch		direct: moeten: kaal	9
niveau	17	direct: imperatief: kaal	7
indirect: vraag	17	direct: moeten: verzachting: logisch niveau	
indirect: trzeba/powinno (±men		(reden, eerlijk)	7
moet)	13	andere directe strategieën:	22
indirect: suggestie, hint	13	andere indirecte strategieën:	3
direct: moeten	11		
direct: (po)proszę (+ infinitief)	10		
andere directe strategieën:	20		
andere in directe strategieën:	4		

Het komt erop neer dat het verschil tussen beide talen vooral in de tendensen tot versterking en verzachting zit. Bovendien komt het solidariteitsaspect veel duidelijker naar voren in het Nederlands. De enquêtezinnen zijn bedoeld als voorbeelden van de meest frequente strategieën. Er is met name sprake van directe strategieën: de kale imperatief, de imperatief met versterking/verzachting op taal- en op het logische niveau en directieve werkwoorden (*moeten*). Daarnaast kwamen er indirecte directieven aan bod: suggestie/hint, vraagvormen en directieven waar de nadruk op de te verrichten handeling ligt.

Aangezien het de bedoeling van de enquête is dat de Nederlanders en de Polen hun eigen en elkaars beleefdheidsstandaarden beoordelen, bevatten beide taalversies van de enquête zinnen zowel uit het Poolse als het Nederlandse corpus. De zinnen zijn als volgt gekozen. Van elke frequente vorm, 16 in totaal, is er één voorbeeldzin. Aangezien er meer vormvariatie in de Poolse directieven optreedt dan in de Nederlandse (Wiercińska 2017), komen er oorspronkelijk 11 zinnen uit het Poolse en 5 uit het Nederlandse corpus. De gekozen 16 zinnen zijn in de andere taal vertaald aangezien de respondenten deze in principe niet machtig zijn. Daarbij moeten de zinnen nog aan een extra voorwaarde voldoen: dezelfde inhoud moet namelijk in de andere taal uitgedrukt worden met precies dezelfde lading. Daarmee stuiten we op enkele vertaalproblemen, bijvoorbeeld onvertaalbare Nederlandse partikels (het is discutabel of Poolse verzachtende elementen precies hetzelfde verzachtende effect zouden hebben). Er blijven sowieso enkele vormen over die zich niet letterlijk laten vertalen naar de andere taal omdat de vorm een andere

zinsstructuur vereist. Zo heeft een directief met een infinitief in het Pools het woord *proszę* (alstublieft) nodig. Ter voorkoming van zeer onnatuurlijke zinnen en omdat de vrije vertalingen het onderzoek kunnen beïnvloeden, is dus gekozen voor originele maar verschillende zinnen per taal met een vergelijkbare vorm. Tot slot werd ook het solidariteitsaspect (ik doe dit dus jij doet dat) in de Nederlandse versie van de enquête opgenomen, een vorm die niet in het Poolse corpus voorkwam. In de Poolse versie komt dan een specifieke constructie met *moeten* voor (*musisz sobie*, je moet jezelf) die niet letterlijk en op een natuurlijke manier te vertalen is naar het Nederlands. Op deze manier zijn we aan 20 voorbeeldzinnen gekomen.

5. Resultaten en discussie

De bespreking van de resultaten is gebaseerd op de antwoorden van 129 Poolse deelnemers en 169 Nederlandse deelnemers. De gemiddelde score van alle beoordeelde zinnen loopt in beide versies van de enquête eigenlijk helemaal niet ver uiteen: 3,89 (NL) en 3,91 (PL) op 6,00 wat suggereert dat de deelnemers uit beide landen een vergelijkbaar gevoel hebben over de beoordeelde zinnen. Dit wordt bevestigd als we verder kijken naar het ‘gemeenschappelijke’ gedeelte, i.e. de 16 zinnen die in beide taalversies van de enquête zijn gebruikt. Voor de berekening, zie tabel 2.

Tabel 2: Gemiddelde resultaten: hoe hoger de score, des te beleefder het verzoek.

	Nederlandse respondenten	Poolse respondenten
Oorspronkelijk Poolse zinnen	3,902	3,887
Oorspronkelijk Nederlandse zinnen	4,012	4,001
Directe strategieën	3,799	3,783
Indirecte strategieën	4,237	4,236

Uit bovenstaande gegevens blijkt dat het eigenlijk niet zo is dat de respondenten de zinnen uit hun eigen taal beleefder vinden. Het valt zelfs op dat de Nederlandse respondenten de oorspronkelijk Poolse zinnen een klein beetje hoger beoordelen dan de Poolse respondenten. Beide groepen hebben ook een gelijk oordeel over de twee groepen strategieën: de indirecte vinden ze een stuk beleefder/vriendelijker dan de directe. Als we kijken naar de score per strategie ten opzichte van het gemiddelde van alle zinnen, dan kunnen we opmerken dat de directe strategieën over het algemeen beneden het gemiddelde zitten en de indirecte strategieën erboven. Bij nader inzien geldt het echter niet voor alle zinnen binnen de gegeven categorie.

Imperatieve zinnen worden verzacht zowel op woordniveau als door middel van een logisch argument, zoals bijvoorbeeld (1) en (2). Het verschil ten opzichte van het gemiddelde van alle zinnen loopt op tot +0,92 in de Nederlandse versie en tot +0,98 in de Poolse versie. Zelfs een versterkende imperatief kan boven het gemiddelde scoren zoals in (3) in de Nederlandse versie van de enquête (+0,32), hoewel deze zin in de Poolse enquête net onder het gemiddelde (−0,01) zit. Hier lijkt het argument de doorslag te geven: het waait dus daar krijgen we allemaal last van.

- (1) Context: Een vriendin heeft een exotisch biertje besteld en zegt:
 NL: Proef het, misschien is het later niet meer mogelijk. (+0,32)
 PL: Spróbuj, może nie będzie okazji. (+0,98)
- (2) Context: Jouw moeder wil helpen met koken en zegt:
 NL: Laat me ten minste de aardappelen schillen zodat ik ook iets te doen heb (+0,92)
 PL: Daj mi chociaż ziemniaki obrać, żebym też miała coś do zrobienia. (+0,98)
- (3) Context: Het waait en jouw vader zegt:
 NL: Sluit de deur want kijk: het waait. (+0,32)
 PL: Zamykaj, bo patrz, wiatr jest. (-0,01)

De rest van de imperatieve vormen zit onder het gemiddelde en bij nader inzien komt er een verschil in de oordelen van beide groepen respondenten te voorschijn. Het valt namelijk op dat de Nederlandse respondenten wat toleranter zijn bij het beoordelen van imperatieve constructies die nog versterkt worden op taalniveau, zoals (4) en (5). Het betekent echter niet automatisch dat de Nederlandse respondenten deze constructies als beleefd beschouwen. Aan de hand van de cijfers kan men vermoeden dat ze als wat minder onbeleefd aangevoeld worden (het verschil ten opzichte van het gemiddelde in de Nederlandse enquête loopt op tot -1,03 en tot -1,27 in de Poolse enquête in zin (4)).

- (4) Context: Een vriend verstaat je niet en zegt:
 NL: Praat toch duidelijker. (-1,03)
 PL: Weź mów wyraźnie. (-1,27)
- (5) Context: Je hebt een voordelige prijs uitonderhandeld. Je vertelt dit aan een vriend en hij zegt:
 NL: Regel daar dan iets voor mij. (-0,79)
 PL: To weź mi tam załatw. (-1,14)

Directieven die zich op de te verrichten handeling richten en niet op de uitvoerder zoals (6), (7) scoren boven het gemiddelde in beide versies. Hetzelfde geldt ook voor de vraagvormen en, op een uitzondering na, voor suggesties en hints. Zin (8) zit onder het gemiddelde in beide versies van de enquête. Deze formulering werd door een aantal respondenten toch ervaren als een directief die druk oplegt (dus een bevel, eis of opdracht). Tegelijkertijd zijn er meer Nederlandse respondenten die haar als een hint of suggestie opvatten.

- (6) Context: Jouw moeder zegt:
 NL: Het moet aan Hendrik gevraagd worden want hij heeft daar immers verstand van. (+0,31)
 PL: Trzeba się zapytać Heńka, bo przecież on się zna na tym. (+0,64)
- (7) Context: Jouw partner zegt:
 NL: Iemand moet nog even een keertje naar de bakker. (+0,15)

Context: Jouw vader zegt:

PL: Powinno się pisać na odwrocie zdjęć datę [Men moet de datum aan de andere kant van de foto's schrijven]. (+0,31)

(8) Context: Een vriendin die op visite is neemt een slok koffie en zegt:

NL: Meisjes, d'r zit nog geen suiker in. (-0,14)

PL: Dziewczyny, nie ma jeszcze cukru. (-0,35)

Een strategie die nog een verdere toetsing vraagt is het gebruik van het kale *moeten* (9). In de Nederlandse versie van de enquête scoort deze zin onder het gemiddelde maar in de Poolse enquête ligt het juist boven het gemiddelde van alle zinnen.

(9) Context: Tijdens het koken zegt jouw partner:

NL: Je moet nog zout toevoegen en roeren. (-0,17)

PL: Musisz jeszcze dodać soli i wymieszać. (+0,18)

Het blijkt dat de Nederlandse respondenten deze zin vaker als opdracht (53%), eis (20%) of bevel (10%) hebben gelezen, terwijl voor veel Poolse respondenten dit op een hint (42%) of suggestie (28%) lijkt wat de uiteenlopende gemiddelden zou kunnen verklaren. Er is echter verder onderzoek nodig om een conclusie te kunnen trekken.

Hoewel de score en de karakterisering van de zin een individuele kwestie zijn, lijkt er een verband te bestaan tussen deze twee. Hoe meer deelnemers de zin in kwestie classificeren als een directief die niet zo dwingend is (hint, suggestie of verzoek), hoe hoger zo'n zin scoort op beleefdheid. Als we naar de vorm kijken, valt echter op dat deze in sommige gevallen niet overeenkomt met de karakterisering die hij zou moeten krijgen in het licht van de eerder besproken syntactische typologie. Bijvoorbeeld zinnen (1), (2) en (3) die als imperatieven per definitie tot de categorie 'bevel' (cf. Vismans 1994) zouden moeten behoren, worden door het merendeel van de respondenten uit beide landen respectievelijk aangevoeld als suggestie, verzoek en opdracht. De vraag is hoeveel gewicht de context hier heeft.

6. Discussiepunten voor vervolgonderzoek

Uit de beoordeelopdracht blijkt dat de respondenten uit beide landen hun eigen en andermans taaluitingen even hoog beoordelen op beleefdheid wat impliceert dat de vorm geen invloed heeft op hoe beleefd (of vriendelijk) ze elkaars zinnen vinden, tenminste in de hier gekozen context. Uit de reacties op de open vraag over de definitie van directheid (wat vooral de Nederlandse versie van de enquête betreft) blijkt echter dat er wel naar de vorm wordt gekeken: of er modale partikels staan of dat er vraagvormen worden gebruikt.

De vraag is of en in hoeverre de resultaten van de beoordeelopdracht worden beïnvloed door de specificiteit van het onderzoeksmateriaal: zouden ze vergelijkbaar zijn als de te verrichten handelingen meer gezichtsdreiging zouden impliceren? Of als het soort relatie dat de sprekers met elkaar hebben expliciet stond beschreven als niet zo nauw

(‘een nieuwe buurman’, ‘iemand op straat’). Misschien moet de onderzoeksvraag meer evolueren in de richting van ‘wie mag dit zo tegen mij zeggen?’ of in de richting van wat voor verwachtingen de taalgebruikers hebben van soepele, beleefde communicatie. De resultaten geven immers aan dat de Polen zinnen die vaak gebruikt worden in een informele context desondanks als onbeleefd ervaren. Dit zou kunnen betekenen dat Polen, in tegenstelling tot Nederlanders, in informele contexten minder belang hechten aan beleefde taalvormen.

BIBLIOGRAFIE

- ABUARRAH, SUFYAN e.a. (2013): “Cross Cultural Pragmatics Requests’ Use of Strategy and Level of Directness in Palestinian Arabic and British English”, in: *An-Najah University Journal of Research (Humanities)* 27, 5, 1109–1144.
- BLUM-KULKA, SHOSHANA & ELITE OLSHTAIN (1984): “Request and Apologies: A Cross-cultural Study of Speech Realization Patterns (CCSARP)”, in: *Applied Linguistics* 5, 3, 196–213.
- BROWN, PENELOPE & STEPHEN LEVINSON (2011): *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CZECHOWSKA, ANNA (2005): “O sposobach wyrażania prośby w języku polskim (na przykładzie wypowiedzi cudzoziemców)”, in: *Poradnik Językowy* 4, 29–42.
- LEE-WONG, SONG MEI (1994): “Imperatives in Requests: Direct or Impolite. Observations from Chinese”, in: *Pragmatics* 4, 4, 491–515.
- MARCJANIK, MAŁGORZATA (1997): *Polska grzeczność językowa*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.
- OGIERMANN, EVA (2009): “Politeness and Indirectness across Cultures: A comparison of English, German, Polish and Russian Requests”, in: *Journal of Politeness Research* 5, 2, 189–216.
- PĘŻIK, PIOTR (2015): “Spokes: A Search and Exploration Service for Conversational Corpus Data”, in: *Selected Papers from the CLARIN 2014 Conference, October 24–25, 2014, Soesterberg, The Netherlands*, Linköping University Electronic Press, 99–109.
- SEARLE, JOHN (1976): “Speech Acts”, in: *Language in Society* 5, 1–23.
- SORJONEN, MARJA-LEENA e.a. (2017): *Imperative Turns at Talk: The Design of Directives in Action*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- VAN DER WIJST, PER (1995): “The Perception of Politeness in Dutch and French Indirect Requests”, in: *Text* 15, 4, 477–501.
- VAN MULKEN, MARGOT (1996): “Politeness Markers in French and Dutch Requests”, in: *Language Sciences* 18, 3–4, 698–702.
- VISMANS, ROEL (1994): “Modal Particles in Dutch Directives. A Study in Functional Grammar”. Amsterdam: IFOTT.
- WIERCIŃSKA, KATARZYNA (2016): “Diminutief als beleefdheidsstrategie: Een vergelijking tussen Nederland en Vlaanderen”, in: *Roczniki Humanistyczne* 64, 5, 125–137.
- WIERCIŃSKA, KATARZYNA (2017): “Wie zijn er nu direct? Over verzoeken in het Pools en in het Nederlands”. Conferentiebijdrage, Regionaal Colloquium Neerlandicum, Wrocław.
- WIERZBICKA, ANNA (1985): “Different Cultures, Different Languages, Different Speech Acts: Polish vs. English”, in: *Journal of Pragmatics* 9, 1, 145–178.
- WIERZBICKA, ANNA (1992): *Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-specific Configurations*. Oxford: Oxford University Press.

VYHLEDÁVÁNÍ ROZDÍLŮ VE VNÍMÁNÍ DIREKTIVNÍHO JAZYKA V POLŠTINĚ A NIZOZEMŠTINĚ: NÁVRH VÝZKUMU

Způsob, jakým se tvoří a používají direktivní jazykové výroky v polštině a nizozemštině, se v obou jazycích značně liší. Příspěvek se zaměřuje na vnímání direktivních řečových aktů v neformálním kontextu v polštině a v nizozemštině a podává výsledky pilotního průzkumu širších standardů zdvořilosti. Cílem studie je sledovat polské a nizozemské normy zdvořilosti ze dvou stran. Nejprve se podíváme na to, jak uživatel jazyka interpretuje stupeň zdvořilosti v různých větách v určitém kontextu a do jaké míry se to týká formy projevu. Následně zkoumáme, jak uživatelé obou jazyků interpretují věty obsažené v průzkumu jako celek: kdy je věta například považována za žádost a kdy za příkaz?

Katarzyna Wiercińska
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
E-mail: kwiercinska@wa.amu.edu.pl

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOLOGICA 4/2018

Editors: prof. dr. Jan Pekelder

prof. dr. Wilken Engelbrecht

Cover and layout by Kateřina Řezáčová

Published by Charles University

Karolinum Press, Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

www.karolinum.cz

Prague 2018

Typeset by Karolinum Press

Printed by Karolinum Press

ISSN 0567-8269 (Print)

ISSN 2464-6830 (Online)

MK ČR E 19831

Distributed by Faculty of Arts, Charles University,
2 Jan Palach Sq., 116 36 Prague 1, Czech Republic
(books@ff.cuni.cz)